

ॐ

श्रीजिनदत्तसूरिप्राचीनपुस्तकोद्धारफण्ड ग्रन्थाङ्कः २४
अर्थसहित

जीवविचारादिप्रकरणसंग्रहः ॥

तथा आगमसार-नयचक्रसारः ।

जैनाचार्यश्रीमज्जिनकृपाचन्द्रसूरीश्वरजी महाराज साहिबके सदुपदेशसे हैदराबाद निवासी
रायबहादुर दीवानबहादुर राजाबहादुर शेठ थानमलजी लुनीयाकेसहायसै छपवाया ।
प्रकाशक श्रीजिनदत्तसूरि ज्ञानभंडार, सु. सुरत, जह्नेरी पानाचन्द्र भगुभाई
निर्णयसागरयन्त्रालये कोलभाटवीथ्यां २६-२८ तमे रामचंद्र येसू शेडगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

विक्रम संवत् १९८५.

सपाद रूप्यकं १।

कार्ष्णिक १९२८.

जीवविचारसूची ।

१ मंगलाचरण	गाथा. १	१४ जलचरथलचरखचरतिर्यचऔरमनुष्यभेद २०-२१-२२-२३
२ जीवकेभेद	२	१५ देवताकाभेद २४
३ पृथ्वीकायकेभेद	३-४	१६ सिद्धोंकाभेद २५
४ अप्यकायभेद	५	१७ पांचद्वार २६
५ अग्निकायकाभेद	६	१८ शरीरप्रमाणद्वारअवगाहना २७-२८-२९-३०-३१-३२-३३
६ वायुकायकाभेद	७	१९ आयुप्रमाणद्वार ३४-३५-३६-३७-३८-३९
७ वनस्पतिकायसाधारणभेद	८-९-१०-११-१२	२० कायस्थितिप्रमाणद्वार ४०-४१
८ प्रत्येकवनस्पतिभेद	१३	२१ प्राणप्रमाणद्वार ४२-४३-४४
९ सूक्ष्मधावरस्वरूप	१४	२२ योनिद्वार ४५-४६-४७
१० नेष्ट्रीभेद	१५	२३ सिद्धकास्वरूप ४८
११ तेष्ट्रीभेद	१६-१७	२४ संसारस्वरूप ४९-५०
१२ चोर्निद्रीभेद	१८	२५ जीवविचारउद्धारस्वरूप इति । ५१
१३ पंचेष्ट्रीभेद नारकीभेद	१९	

नवतत्त्वसूची ।

१ नवतत्त्वनाम	गाथा. १
२ नवतत्त्वभेद	२
३ जीवकाभेद	३-४
४ जीवलक्षण पर्याप्तिप्राण	५-६-७
५ अजीवभेदस्वभाव	८-९-१०
६ पुद्गलस्वरूप सुहूर्त्तमें आवलि	११-१२
७ कालस्वरूप परिणामीगाथा	१३-१४
८ पुण्यतत्त्वभेद	१५-१६-१७
९ पापतत्त्वभेद	१८-१९-२०
१० आस्रवतत्त्वभेद	२१-२२-२३-२४
११ संवरतत्त्वभेद	२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३
१२ निरजरातत्त्वभेद	३४-३५

१३ बंधतत्त्वभेदकर्मस्वभाधस्थितिजघन्योक्तृष्ट	३६-३७
	-३८-३९-४०-४१-४२
१४ मोक्षतत्त्वभेद मार्गेणाद्वार	४३-४४-४५-४६-४७
	-४८-४९-५०
१५ सम्यक्तत्त्वस्वरूपमाहात्म्य	५१-५२-५३
१६ पुद्गलपरावर्त्तनस्वरूप	५४
१७ १५ भेदेसिद्ध	५५-५६-५७-५८-५९
१८ सिद्धिगमनप्रमाण	६०

इति ।

दंडकसूची ।

१ मंगलाचरण	गाथा १
२ २४ दंडकनाम	२

३	द्वारगाथा संप्रहणी २४ द्वार	गाथा ३-४
४	१ शरीरद्वार २ अवगाहनाद्वार वैक्रियश०प्र०काल	५ -६-७-८-९-१०
५	३ संवयणद्वार	११
६	४ संज्ञाद्वार ५ संस्थानद्वार	१२-१३
७	६ कषायद्वार ७ लेखा ८ इंद्रियद्वार	१४-१५
८	९-१० समुद्घातद्वार ११ दृष्टिद्वार	१५-१६-१७-१८
९	१२ दर्शनद्वार १३ ज्ञानद्वार	१९-२०
१०	१४ योगद्वार १५ उपयोगद्वार	२१-२२
११	१६-१७ उपपातचवणद्वार	
१२	१८ स्थितिद्वार १९ पर्याप्तिद्वार	२४-२५-२६-२७-२८
१३	२० किमाहारद्वार २१ तीनसंज्ञाद्वार	२९-३०-३१
१४	२२ गतिद्वार २३ आगतिद्वार	३१-३२-३३-३४ -३५-३६-३७

१५	२४ वेदद्वार च पुनः अस्पाबहुत्वद्वार गाथा	३८-३९-४०
१६	स्तुति करतानाम	४१-४२

इति ।

जंबूद्वीपसंघयणीसूची ।

मंगलाचरण द्वारगाथा १ खंडवाद्वार गाथा	१-२-३-४-५
२ योजनद्वार परधिगणितपद	६-७-८-९-१०
३ खेत्रद्वार ४ पर्वतद्वार	११-१२
५ कूटद्वार	१३-१४-१५-१६-१७
६ तीर्थद्वार ७ श्रेणीद्वार	१८-१९
८ विजयद्वार ९ द्रुहद्वार	२०
१० नदीद्वार	२१-२२-२३-२४-२५-२६
परवतप्रमाण	इति । २७-२८-२९

आगमसार अनुक्रमणिका ।

विषय	पत्र
१ त्रणकरण समकितज्ञाननिश्चयव्यवहारस्वरूप	५१
२ षट्द्रव्यकास्वरूपगुणपर्याय	५२
३ आठपक्ष स्वद्रव्यादि	५४
४ सातनयकास्वरूप	५७
५ चार निक्षेपा	६०
६ चार प्रमाण	६६
७ सप्तभंगी त्रिभंगीसामान्यस्वभावआयतन	६६
८ निगोद विचार	६८

विषय

९ साधु श्रावककाव्रत	७१
१० चार ध्यान	७३
११ भावना १२-४	७६
१२ समकित १० रुचि ८ गुण ५ भूषण	७७
१३ निश्चयव्यवहारस्वरूप	८०
१४ पंचसमवाय	८३
१५ प्रस्तावना	८४
१६ थपना निक्षेपा निरूपण शब्द रयमें अशुद्धि-	८५

इति सूची ॥

नयचक्रसार अनुक्रमणिका

विषय	पत्र.	विषय	पत्र.
१ मंगलाचरण । चार अनुयोग तथा गुणठण्णा आ श्रीजीवकाभेद और साधारण वैराग्य उपदेश तथा भवकी सामान्य विवक्षा और मीमांसादिक अर्थ दर्शनोका विचार.	९१	४ पंचास्तिकायका सामान्य विशेष धर्म.	१०१
२ द्रव्यका गुणका और पर्यायका लक्षण नय निक्षेपादिक सहित इणुके अन्तरभूत अन्यदर्शनीयोकी उन्मार्गता इत्यादिक.	९४	५ अस्तिस्वभावका लक्षण और नास्तिस्वभावका लक्षण.	१०२
३ पंचास्तिकायका स्वरूप तथा एकेक द्रव्यका भिन्न भिन्न लक्षण इत्यादि.	९६	६ अर्पित अनर्पितपणे एकधर्म सप्तभंगी देखाइ है.	१०५
		७ अत्यंत विस्तारसहित स्वरूपपणे सप्तभंगी देखाइ है	१०८
		८ गुणनी सप्तभंगीआ देखाई है.	११३
		९ नित्यानित्यस्वभावमें और अस्ति नास्ति स्वभावमें उत्पाद वययका एक भेद दुसरा.	११४

विषय	पत्र.
१० भेद तीक्ष्ण भेद बोध भेद पांचमा भेद छटा भेद सातमा इत्यादि.	११५
११ एकस्वभाव अनेकस्वभाव भेदस्वभाव अभेद स्वभाव भक्त्यस्वभाव अभव्यस्वभाव वक्तव्य स्वभाव अव- क्तव्यस्वभाव परमस्वभाव इत्यादिककां स्वरूप जूदा जूदा जाणवा.	११८

विषय	पत्र.
१२ निक्षेपाधिकार.	१२७
१३ नयज्ञानकरणेका अधिकार.	१२८
१४ प्रमाणका स्वरूपके साथ ज्ञानस्वरूपका ओल- खाणा आवर्जिकरण इत्यादि.	१४४
१५ दर्शनज्ञान चारित्ररूप मोक्षमार्ग निरूपण.	१४७
१६ स्वकुल प्रकाशन.	१५१

श्रीजिनदत्तसूरिपुस्तकोद्धारफंडग्रंथाङ्क २५ ।

जीवविचारप्रकरणम् ।

प्रणम्य श्रीवर्द्धमानं, सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं, जीवविचारबोधार्थं, क्रियते लोकभाषया १ व्याख्या इतिशेषः ।

भुवणपईवं वीरं, नमिऊण भणामि अबुहबोहत्थं । जीवसरूवं किंचिवि, जह भणियं पुवसूरीहिं ॥१॥

(भुवणपईवं) तीनभुवनरूप संसारमें दीपकके समान, (वीरं) भगवान् महावीरको, (नमिऊण) नमस्कार करके, (अबुहबोहत्थं) अज्ञ लोगोंको ज्ञान करानेके लिये, (पुवसूरीहिं) पुराने आचार्योंने, (जह भणियं) जैसा कहा है वैसा, (जीवसरूवं) जीवका स्वरूप, (किंचिवि) संक्षेपसे (भणामि) मैं कहता हूँ ॥ १ ॥

प्रश्न—जीवका स्वरूप जाननेसे क्या लाभ है ? उत्तर—उनको हम अपनी आत्माके समान समझ कर उनसे बर्ताव करें—उनको तकलीफ न पहुँचावें.

१—शास्त्रका फरमान है कि—“पवसं नाणं तओ वया, एवं चिट्ठईं सज्जसंजप् । अज्ञाणीकिंकाही ? किंवा भाहीय सेय पावगं ?” पहले ज्ञान होगा तब ही अहिंसाधर्मका पाछन हो सका है ।

प्र०—यदि हम उनको सतावेंगे तो क्या होगा ? उ०—वे भी हमें सतावेंगे—बदला लेंगे, इस वक्त कमजोर होनेके सबब वे बदला न ले सकेंगे तो दूसरे जन्ममें लेंगे.

प्र०—भगवान्‌को भुवन-प्रदीप क्यों कहा ? उ०—जैसे दीपक घट-पट आदि पदार्थोंको प्रकाशित करता है वैसे भगवान्‌ सारे संसारके पदार्थोंको प्रकाशित करते हैं—खुद जानते हैं तथा समवसरणमें औरोंको उपदेश देते हैं—इसलिये उनको भुवन-प्रदीप कहते हैं.

प्र०—यहां अज्ञ किनको समझना चाहिये ? उ०—जो लोग, जीवके स्वरूपको नहीं जानते उनको.

प्र०—पुराने आचार्य कौन हैं ? उ०—गौतम स्वामी, सुधर्मा स्वामी आदि.

जीवा मुक्ता संसारिणो य, तस थावरा य संसारी । पुढवी-जल-जलण-वाऊ, वणस्सई थावरा नेया ॥१॥

(जीवा) जीव, दो प्रकारके हैं (मुक्ता) १ मुक्त (य) और (संसारिणो) २ संसारी हैं. (तस) त्रस जीव, (य) और (थावरा) स्थावर जीव, (संसारी) संसारी दोप्रकारके हैं. त्रसके भेद आगे कहेंगे (पुढवी जल जलण वाऊ वणस्सई) पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और वनस्पतिको (थावरा) स्थावर (नेया) जानना ॥ २ ॥

भावार्थ—जीवके दो भेद हैं;—मुक्त और संसारी. संसारी जीवके दो भेद हैं;—त्रस और स्थावर. स्थावर जीवके पाँच भेद हैं;—पृथ्वीकाय, जलकाय—अपकाय, अग्निकाय—तेजःकाय, वायुकाय और वनस्पतिकाय.

प्र०—जीव किसको कहते हैं? उ०—जो प्राणोंको धारण करे. प्राण दो तरहके हैं, भाव-प्राण और द्रव्य-प्राण कहते हैं. चेतनाको भाव-प्राण कहते हैं. पाँच इन्द्रियाँ-आँख, जीभ, नाक, कान और त्वचा; त्रिविध बल-मनोबल, वचनबल और कायबल; श्वासोच्छ्वास और आयु ये दस द्रव्य-प्राण हैं.

प्र०—मुक्त किसको कहते हैं? उ०—जिसका जन्म और मरण न होता हो-जो जीव, जन्म-मरणसे छूट गया हो.

प्र०—संसारि किसको कहते हैं? उ०—जो जीव जन्म-मरणके चक्रमें फँसा हो.

प्र०—त्रस किसको कहते हैं? उ०—जो जीव, सर्दी-गरमीसे अपना बचाव करनेके लिये चल-फिर सके, वह त्रस.

प्र०—स्थावर किसको कहते हैं? उ०—जो जीव सर्दी-गरमीसे अपना बचाव करनेके लिये चल-फिर न सके, वह स्थावर ।

प्र०—पृथ्वीकाय आदिका क्या अर्थ है? उ०—कायका अर्थ है शरीर; जिस जीवका शरीर पृथ्वीका हो, वह पृथ्वीकाय; जिसका शरीर जलका हो, वह जलकाय; जिसका शरीर अग्निका हो, वह अग्निकाय; जिसका शरीर वायुका हो, वह वायुकाय; जिसका शरीर वनस्पतिक हो, वह वनस्पतिकाय.

फलिहमणि-रयण-विदुम-, हिंगुल-हरियाल-मणसिल-रसिंदा ।

कणगाइ-धाउ-सेढी-, वझिअ-अरणेद्वय-पलेवा ॥ ३ ॥

अब्भय-तूरी-ऊसं, मट्टी-पाहाण-जाइओ गेगा । सोवीरंजण-लूणा-इ, पुढवि-भेआई इच्चाई ॥ ४ ॥

(फलिह) स्फटिक, (मणि) मणि-चन्द्रकान्त आदि, (रयण) रत्न-वज्रककेंतन आदि, (विहुम) मूंगा, (हिंगुल) हिङ्गुल-ईंगुर, (हरियाल) हरताल, (मणसिल) मैनसिल-मनःशिला, (रसिंद) रसेन्द्र-पारा-पारद, (कणगाइ धाड) कनक आदि धातु-सोना, चान्दी, ताम्बा, लोहा, राँगा, सीसा और जस्ता, (सेढी) खटिका-खड़िया, (वन्निअ) वर्णिका-लाल रङ्गकी मिट्टी, सोनागेरु (अरणेइय) अरणेइक-पत्थरोंके टुकड़ोंसे मिली हुई पीली मिट्टी, (पलेवा) पलेवक-एक किस्मका पत्थर ॥ ३ ॥ (अब्भय) अभ्रक-अवरक, (तूरी) तेजनतूरी (ऊसं) क्षारभूमिकी-ऊसरकी मिट्टी, पापडखार (मट्टी पाहाण जाइओ गेगा) मिट्टी और पत्थरकी अनेक जातियां, (सोवीरंजण) सुरमा, खापरिया (लूणाई) लवण-नमक, (इच्चाई) इत्यादि (पुढविभेआई) पृथ्वीकाय जीवोंके भेद हैं ॥ ४ ॥

भावार्थ—स्फटिक, मणि, रत्न, मूंगा, हिंगलू, हरताल, मैनसिल, पारा, सोना, चान्दी, ताम्बा, लोहा, राँगा, सीसा-शीशा, जस्ता, खड़िया, सोनागेरु पाषाणके टुकड़ोंसे मिली हुई पीली मिट्टी, पलेवक नामक पत्थर, अवरक, तेजनतूरी नामक मिट्टी, ऊसरकी मिट्टी, और भी काली, पीली आदि रंगकी मिट्टी तथा पत्थर; सफेद, काला, लाल रंगका सुरमा; सांभर आदि नमक, इस प्रकार और भी बहुतसे पृथ्वीकाय जीवोंके भेद समझना चाहिये।

प्र०—क्या इन सोने-चान्दीके गहनोंमें भी जीव हैं? उ०—नहीं, जब तक सोना-चान्दी खानमें रहता है

तब तक उसमें जीव रहता है, खानसे निकालनेपर गलानेसे जीव नष्ट हो जाता है. इस तरह पत्थरोंको खानसे निकालने तथा मिट्टियोंको पैरोंसे चलने आदिसे भी जीव नष्ट होते हैं ।

भोमंतरिक्ष-मुदगं, ओसाहिम-करग-हरितणू-महिआ । हुंति घणोदहिमाई, भेआ णेगा य आउस्स ॥५॥

(भोमं) भूमिका-कूँआ, तालाव आदिका जल, (अंतरिक्षमुदगं) अन्तरिक्षका-आकाशका जल (ओसा) ओस, (हिम) बर्फ, (करग) ओले, (हरितणू) हरित वनस्पतिके-खेतमें बोये हुए गेहूँ, जव आदिके-वालोंपर जो पानीके बूंद होते हैं, वे, (महिया) महिमा-छोटे छोटे जलके कण जो बादलोंसे गिरते हैं, (घणोदहिमाई) घनोदधि आदि, (आउस्स) अपकाय जीवके, (भेआ णेगा) अनेक भेद, (हुंति) होते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—कूँआ, तालाव आदिका पानी, बर्फाका पानी, ओसका पानी, बर्फका पानी, ओलोंका पानी, खेतकी वनस्पतिके ऊपरके जलीय कण, आकाशमें बादलोंके घिरनेपर कभी कभी सूक्ष्म जल-तुफार गिरते हैं, वे, तथा घनोदधि ये सब, तथा और भी अपकाय जीवके भेद हैं.

प्र०—घनोदधि किसे कहते हैं? उ०—स्वर्ग और नरक-पृथ्वीके आधार-भूत जलीयपिण्डको.

इंगाल-जाल-मुम्मुर, -उक्कासणि-कणग-विज्जुमाईआ । अगणिजिआणं भेआ, नायधा निउणबुद्धीए ॥६॥

(इंगाल) अंगार-ज्वालारहित काष्ठकी अग्नि, (जाल) ज्वाला (मुम्मुर) कण्डेकी अथवा भरसाँयकी गरम राखमें

रहनेवाले अग्नि-कण, (उक्का) उल्का-आकाशसे जो अग्निकी वर्षा होती है वह, (असणि) अशनि-वज्रकी अग्नि, (कणग) आकाशमें उड़नेवाले अग्नि-कण, (विज्जुभाईआ) बिजलीकी अग्नि इत्यादि, (अगणिजिआणं) अग्निकाय जीवोंके (भेआ) भेद (निउणबुद्धीए) निपुण-बुद्धिसे-सूक्ष्म-बुद्धिसे (नायवा) जानना ॥ ६ ॥

भावार्थ—काष्ठ आदिकी ज्वाला-रहित अग्नि, अग्निकी ज्वाला, कण्डेकी अथवा भरसाँयकी गरम राखमें रहनेवाले अग्नि-कण, उल्काकी अग्नि, आकाशीय अग्नि-कण, वज्रकी अग्नि, विद्युत्की अग्नि ये तथा अन्य भी अग्निकाय जीवोंके भेद सूक्ष्म-बुद्धिसे जानना चाहिये.

उब्भामग-उक्कलिया, मंडलि-मह-सुद्ध-गुंजवाया य । घणतणु-वायाईया, भेया खलु वाउकायस्स ॥ ७ ॥

(उब्भामग) उद्भ्रामक-तृण आदिको आकाशमें उड़ानेवाला वायु, (उक्कलिया) उत्कलिका-नीचे बहनेवाला वायु, जिससे धूलिमें रेखायें हो जाती हैं. (मंडलि) गोलाकार बहनेवाला वायु, (मह) महावात-आन्धी, (सुद्ध) शुद्ध-मन्दवायु, (गुंजवाया य) और गुंजवायु-जिसमें गूँजनेकी आवाज होती है, (घणतणुवायाईया) घनवात, तनुवात आदि, खलु (वाउकायस्स) वायुकायके (भेया) भेद निश्चय हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—आकाशमें ऊँचा बहनेवाला, नीचे बहनेवाला, गोलाकार बहनेवाला, आन्धी, मन्द-वायु, गुंजारव करनेवाला वायु, घनवात, तनुवात, ये सब, तथा और भी वायुकायजीवोंके भेद हैं.

प्र०—घनवात और तनुवातमें क्या फर्क है? उ०—घनवात जमे हुए घीकी तरह गाढ़ा है और तनुवात तपाये हुये घीकी तरह तरल है; घनवात स्वर्ग तथा नरक-पृथ्वीका आधार है और तनुवात नरक-पृथ्वीके नीचे है।

साधारण-पत्तेआ, वणसइजीवा दुहा सुए भणिआ। जेसिमणंताणं तणु, एगा साहारणा तेऊ ॥ ८ ॥

(सुए) श्रुतमें-शास्त्रमें, (वणसइजीवा) वनस्पति-कायके जीव, (साधारण पत्तेआ) साधारण और प्रत्येक ऐसे, (दुहा) दो प्रकारके (भणिया) कहे गये हैं. (जेसिमणंताणं) जिन अनन्त जीवोंका (एगा) एक (तणु) शरीर हो, (तेऊ) वे (साहारणा) साधारण कहलाते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—सिद्धान्तमें वनस्पतिकाय जीवोंके दो भेद कहे गये हैं;—साधारण-वनस्पति-काय और प्रत्येक वनस्पति-काय. जिन अनन्त जीवोंका शरीर एक हो वे जीव, 'साधारण-वनस्पतिकाय' कहलाते हैं.

कंदा-अंकुर-किसलय,—पणगा-सेवाल-भूमिफोडा अ। अल्लय-तिय-गज्जर-मो,—तथ वत्थुला-थेग-पल्लंका ९
कोमलफलं च सव्वं, गूढसिराइं सिणाइपत्ताइं। थोहरि-कुंआरि-गुग्गुलि, गलोय-पमुहाइ-छिन्नरुहा ॥ १० ॥

(कंदा) जमीकन्द-आलू, सूरन, मूलीका कन्द आदि (अंकुर) अङ्कुर, (किसलय) नये कोमल पत्ते, (पणगा सेवाल) पाँच रंगकी फुल्लि—जो कि बासी अन्न वगेरेमें पैदा होती है, और सेवाल पाणीपर जमती है (भूमिफोडा) भूमिस्फोट,—वर्षा ऋतुमें छत्रके आकारकी वनस्पति होती है, (अल्लयतिय) अद्रक, हल्दी और कर्चूक, (गज्जर) गाजर,

(मोथ) नागरमोथा, (वथुला) वथुआ, (थेग) एक किस्मका कन्द, (पलंका) पालका-शाकविशेष ॥९॥ (कोमलफलं च सर्वं) सब तरहके कोमल फल-जिनमें बीज पैदा न हुये हों, (गूढ सिराईं सिणाइ पत्ताइं) जिनकी नसें प्रकट न हुई हों, वे, तथा सन आदिके पत्ते, (थोहरि) थूहर, (कुंआरि) कुवारपाठो, (गुग्गुलि) गुग्गुल, (गलोय) गिलोय-गुर्च, (पमुहाइ) आदि, (छिन्नरुहा) छिन्नरुह-काटनेपर भी उगनेवाली कुछ वनस्पतियाँ ॥ १० ॥

भावार्थ—आलू, सूरन, मूलीका कन्द, अङ्कुर, नये कोमल पत्ते, और फुल्लि जो कि वासी अन्नमें पाँच रंग की पैदा होती है और सेवाल, वर्षा ऋतुमें पैदा होनेवाली छत्राकार वनस्पति, अद्रक, हल्दी, कर्चूक, गाजर, नागरमोथा, वथुआ, थेग नामक कन्द, पालको, जिनमें बीज पैदा न हुये हों, ऐसे कोमल फल, जिनमें नसें प्रकट न हुई हों, वे, और सन आदिके पत्ते, थूहर, घीकुवार, गुग्गुल तथा काटनेपर बोह देनेसे उगनेवाली गुर्च नीवगिलोय आदि वनस्पतियाँ, ये सब साधारण-वनस्पतिकाय कहलाते हैं, इनको अनन्तकाय और बादर निगोदके जीव भी कहते हैं. यहाँ यह समझना चाहिये कि ये सब गीली वनस्पतियाँ ही सजीव होती हैं, सूखी नहीं.

इच्छाङ्गो अणोभे, हवन्ति भेया अणंतकायाणं । तेसिं परिजाणणत्थं, लक्खणमेयं सुए भणियं ॥११॥

(इच्छाङ्गो) इत्यादि, (अणोभे) अनेक (भेया) भेद, (अणंतकायाणं) अनन्तकाय जीवोंके, (हवन्ति) हैं, (तेसिं) उनके, (परिजाणणत्थं) अच्छी तरह जाननेके लिये, (सुए) श्रुतमें—शास्त्रमें, (एयं) यह (लक्खणं) लक्षण (भणियं) कहा है ॥ ११ ॥

भावार्थ—नव और दसमी गाथाओंमें जो अनन्तकायके भेद गिनाये हैं, उनसे भी अधिक भेद हैं, उन सबको समझानेके लिये सिद्धान्तमें अनन्तकायका लक्षण कहा है.

गूढसिरसंधिपर्वं, समभंग-महीरुहं च छिन्नरुहं । साहारणं सरीरं, तद्विवरीअं च पत्तेयं ॥ १२ ॥

जिनकी (सिर) नसें, (संधि) सन्धियाँ, और (पर्व) पर्व-गाँठें, (गूढ) गुप्त हों-देखनेमें न आवें, (समभंग) जिसको तोड़नेसे समान टुकड़े हों, (अहीरगं) जिनमें तन्तु न हों, (छिन्नरुहं) जो काटनेपर भी ऊँगे ऐसी वनस्पतियाँ-फल, फूल, पत्ते, मूलियाँ आदि, (साहारणं) साधारण, (सरीरं) शरीर है. (तद्विवरीअं च) और उससे विपरीत, (पत्तेयं) प्रत्येक-वनस्पतिकाय है ॥ १२ ॥

भावार्थ—अनन्तकाय वनस्पति उसको समझना चाहिये “जिस वनस्पतिमें नसें, सन्धियाँ और गाँठें न हों; जिसको तोड़नेसे समान भाग हो; जिसमें तन्तु न हो; जिसको काटकर वो देनेसे वह ऊँगे;” जिसमें उक्त लक्षण न हो, उस वनस्पतिको ‘प्रत्येक-वनस्पति’ समझना चाहिये ।

एगसरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया । फल-फूल-छल्लि-कट्ठा, मूलगपत्ताणि बीयाणि ॥ १३ ॥

(जेसिं) जिनके (एगसरीरे) एक शरीरमें (एगो जीवो) एक जीव हो (ते तु) वे तो (पत्तेया) प्रत्येक-वनस्पतिकाय हैं; उनके सात भेद हैं (फल, फूल, छल्लि, कट्ठा) फल, पुष्प, छाल, काष्ठ, (मूलग) मूलियाँ, (पत्ताणि) पत्ते, और (बीयाणि) बीज ॥ १३ ॥

भावार्थ—जिन वनस्पतियोंके एक शरीरमें एक जीव हो अर्थात् एक शरीरका एक ही जीव, स्वामी हो, उन वनस्पतियोंको प्रत्येक-वनस्पतिकाय समझना चाहिये; प्रत्येक वनस्पतिकाय जीवके सात भेद हैं;—फल, पुष्प, छाल, काष्ठ, मूलियाँ, पत्ते और बीज.

पत्तेयं तरु मोक्षुं, पंचवि पुढवाइणो सयललोए । सुहुमा हवन्ति नियमा, अंतमुहुत्ताउ अदिस्सा ॥ १४ ॥

(पत्तेयं तरु) प्रत्येक-वनस्पतिकायको (मोक्षुं) छोड़कर, (पंचवि) पाँचों ही (पुढवाइणो) पृथ्वीकाय आदि, (सुहुमा) सूक्ष्म-स्थावर (सयल लोए) सम्पूर्ण लोकमें (हवन्ति) विद्यमान हैं—रहते हैं—और वे (नियमा) नियमसे (अंतमुहुत्ताउ) अन्तर्मुहूर्त आयुष्यवाले होते हैं, तथा (अदिस्सा) अदृश्य हैं—आँखसे देखनेमें नहीं आते ॥ १४ ॥

भावार्थ—प्रत्येक-वनस्पतिकायको छोड़कर पृथ्वीकाय आदि पाँचों ही सूक्ष्म-स्थावर सम्पूर्ण लोकमें भरे पड़े हैं. उनकी आयु अन्तर्मुहूर्तकी होती है तथा वे इतने छोटे हैं कि आँख उन्हें नहीं देख सकती.

प्र०—अन्तर्मुहूर्त किसे कहते हैं? उ०—नव समयसे लेकर, एक समय कम, दो घड़ी जितना काल अन्तर्मुहूर्त कहलाता है. नव समयोंका अन्तर्मुहूर्त सबसे छोटा अर्थात् जघन्य है; और, दो घड़ीमें एक समय कम हो, तो वह अन्तर्मुहूर्त उत्कृष्ट है; बीचके कालमें, नव समयसे आगे, एक एक समय बढ़ाते जाँय तो, उत्कृष्ट अन्तर्मुहूर्त तक, असंख्य अन्तर्मुहूर्त होते हैं.

प्र०—समय किसे कहते हैं? उ०—उस सूक्ष्म कालको, जिसका कि सर्वज्ञकी दृष्टिमें भी विभाग न हो सके.

प्र०—मुहूर्त किसे कहते हैं? उ०—दो घड़ी अर्थात् अड़तालीस मिनिटोंका मुहूर्त होता है.

विशेष—प्रत्येकवनस्पतिकाय नियमसे बादर है, पाँच स्थावर, सूक्ष्म और बादर दो तरहके हैं, सबको मिलाकर ग्यारह भेद हुये; ये ग्यारह पर्याप्त और अपर्याप्तरूपसे दो तरहके हैं, इस तरह स्थावरजीवके बाईस भेद हुये.

प्र०—पर्याप्त-जीव किसे कहते हैं? उ०—जो जीव अपनी पर्याप्तियाँ पूरी कर चुका हो, उसे.

प्र०—अपर्याप्त-जीव किसे कहते हैं? उ०—जो जीव अपनी पर्याप्तियाँ पूरी न कर चुका हो, उसे.

प्र०—पर्याप्ति किसे कहते हैं? उ०—जीवकी उस शक्तिको-जिसके द्वारा जीव, आहारको ग्रहण कर रस, शरीर और इन्द्रियोंको बनाता है तथा योग्य पुद्गलोंको ग्रहण कर श्वासोच्छ्वास, भाषा और मनको बनाता है.

संख-कवड्डय-गंडुल, जलोय-चंदणग-अलस-लहगाई। मेहरि-किमि-पूयरगा, वेइंदिय माइवाहाई ॥१५॥

(संख) शङ्ख—दक्षिणावर्त आदि, (कवड्डय) कपर्दक-कौड़ी, (गंडुल) गण्डोल पेटमें जो मोटे कृमि गंदोला पैदा होते हैं, (जलोय) जलौका-जोंक, (चंदणग) चन्दनक-अक्ष-जिसके निर्जीव शरीरको साधु लोग स्थापनाचार्यमें रखते हैं, (अलस) भूनाग अलसीथा जो वर्षा ऋतुमें साँप सरीखे लंबे लाल रंगके जीव पैदा होते हैं, (लहगाई) लहक-लाली-यक-जो बासी रोटी आदि अन्नमें पैदा होते हैं, (मेहरि) काष्ठके कीड़ेलह, (किमि) कृमि-पेटमें, फोड़ेमें तथा बवासीर आदिमें पैदा होते हैं, (पूअरगा) पूतरक-पानीके कीड़े, जिनका मुँह काला और रंग लाल वा श्वेत-प्राय होता है,

(माइवाहाई) मातृवाहिका—जिसकी गुजरातमें अधिकता है और वहाँके लोग चूडेल कहते हैं; इत्यादि (बेइंदिय) द्वीन्द्रिय जीव हैं ॥ १५ ॥

भावार्थ—जिन जीवोंके त्वचा और जीभ हो, दूसरी इन्द्रियाँ न हों, वे जीव द्वीन्द्रिय कहलाते हैं, जैसे शंख, कौड़ी, पेटके जीव, जोंक, अक्ष, भूनाग, लालीयक, काष्ठकीट, कृमि, पूतरक और मातृवाहिका आदि.

गोमी-मंकण-जूआ, पिपीलि-उद्देहिया य मक्कोडा । इल्लिय-घयमिल्लीओ, सावय-गोकीड जाईओ ॥ १६ ॥
गद्दहय-चोरकीडा, गोमयकीडा य धन्नकीडा य । कुंथु-गुवालिय-इलिया, तेइंदिय इंदगोवाई ॥ १७ ॥

(गोमी) गुल्मि-कानखजूरा, (मंकण) मत्कुण-खटमल, (जूआ) यूका-जूँ, (पिपीलि) पिपीलिका-चींटी, काली कीडी (उद्देहियाय) उपदेहिका-दीमक, और (मक्कोडा) मत्कोटक-मकोड़ा, (इल्लिय) इल्लिका-ईल्ली, जो अनाजमें पैदा होती है, (घयमिल्लीओ) घृतेलिका-जो घीमें पैदा होती है, लालकीडी (सावय) चर्म-यूका-जो शरीरमें पैदा होती है, जिससे भविष्यमें अनिष्टकी शङ्का की जाती है, (गोकीड जाईओ) गोकीटकी जातियाँ अर्थात् पशुओंके कान आदि अवयवोंमें पैदा होनेवाले जीव ॥ १६ ॥ (गद्दहय) गर्दभक-गोशाला आदिमें पैदा होनेवाले सफेद रँगके जीव, (चोर-कीडा) चोरकीट-विष्ठाके कीड़े, (गोमयकीडा) गोमयकीट-गोबरके कीड़े, (धन्नकीडाय) धान्यकीट-अनाजके कीड़े, और (कुंथु) कुन्थु-एक किस्मका कीड़ा, (गुवालिय) गोपालिका-एक किस्मका अप्रसिद्ध जीव, (इलिया) ईलिका-

जो शकर और चावलमें पैदा होती है, (इंदगोवाई) इन्द्रगोप—जो वर्षामें लाल रंगका जीव पैदा होता है जिसे पंजाबी चीजन्होटी, और गुजराती गोकलगाय कहते हैं—मारवाडमें मम्मोलाक० इत्यादि (तेइंदिय) त्रीन्द्रिय जीव हैं ॥ १७ ॥

भावार्थ—जिन जीवोंको सिर्फ शरीर, जीभ और नाक हो, उनको त्रीन्द्रिय कहते हैं,—वे ये हैं;—कानखजूरा, खटमल, जूँ, चींटी, दीमक, अनाजमें पैदा होनेवाली ईली, मकोड़ा, घीमें पैदा होनेवाली लाल कीड़ी, शरीरमें पैदा होनेवाली चर्मजूँ, गायके कानआदिमें पैदा होनेवाले कीड़े, गोशालामें पैदा होनेवाले जीव, विष्टाके कीड़े, गोबरके कीड़े, अनाजके कीड़े, कुन्थु, गोपालिका, शकर और चावलमें पैदा होनेवाले जीव ईली, इन्द्रगोप आदि.

चउरिंदिया य विच्छू, ढिंकुण—भमरा य भमरिया-तिड्डा मच्छिय-डंसा मसगा, कंसारी-कविलडोलाई १८

(विच्छू) बिच्छू, (ढिंकुण) ढिङ्कुण—घुड़साल आदिमें पैदा होता है, (भमरा) भ्रमर—भौरा, (भमरिया) भ्रमरिका—बरें, (तिड्डा) टिड्डी—टीट्टी, (मच्छिय) मक्षिका—मक्खी, मधुमक्खी, (डंसा) दंश—डाँस, (मसगा) मशक—मच्छर, (कंसारी) कंसारिका—जो उजाड़ जगहमें पैदा होती है, (कविलडोलाई) कपिलडोलक—एक किस्मका जीव जिसे गुजराती खड़माँकड़ी कहते हैं, इत्यादि (चउरिंदिया) चतुरिन्द्रिय जीव हैं ॥ १८ ॥

भावार्थ—जिन जीवोंको शरीर, जीभ, नाक और आँख हो, वे चतुरिन्द्रिय कहलाते हैं, जैसे:—बिच्छू, घुड़सालमें पैदा होनेवाला ढिङ्कुण नामक जीव, भमरा, बरें, मक्खी, मधुमक्खी, डाँस, मच्छर, टीट्टी, कंसारिका, कपिलडोलक आदि।

पंचिदिया य चउहा, नारय-तिरिया-मणुस्स-देवा य । नेरइया सत्तविहा, नायवा पुढविभेएणं ॥ १९ ॥

(पंचिदिया) पञ्चेन्द्रिय जीव (चउहा) चतुर्धा—चार प्रकारके हैं (नारय) नारकिया, (तिरिया) तिर्यञ्च, (मणुस्स) मनुष्य (स) सत्त (देवा) देव, (नेरइया) नेरविकल्परकमें रहनेवाले जीव (पुढविभेएणं) पृथ्वीके भेदसे (सत्तविहा) सत्तविधा—सात प्रकारके (नायवा) जानना ॥ १९ ॥

भावार्थ—पञ्चेन्द्रिय जीवके चार भेद हैं;—नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देव. मिला मिल सात स्थानोंमें पैदा होनेके कारण नारक जीव सात प्रकारके हैं. उन सात स्थानोंके—नारकोंके नाम ये हैं;—रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पक्कप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा और तमस्तमःप्रभा.

“पञ्चेन्द्रिय जीवोंमें नारकोंके भेद कहकर अब चार गाथाओंसे पञ्चेन्द्रिय, तिर्यञ्च और मनुष्योंके भेद कहते हैं.”
जलयर-थलयर-खयरा, तिविहा पंचेदिया तिरिक्खा य । सुसुमार-मच्छ-कच्छव, गाहा-मगराइ जलचारी

(जलयर) जलधर, (थलयर) स्थलधर, (खयरा) खेचर (पंचेदिया) पञ्चेन्द्रिय (तिरिक्खा) तिर्यञ्च (तिविहा) त्रिविध अर्थात् तीन प्रकारके हैं. (जलचारी) जलमें रहनेवाले (सुसुमार) शिशुमार—सुइस, जिसका आकार भैंस जैसा होता है, (मच्छ) मत्स्य—मछली, (कच्छव) कच्छप कछुआ, (गाहा) ग्राह—घड़ियाल, (मगराइ) मकर—मगर आदि हैं ॥ २० ॥

भावार्थ—पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चके तीन भेद हैं—जलचर, स्थलचर और खेचर. जलचर जीव ये हैं—सुईस, मछली, कछुआ, ग्राह, मकर आदि.

चउपय-उरपरिसप्पा, भुयपरिसप्पा य थलयरा तिविहा । गो-सप्प-नउल-पमुहा, बोधवा ते समासेणं २१॥

(थलयरा) स्थलचर जीव (तिविहा) त्रिविध अर्थात् तीन प्रकारके हैं; (चउपय) चतुष्पद—चार पेरसे चलनेवाले, (उरपरिसप्पा) उरःपरिसर्प—छातीसे—पेटसे चलनेवाले (य) और (भुयपरिसप्पा) भुजपरिसर्प—भुजाओंसे चलनेवाले, (गो) गाय, (सप्प) साँप, (नउल) नकुल नवलिया (पमुहा) प्रमुख—आदि (ते) वे (समासेणं) समाससे—सङ्क्षेपसे (बोधवा) जानमें ॥ २१ ॥

अर्थ—जमीन पर चलनेवाले जीव—जिनको स्थलचर कहते हैं—तीन प्रकारके हैं; (१) चार पेरसे चलनेवाले गाय, भैंस आदि; (२) पेटसे चलनेवाले सर्पादि; (३) भुजाओंसे चलनेवाले नकुल—न्योला आदि । क्रमशः इन तीनोंकोंलोंको चतुष्पद, उरःपरिसर्प और भुजपरिसर्प कहते हैं.

खयरा-रोमय-पक्खी, चम्मयपक्खी य पायडा चेव । नरलोगाओ बाहिं, समुग्गपक्खी विययपक्खी ॥ २२॥

(खयरा) खेचर—आकाशमें उड़नेवाले जीव (रोमयपक्खी) रोमजपक्षी (य) और (चम्मयपक्खी) चर्मजपक्षी (पायडा) प्रकट हैं—प्रसिद्ध हैं. (नरलोगाओ) नरलोकसे—मनुष्यलोकसे (बाहिं) बाहर (समुग्गपक्खी) समुद्रपक्षी और (विययपक्खी) विततपक्षी हैं ॥ २२ ॥

भावार्थ—आकाशमें उड़नेवाले तिर्यञ्च, खेचर कहलाते हैं, उनके दो भेद हैं;—रोमजपक्षी, और चर्मजपक्षी. रोमसे जिनके पङ्ख बने हैं वे रोमजपक्षी, जैसे—तोता, हंस, सारस आदि. चामसे जिनके पङ्ख बने हैं वे चर्मजपक्षी, जैसे—चमगादड़ आदि. जहाँ मनुष्यका निवास नहीं है, उस भूमिमें दो तरहके पक्षी होते हैं;—समुद्रपक्षी और विततपक्षी. सिकुड़े हुए, जिनके डब्बेके समान पङ्ख हों, वे समुद्रपक्षी. जिनके पङ्ख फैले हुए हों, वे विततपक्षी कहलाते हैं.

सर्वे जल-थल-खयरा, संमुच्छिमा गढभया दुहा हुंति । कम्माकम्मगभूमि, अंतरदीवा मणुस्सा य ॥ २३ ॥

(सर्वे) सब (जलथलखयरा) जलचर, स्थलचर, और खेचर (संमुच्छिमा) सम्मूर्च्छिम, (गढभया) गर्भज (दुहा) द्विधा—दो प्रकारके (हुंति) होते हैं. (मणुस्सा) मनुष्य (कम्माकम्मग भूमि) कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज (य) और (अंतरदीवा) अन्तर्द्वीपवासी हैं ॥ २३ ॥

भावार्थ—पहले तिर्यञ्चके तीन भेद कहे हैं;—जलचर, स्थलचर, और खेचर. ये तीनों दो दो प्रकारके हैं;—सम्मूर्च्छिम, और गर्भज. जो जीव, मा-बापके बिना ही पैदा होते हैं, वे सम्मूर्च्छिम कहलाते हैं. जो जीव, गर्भसे पैदा होते हैं वे गर्भज. मनुष्यके तीन भेद हैं, कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज, और अन्तर्द्वीपनिवासी. खेती, व्यापार आदि कर्म—प्रधान भूमिको कर्मभूमि कहते हैं । उसमें पैदा होनेवाले मनुष्य, कर्मभूमिज कहलाते हैं; कर्मभूमियाँ पन्द्रह हैं; पाँच भरत पाँच ऐरवत और पाँच महाविदेह. जहाँ खेती, व्यापार आदि कर्म नहीं होता उस भूमिको अकर्मभूमि कहते हैं, वहाँ पैदा होनेवाले मनुष्य अकर्मभूमिज कहलाते हैं; अकर्मभूमियोंकी संख्या तीस है । वह इस प्रकार:—ढाई द्वीपमें पाँच

मेरु हैं, प्रत्येक मेरुके दोनों तरफ अर्थात् उत्तर तथा दक्षिणकी ओर १ हैमवंत, २ ऐरण्यवंत, ३ हरिवर्ष, ४ रम्मय, ५ देवकुरु और ६ उत्तरकुरु, इन नामोंकी छह छह भूमियाँ हैं, इन छह भूमियोंको पाँच मेरुओंसे गुणनेपर तीस संख्या होती है। अन्तर्द्वीपमें पैदा होनेवाले मनुष्य अन्तर्द्वीपनिवासी कहलाते हैं, अन्तर्द्वीपोंकी संख्या छप्पन है, वह इस प्रकार—भरतक्षेत्रसे उत्तर दिशामें हिमवान् नामक पर्वत है, वह पूर्व दिशामें तथा पश्चिम दिशामें लवणसमुद्रतक लम्बा है, इसकी पूर्व तथा पश्चिममें ईशानादिविदिमें दो दो दँष्ट्राकार भूमियाँ समुद्रके भीतर हैं, इस तरह पूर्व तथा पश्चिमकी चार दँष्ट्रायें हुई; इसी प्रकार ऐरण्यक्षेत्रसे उत्तर, शिखरी नामक पर्वत है, वह भी पूर्व तथा पश्चिममें समुद्र तक लम्बा है और दोनों दिशाओंमें दो दो दँष्ट्राकार भूमियाँ समुद्रके अन्दर घुसी हैं, दोनोंकी आठ दँष्ट्रायें हुई, हर एक दँष्ट्रामें सात सात अन्तर्द्वीप हैं, सातको आठसे गुणनेपर छप्पन संख्या हुई।

विशेष—कर्मभूमि, अकर्मभूमि और अन्तर्द्वीप, ये सब ढाई द्वीपमें हैं। जम्बूद्वीप, धातकीखण्ड और पुष्करवरद्वीपका आधा भाग, इनको ढाई द्वीप कहते हैं। इस ढाई द्वीपमें ही मनुष्य पैदा होते हैं तथा मरते हैं, इसलिये इसको 'मनुष्यक्षेत्र' कहते हैं, इसका परिमाण पैंतालीस लाख योजन है। अकर्मभूमि और अन्तर्द्वीपमें जो मनुष्य रहते हैं, उन्हें 'युगलिया' कहते हैं, इसका कारण यह है कि स्त्री-पुरुषका युग्म-जोड़ा-साथ ही पैदा होता है और उनका वैवाहिक सम्बन्ध भी परस्पर ही होता है। इनकी ऊँचाई आठसौ धनुषकी, और आयु, पत्योपमका असंख्यातवाँ भाग जितनी है। पन्दरह कर्मभूमियाँ, तीस अकर्मभूमियाँ और छप्पन अन्तर्द्वीप, इन सबको मिलानेसे एकसौ एक मनुष्य-

भूमियाँ हुई, इनमें पैदा होनेसे मनुष्योंके भी उतने ही भेद हुए, इनके भी पर्याप्त और अपर्याप्त रूपसे दो भेद हैं, इसलिये दोसौ दो भेद हुए. इन गर्भज मनुष्योंके मल, कफ आदिमें जो मनुष्य पैदा होते हैं, वे संमूर्च्छिम कहलाते हैं तथा वे अपनी पर्याप्ति पूरी किये बिना ही मर जाते हैं; इनके-संमूर्च्छिम मनुष्यके-एकसौ एक भेदोंके साथ दोसौ दोको मिलानेसे मनुष्योंके तीनसौ तीन भेद होते हैं.

दसहा भवणाहिवई, अट्टविहा वाणमंतरा हुंति । जोइसिया पंचविहा, दुविहा वेमाणिया देवा ॥ २४ ॥

(भवणाहिवई) भवनाधिपति देवता, (दसहा) दशधा दस प्रकारके हैं, (वाणमंतरा) वानमन्तर देवता, (अट्टविहा) अष्टविधा-आठ प्रकारके, (हुंति) होते हैं, (जोइसिया) ज्योतिष्का-ज्योतिष्क देवता, (पंचविहा) पञ्चविधा-पाँच प्रकारके हैं और (वेमाणिया देवा) वैमानिक देवता, (दुविहा) दो प्रकारके हैं ॥ २४ ॥

भावार्थ—भवनपति देवताओंके दस भेद हैं:—१ असुरकुमार, २ नागकुमार, ३ सुपर्णकुमार, ४ विद्युत्कुमार, ५ अग्निकुमार, ६ द्वीपकुमार, ७ उदधिकुमार, ८ दिक्कुमार, ९ वायुकुमार, और १० स्तनितकुमार. वानमन्तर-वाणव्यन्तर-देवताओंके आठ भेद हैं:—१ पिशाच, २ भूत, ३ यक्ष, ४ राक्षस, ५ किन्नर, ६ किंपुरुष, ७ महोरग, और ८ गान्धर्व. वाणव्यन्तर (वानमन्तर) के ये भी आठ भेद हैं:—१ अणपत्नी, २ पणपत्नी, ३ इसीवादी, ४ भूतवादी, ५ कन्दित, ६ महाकन्दित, ७ कोहण्ड, और ८ पतङ्ग. ज्योतिष्क देवताओंके पाँच भेद हैं:—१ चन्द्र, २ सूर्य, ३ ग्रह, ४ नक्षत्र, और ५ तारा. वैमानिक देवता दो प्रकारके हैं:—१ कल्पोपपन्न, और २ कल्पातीत. कल्प अर्थात् आचार-

तीर्थङ्करोंके पाँच कल्याणकमें आना-जाना, उसकी रक्षा करनेवाले देवता, 'कल्पोपपन्न' कहलाते हैं. उक्त आधारके पालन करनेका अधिकार जिन्हें नहीं है, वे देव, 'कल्पातीत' कहलाते हैं. कल्पोपपन्न देवताओंके बारह देवलोक हैं. इसलिये स्थानके भेदसे उन देवोंके भी बारह भेद समझना चाहिये. बारह देव लोक ये हैं:- १ सौधर्म, २ ईशान, ३ सन-
कुमार, ४ माहेन्द्र, ५ अह्मा, ६ लान्तक, ७ शुक्र, ८ सहस्रार, ९ आनत, १० प्राणत, ११ आरण, और १२ अच्युत. कल्पातीत देवोंके चौदह भेद हैं; नवग्रैवेयकमें रहनेवाले तथा पाँच अनुत्तरविमानमें रहनेवाले. नवग्रैवेयकोंके नाम ये हैं:- १ सुदर्शन, २ सुप्रबुद्ध, ३ मनोरम, ४ सर्वतोभद्र, ५ विशाल, ६ सुमनस, ७ सौमनस, ८ प्रियङ्कर, और ९ नन्दि-
कर. पाँच अनुत्तरविमानोंके नाम ये हैं:- १ विजय, २ वैजयन्त, ३ जयन्त, ४ अपराजित, और ५ सर्वार्थसिद्ध. अब उक्त देवोंके स्थान-रहनेकी जगह-संक्षेपमें कहते हैं; मेरु पर्वतके मूलमें समभूतल पृथ्वी है, उससे नीचे रत्नप्रभा नामक प्रथम नरकका दल एक लाख अस्सी हजार योजन मोटा है, उसमें तेरह प्रतर हैं, उन प्रतरोंमें बारह आन्तर-स्थान हैं, प्रथम और अन्तिम आन्तर-स्थानोंको छोड़कर बाकीके दस आन्तर-स्थानोंमें, हर एकमें, एक एक भवनपति देवोंके निकाय रहते हैं प्रत्येक निकायमें दक्षिणकी तरफ एक, और उत्तरकी तरफ एक, ऐसे दो इन्द्र होते हैं, इस तरह दस निकायोंके बीस इन्द्र हुए.

पहले कहा गया है कि रत्नप्रभाका दल एक लाख अस्सी हजार योजन मोटा है, ऊपर एक हजार और नीचे एक हजार योजन पृथ्वीको छोड़कर बाकीके एक लाख अठहत्तर हजार योजनमें पूर्वोक्त तेरह प्रतर हैं, जिनमें कि दस

प्रकारके भवनपति देव रहते हैं, ऊपरके बचे हुए एक हजार योजनमें सौ योजन ऊपर, और सौ योजन नीचे छोड़ दिये जानेपर बाकी आठसौ योजन बचे, उनमें आठ व्यन्तर निकाय हैं; प्रत्येक निकायमें, भवनपति निकायकी तरह, दक्षिणमें एक, और उत्तरमें एक, ऐसे दो इन्द्र रहते हैं, इस तरह आठ व्यन्तर निकायके सोलह इन्द्र हुए. ऊपर जो सौ योजन छोड़ दिये गये थे, उनमेंसे दस योजन ऊपर, और दस योजन नीचे छोड़ दिये जानेपर अस्सी योजन बचे, उनमें आठ प्रकारके वाणमन्तर देव रहते हैं; प्रत्येक निकायमें पहलेकी तरह एक दक्षिणमें, और एक उत्तरमें ऐसे दो इन्द्र रहते हैं, इस प्रकार आठ निकायोंके सोलह इन्द्र हुए; दोनों प्रकारके व्यन्तरोंके बत्तीस इन्द्र हुए, इनमें भवनपतिके बीस इन्द्रोंके मिलानेपर बावन इन्द्र हुए. अब ज्योतिष्क देवोंकी रहनेकी जगह कहते हैं. पहले ज्योतिष्क देवोंके पाँच भेद कह चुके हैं, उनके और भी दो भेद हैं, एक 'चर' और दूसरे 'स्थिर'; मनुष्य-क्षेत्रमें जो ज्योतिष्क देव हैं, वे चर हैं, अर्थात् हमेशा घूमते रहते हैं और मनुष्यलोकसे बाहरके ज्योतिष्क देव, स्थिर हैं अर्थात् उनके विमान एक ही जगह रहते हैं, जहाँपर कि वे हैं. चन्द्र, सूर्य, ग्रह, नक्षत्र और तारा, इन पाँच ज्योतिष्क देवोंमें, चन्द्र और सूर्य, इन दोनोंकी इन्द्र-पदवी है अर्थात् ये दोनों, ज्योतिष्कोंमें इन्द्र कहलाते हैं, दूसरोंको इन्द्र-पदवी नहीं है. मेरुके सम-भूतल-मूलसे ऊपर सात सौ नब्बे योजनकी ऊँचाईपर ताराओंके विमान हैं, वहाँसे दस योजनकी ऊँचाईपर सूर्यका विमान है, वहाँसे अस्सी योजनकी ऊँचाईपर चन्द्रका विमान है, वहाँसे चार योजनकी ऊँचाईपर नक्षत्रोंके विमान हैं, वहाँसे सोलह योजनपर दूसरे दूसरे ग्रहोंके विमान हैं, तात्पर्य यह है कि मेरुके मूलकी सपाट-भूमिसे सातसौ नब्बे

योजनके ऊपर एकसौ दस योजनोंमें ज्योतिष्क देव रहते हैं, अब वैमानिक देवोंके स्थान कहते हैं;—सम्पूर्ण लोक—जिसे त्रिभुवन कहते हैं—उसका आकार पुरुषके समान है, और उसकी लम्बाई चौदह राजू है, नीचेकी सात राजुओंमें सात नरक हैं, नाभिकी जगह—मध्यमें—मनुष्यलोक है, मेरुकी सपाटभूमिसे सातसौ नवे योजनपर ज्योतिष्क देवोंके विमान हैं, वहाँसे लगभग एक राजू ऊपर, दक्षिण दिशामें सौधर्म देवलोक और उत्तर दिशामें ईशान देवलोक परस्पर जुड़े हुए हैं; वहाँसे कुछ दूर ऊपर, दक्षिणमें तृतीय देवलोक सनत्कुमार और उत्तरमें चौथा देवलोक माहेन्द्र, एक दूसरेसे लगे हुए हैं; वहाँसे ऊपर पाँचवाँ ब्रह्मलोक, छठा लान्तक, सातवाँ शुक्र, आठवाँ सहस्रार ये चार देवलोक, कुछ कुछ अन्तरपर, क्रमसे एकपर एक, ऐसी स्थितिमें हैं; वहाँसे कुछ ऊँचाईपर नववाँ आनत और दसवाँ प्राणत, दक्षिण और उत्तरमें, एक दूसरेसे लगे हुए हैं; वहाँसे कुछ ऊँचाईपर, ग्यारहवाँ आरण और बारहवाँ अच्युत, दक्षिण तथा उत्तर दिशाओंमें, एक दूसरेसे जुड़े हुए हैं, प्रथमके आठ देवलोकोंके आठ इन्द्र हैं अर्थात् हर एक देवलोकका एक एक इन्द्र है; पर नववें और दसवें देवलोकका एक तथा ग्यारहवें और बारहवें देवलोकका एक, इस प्रकार अन्तिम चार देवलोकोंके दो इन्द्र हैं; प्रथमके आठ मिलानेसे कल्पोपपन्न वैमानिक देवताओंके दस इन्द्र हुए, पुरुषाकार लोकके गलेके स्थानमें नवग्रैवेयक हैं, वहाँसे कुछ ऊपर पाँच अनुत्तरविमान हैं, लोकरूप पुरुषके ललाटकी जगह सिद्धशिला है, जो स्फटिकके समान निर्मल अर्जुनसोनेकी है, वहाँसे एक योजनपर लोकका अन्त होता है, लोकके अन्तिमभागमें सिद्ध महाराजका निवास है, अब तीन प्रकारके किल्बिषिक देव तथा नव प्रकारके लोकान्तिक देवोंका निवा-

संस्थान कहते हैं. प्रथम प्रकारके किल्बिषिकोंकी तीन पल्थोपम आयु है और वे पहले तथा दूसरे देवलोकके नीचे रहते हैं. दूसरे प्रकारके किल्बिषिकोंकी आयु, तीन सागरोपमकी है और वे तीसरे तथा चौथे देवलोकके नीचे रहते हैं. तीसरे प्रकारके किल्बिषिकोंकी आयु तेरह सागरोपम है और वे पाँचवें तथा छठे देवलोकके नीचे रहते हैं. ये सब किल्बिषिक देव, चाण्डालके समान, देवोंमें नीच समझे जाते हैं. लोकान्तिक देव, पाँचवें देवलोकके अन्तमें उत्तर-पूर्वादि कोणमें रहते हैं. चौसठ इन्द्रः-भवनपति देवोंके बीस, व्यन्तरोंके बत्तीस, ज्योतिषियोंके दो और वैमानिक देवोंके दस, सबकी संख्या मिलानेपर इन्द्रोंकी चौसठ संख्या होती है.

शास्त्रमें देवोंके १९८ भेद कहे हैं, उनको इस तरह समझना चाहिये:-भवनपतिके दस, चर ज्योतिष्कके पाँच, स्थिर ज्योतिष्कके पाँच, वैताड्यपर रहनेवाले तिर्यक् जृम्भक देवोंके दस भेद, नरकके जीवोंको दुःख देनेवाले परमाधामीके पन्दरह भेद, व्यन्तरके आठ भेद, वानव्यन्तरके आठ भेद, किल्बिषियोंके तीन भेद, लोकान्तिकके नव भेद, बारह देवलोकोंके बारह भेद, नव ग्रैवेयकोंके नव भेद, पाँच अनुत्तरविमानोंके पाँच भेद, सब मिलाकर ९९ भेद हुए, इनके भी पर्याप्त और अपर्याप्त रूपसे दो भेद हैं, इस प्रकार १९८ भेद देवोंके होते हैं. मनुष्योंके ३०३ भेद पहले कह चुके ।

अब तिर्यञ्चके ४८ भेद कहते हैं:-पाँच सूक्ष्मस्थावर, पाँच बादरस्थावर, एक प्रत्येक वनस्पतिकाय और तीन विकलेन्द्रिय सब मिलाकर चौदह हुए; ये चौदह पर्याप्त और अपर्याप्त रूपसे दो प्रकारके हैं, इस तरह अट्ठाईस हुए जलचर, खेचर, तथा स्थलचरके तीन भेद:-चतुष्पद, उरःपरिसर्प तथा भुजपरिसर्प, ये प्रत्येक समूर्च्छिम और गर्भज होनेसे

दस भेद हुए, ये दसों पर्याप्त और अपर्याप्त रूपसे दो प्रकारके हैं, इसलिये बीस भेद हुए, इनमें पूर्वोक्त अट्ठाइस भेदोंके मिलानेपर तिर्यञ्चोंके ४८ भेद होते हैं ।

नारक जीवोंके सात भेद कह चुके हैं, वे पर्याप्त तथा अपर्याप्त रूपसे दो तरहके हैं, इस तरह नारक जीवोंके चौदह भेद होते हैं. देवोंके १९८, मनुष्योंके ३०३, तिर्यञ्चोंके ४८ और नारकोंके १४ भेद, इन सबको मिलानेसे ५६३ भेद, संसारी जीवके हुए ।

सिद्धा पनरसभेया, तित्थ-अतित्थाइ-सिद्ध भेएणं । एए संखेवेणं, जीवविगप्पा समक्खाया ॥ २५ ॥

(तित्थ अतित्थाइ सिद्ध भेएणं) तीर्थ-सिद्ध, अतीर्थ-सिद्ध आदि भेदोंसे, (सिद्धा) सिद्ध-जीवोंके (पनरस भेया) पन्दरह भेद हैं. (संखेवेणं) सङ्केपसे, (एए) ये-पूर्वोक्त, (जीवविगप्पा) जीव-विकल्प-जीवोंके भेद, (समक्खाया) कहे गये ॥ २५ ॥

भावार्थ—तीर्थ-सिद्ध, अतीर्थ-सिद्ध आदि सिद्धोंके पन्दरह भेद “नवतत्त्व” में कहे हैं, उसे देखलेना चाहिये. सङ्केपमें जीवोंके भेद इस ग्रन्थमें कहे गये हैं.

एएसिं जीवाणं, सरीरमाऊ-ठिई सकायंमि । पाणा जोणिपमाणं, जेसिं जं अत्थि तं भणिमो ॥ २६ ॥

(एएसिं) इन-पूर्वोक्त (जीवाणं) जीवोंके, (सरीरं) शरीर-प्रमाण, (आऊ) आयुः-प्रमाण, (सकायंमि) स्व-

बारस जोयण तिन्ने, व गाउआ जोयणं च अणुकमसो । वेइंदिय तेइंदिय, चउरिंदिय देहमुच्चत्तं ॥ २८ ॥

(वेइंदिय) द्वीन्द्रिय, (तेइंदिय) त्रीन्द्रिय और (चउरिंदिय) चतुरिन्द्रिय जीवोंके, (देहमुच्चत्तं) शरीरका प्रमाण, (अणुकमसो) क्रमसे (बारस जोयण) बारह योजन, (तिन्नेव गाउआ) तीन गव्यूत—तीन कोस—और (जोयणं) एक योजन है ॥ २८ ॥

भावार्थ—द्वीन्द्रिय जातिके जीवोंका शरीर—प्रमाण, अधिकसे अधिक, बारह योजन हो सकता है, इससे अधिक नहीं । इसका मतलब किसी द्वीन्द्रिय जातिसे है, संख्यहोता है कुल द्वीन्द्रियोंसे नहीं; ऐसा ही त्रीन्द्रिय जीवोंका शरीर—प्रमाण कानखजुरा तीन कोस और चतुरिन्द्रिय जीवोंका शरीर—प्रमाण भमरोका एक योजन है.

प्र०—योजन किसे कहते हैं ? उ०—चार कोसका एक योजन होता है.

प्र०—गव्यूत किसे कहते हैं ? उ०—एक कोसको.

धणुसयपंचपमाणा, नेरइया सत्तमाइपुढवीए । तत्तो अद्धद्धूणा, नेया रयणप्पहा जाव ॥ २९ ॥

(सत्तमाइ) सातवीं (पुढवीए) पृथ्वीके (नेरइया) नारक—जीव, (धणुसयपंचपमाणा) पाँचसौ धनुष प्रमाणके हैं, (रयणप्पहा जाव) रत्नप्रभा नामक प्रथम पृथ्वीतक, (तत्तो) उससे (अद्धद्धूणा) आधा २ कम प्रमाण (नेया) जाणना ॥ २९ ॥

भाषार्थ—सातवें नरकके जीवोंका शरीर—प्रमाण पाँचसौ धनुष, छठे नरकके जीवोंका शरीर—प्रमाण ढाईसौ धनुष, पाँचवें नरकके जीवोंका एकसौ पच्चीस धनुष, चौथे नरकके जीवोंका साढ़े बासठ धनुष, तीसरे नरकके जीवोंका सवा इकतीस धनुष, दूसरे नरकके जीवोंका साढ़े पन्दरह धनुष और बारह अङ्गुल, तथा प्रथम नरकके जीवोंका शरीर—प्रमाण पौने आठ धनुष और छह अङ्गुल है। नारकोंके उत्तरवैक्रिय शरीरका प्रमाण, उक्त प्रमाणसे दुगुना समझना चाहिये।

प्र०—धनुषका प्रमाण क्या है? उ०—चार हाथका एक धनुष समझना चाहिये।

जोयणसहस्रमाणा, मच्छा उरगा य गब्भया हुंति । धणुअपुहुत्तं पक्खिसु, भुयचारी गाउअपुहुत्तं ॥३०॥

खयरा धणुअपुहुत्तं, भुयगा उरगा य जोयणपुहुत्तं । गाउअपुहुत्तमिच्छा, समुच्छिमा चउप्पया भणिया ३१

(गब्भया) समूर्च्छिम या गर्भज (मच्छा) मत्स्य—मछलियाँ, (य) और गर्भज (उरगा) साँप यह अधिकसे अधिक (जोयणसहस्रमाणा) हजारयोजन प्रमाणवाले (हुंति) होते हैं। (पक्खिसु) पक्षियोंमें शरीर प्रमाण (धणुअपुहुत्तं) धनुष—पृथक्त्व है तथा (भुयचारी) भुजचारी—भुजाओंसे चलनेवाले (गाउअपुहुत्तं) गव्यूत—पृथक्त्व—प्रमाण शरीरके होते हैं ॥ ३० ॥

(समुच्छिमा) सम्मूर्च्छिम (खयरा) खेचर जीव (भुयगा) और भुजाओंसे चलनेवाले जीव (धणुअपुहुत्तं) धनुष—पृथक्त्व—प्रमाणवाले होते हैं (य) और (उरगा) साँप आदि (जोयण पुहुत्तं) योजन—पृथक्त्व शरीर—प्रमाणके होते हैं। (चउप्पया) चतुष्पद जीव (गाउअपुहुत्तमिच्छा) गव्यूत—पृथक्त्वमात्र (भणिया) कहे गये हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थ—समुर्द्धिमओर गर्भज मत्स्य और गर्भज सर्पका शरीर—मान एक हजार योजनका है; इस प्रकारके मत्स्य स्वयम्भूरमण समुद्रमें होते हैं तथा सर्प मनुष्य-क्षेत्रसे बाहर होते हैं. गर्भज पक्षियोंका शरीर—मान धनुष-पृथक्त्व है अर्थात् दो धनुषसे लेकर नव धनुष तक है. गर्भज न्योला, गोह आदि भुजपरिसर्प जीवोंका शरीर—मान, गव्यूत-पृथक्त्व है अर्थात् दो कोससे लेकर नव कोस तक है.

सम्मूर्द्धिम खेचर तथा भुजपरिसर्प जीवोंका शरीरमान, धनुष-पृथक्त्व है. सम्मूर्द्धिम उरःपरिसर्प जीवोंका शरीर—मान, योजन-पृथक्त्व है. सम्मूर्द्धिम चतुष्पद—चार पैरवाले—जीवोंका शरीर—मान गव्यूत-पृथक्त्व है.

प्र०—पृथक्त्व किसको कहते हैं? उ०—दोसे लेकर नव तककी संख्याको पृथक्त्व कहते हैं.

छच्चेव गाडआइं, चउप्पया गढभया मुणेयवा । कोसतिगं च मणुस्सा, उक्कोससरीरमाणेणं ॥ ३२ ॥

(चउप्पया गढभया) चतुष्पद गर्भजोंका शरीर—मान (छच्चेव गाडआइं) छह कोसका (मुणेयवा) जानना (च) और (मणुस्सा) मनुष्य (उक्कोससरीरमाणेणं) उत्कृष्ट शरीरमानसे (कोसतिगं) तीन कोसके होते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थ—देवकुरु आदि क्षेत्रोंमें चतुष्पद गर्भज हाथीका शरीर—मान छह कोसका है तथा देवकुरु आदिके युग-लीया मनुष्योंके शरीरकी ऊँचाई, अधिकसे अधिक तीन कोसकी होती है.

ईसाणंत सुराणं, रयणीओ सत्त हुंति उच्चत्तं । दुग-दुग-दुग-चउ-गेवि, जणुत्तरे इक्किक्क परिहाणी ॥ ३३ ॥

(ईशानांत) ईशानान्त—ईशान देवलोक—तकके (सुराणं) देवताओंकी (उच्चतं) ऊँचाई (सत्त) सात (रयणीओ) रत्नि-हाथ (हुंति) होती है; (दुग-दुग-दुग-चउ गेविज्जणुत्तरे) दो, दो, दो, चार, नवग्रैवेयक और पाँच अनुत्तरविमानोंके देवोंका शरीर-मान (इक्किं परिहाणी) एक एक हाथ कम है ॥ ३३ ॥

भावार्थ—दूसरा देवलोक, ईशान है, वहाँके देवोंका तथा भवनपति, व्यन्तर, ज्योतिषी और सौधर्म देवोंका शरीर सात हाथ ऊँचा है; सनत्कुमार और माहेन्द्रके देवोंका शरीर छह हाथ ऊँचा है; ब्रह्म और लान्तकके देवोंका पाँच हाथ; शुक्र और सहस्रारके देवोंका चार हाथ; आनत, प्राणत, आरण और अच्युत इन चार देवलोकोंके देवोंका तीन हाथ; नवग्रैवेयकके देवोंका दो हाथ और पाँच अनुत्तर विमानवासी देवोंका एक हाथ ऊँचा है.

यहाँ जीवोंका शरीर-मान उत्सेधाङ्गुलसे समझना चाहिये.

प्र०—उत्सेधाङ्गुल किसको कहते हैं? उ०—आठ यवोंका एक उत्सेधाङ्गुल होता है.

बावीसा पुढवीए, सत्तय आउस्स तिन्नि वाउस्स । वास सहस्सा दस तरु, गणाण तेऊ तिरत्ताऊ ॥ ३४ ॥

(पुढवीए) पृथ्वीकाय जीवोंका आयु (बावीसा) बाईस हजार वर्षका है (आउस्स) अपकाय जीवोंका आयु (सत्तय) सात हजार वर्षका (वाउस्स) वायुकाय जीवोंका आयु (तिन्नि) तीन हजार वर्षका (तरुगणाण) प्रत्येक वनस्पतिकायके जीव-समुदायकी आयु (वास सहस्सा दस) वर्षसहस्र-दश अर्थात् दस हजार वर्षका (तेऊ) तेजःकाय जीवोंका (तिरत्ताऊ) तीन अहोरात्रका आयु है ॥ ३४ ॥

भावार्थ—पृथ्वीकाय जीवोंका अधिकसे अधिक आयु—उत्कृष्ट आयु—बाईस हजार वर्ष; अपकाय जीवोंका आयु सात हजार वर्ष; वायुकाय जीवोंका तीन हजार वर्ष; प्रत्येक वनस्पतिकाय जीवोंका दस हजार वर्ष और तेजःकाय जीवोंका तीन अश्वरात्र आयु है. यह तो हुई उत्कृष्ट आयु, लेकिन जघन्य आयु सबका अन्तर्मुहूर्तका है.

वासाणि बारसाऊ, विइंदियाणं तिइंदियाणं तु । अउणापन्न दिणाइ, चउरिंदीणं तु छम्मासा ॥ ३५ ॥

(विइंदियाणं) द्वीन्द्रिय जीवोंका (आउ) आयु (बारस) बारह (वासाणि) वर्षका है, (तिइंदियाणं तु) त्रीन्द्रिय जीवोंका तो (अउणा पन्न दिणाइ) उनचास दिनका आयु होता है (चउरिंदीणं तु) और चउरिन्द्रिय जीवोंका आयु (छम्मासा) छह महीनेका है ॥ ३५ ॥

भावार्थ—द्वीन्द्रिय जीवोंका उत्कृष्ट आयु बारह वर्षका, त्रीन्द्रियोंका उनचास दिनका और चतुरिन्द्रियका छह महीनेका है. यह सबका उत्कृष्ट आयु है, जघन्य आयु अन्तर्मुहूर्तका समझना चाहिये.

सुर-नेरइयाण ठिई, उक्कोसा सागराणि तिच्चीसं । चउपय-तिरिय-मणुस्सा, तिन्निय पलिओवमा हुंति ॥

(सुर-नेरइयाण) देव और नारक जीवोंका (उक्कोसा) उत्कृष्ट—अधिकसे अधिक (ठिई) स्थिति—आयु (सागराणि तिच्चीसं) तेतीस सागरोपम है, (चउपय-तिरिय) चार पैरवाले तिर्यञ्च और (मणुस्सा) मनुष्योंका आयु (तिन्निय) तीन (पलिओवमा) पल्योपम (हुंति) है ॥ ३६ ॥

भावार्थ—देव और नरकवासी जीव, अधिकसे अधिक, तेतीस सागरोपम तक जीते हैं और चतुष्पद तिर्यञ्च तथा मनुष्य तीन पल्योपम तक; ये तिर्यञ्च तथा मनुष्य देवकुरु आदि क्षेत्रोंके समझना चाहिये. देव तथा नारक जीवोंका जघन्य आयु—कमसे कम आयु—दस हजार वर्षका है; मनुष्य तथा तिर्यञ्च जीवोंका जघन्य आयु, अन्तर्मुहूर्तका है.

जलयर-उरभुयगाणं, परमाऊ होइ पुत्रकोडीऊ । पक्षीणं पुण भणिओ, असंखभागो अ पलियस्स ३७

(जलयर-उरभुयगाणं) जलचर, उरःपरिसर्प और भुजपरिसर्प जीवोंकी (परमाऊ) उत्कृष्ट आयु (पुत्रकोडीऊ) एक करोड़ पूर्व है, (पक्षीणं पुण) पक्षियोंकी आयु तो (पलियस्स) पल्योपमका (असंखभागो) असंख्यातवाँ भाग जितनी (भणिओ) कहा है ॥ ३७ ॥

भावार्थ—गर्भज और सम्मूर्च्छिम ऐसे दो प्रकारके जलचर जीवोंका तथा गर्भज, उरःपरिसर्प और भुजपरिसर्प जीवोंकी उत्कृष्ट आयु एक करोड़ पूर्व है; गर्भज पक्षियोंका आयु पल्योपमका असंख्यातवाँ भाग जितना है.

सवे सुहुमा साहा-रणा य, संमुच्छिमा मणुस्सा य । उक्कोस जहन्नेणं, अंतमुहुत्तं चिय जियंति ॥ ३८ ॥

(सवे) सम्पूर्ण (सुहुमा) पृथ्वीकाय आदि सूक्ष्म (य) और (साहारणा) साधारण वनस्पतिकाय (य) और (संमुच्छिमा मणुस्सा) सम्मूर्च्छिम मनुष्य (उक्कोस जहन्नेणं) उत्कृष्ट और जघन्यसे (अंतमुहुत्तं चिय) अन्तर्मुहूर्त ही (जियंति) जीते हैं ॥ ३८ ॥

भावार्थ—सूक्ष्म पृथ्वीकाय आदि जीव, सूक्ष्म और बादर साधारण वनस्पतिकायके जीव और सम्मूर्छिम मनुष्य, उत्कर्षसे और अधन्यसे सिर्फ अन्तर्मुहूर्त तक जीते हैं.

प्रश्न—पल्योपम किसको कहते हैं ? उ०—असंख्य वर्षोंका एक पल्योपम होता है.

प्र०—सागरोपम किसे कहते हैं ? उ०—दस कोड़ा कोड़ी पल्योपमका एक सागरोपम होता है.

प्र०—पूर्व किसको कहते हैं ? उ०—सत्तर लाखकोड़, छप्पन हजार करोड़ वर्षोंका एक पूर्व होता है.

ओगाहणाउमाणं, एवं संखेवओ समक्खायं । जे पुण इत्थं विसेसा, विसेस सुत्ताउ ते नेया ॥ ३९ ॥

(एवं) इस प्रकार (ओगाहणाउमाणं) अवगाहना-शरीर और आयुका मान (संखेवओ) सङ्क्षेपसे (समक्खायं) कहा गया (जे पुण इत्थं) यहाँ जो बातें (विसेसा) विशेष हैं, (विसेस सुत्ताउ) विशेष सूत्रोंसे (ते) उनको (नेया) जानना ॥ ३९ ॥

भावार्थ—देह-मान तथा आयु-मानके विषयमें विशेष बातें जानना हों, तो “संग्रहणी,” “प्रज्ञापना” आदि सूत्रोंसे जानना चाहिये.

एगिंदिया य सब्बे, असंख उस्सप्पिणी सकायंसि । उववज्जंति चयंतिअ, अणंतकाया अणंताओ ॥ ४० ॥

(सबे) सब (एगिंदिया) एकेन्द्रिय जीव (असंख उस्सप्पिणी) असंख्य उत्सर्पिणी तथा अवसर्पिणी तक (सका-

यंमि) अपनी कायामें (उववज्जंति) उत्पन्न होते हैं (अ) और (चयंति) मरते हैं; (अणंतकाया) अनन्तकाय जीव (अणंताओ) अनन्त उत्सर्पिणी तथा अवसर्पिणी तक ॥ ४० ॥

भावार्थ—पृथ्वी, अप, तेज, वायु और प्रत्येक वनस्पतिकायके जीव, उसी पृथ्वी आदिकी अपनी कायामें, असंख्य उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी तक पैदा होते तथा मरते हैं; अनन्तकायके जीव तो उसी अपनी कायामें अनन्त उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी तक पैदा होते तथा मरते हैं.

प्र०—उत्सर्पिणी किसको कहते हैं ? उ०—दस कोड़ा कोड़ी सागरोपमकी एक उत्सर्पिणी तथा उतनेकी ही एक अवसर्पिणी होती है.

संखिज्जसमा विगला, सत्तट्ठ भवा पणिंदि-तिरि-मणुया । उववज्जंति सकाए, नारय देवा अ नो चेव ॥४१॥

(विगला) विकलेन्द्रिय जीव (संखिज्जसमा) संख्यात हजार वर्षों तक (सकाए) अपनी कायामें (उववज्जंति) पैदा होते हैं, (पणिंदि-तिरि-मणुया) पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च और मनुष्य (सत्तट्ठ भवा) सात-आठ भव तक, लेकिन (नारय देवा) नारक और देव (नो चेव) नहीं ॥ ४१ ॥

भावार्थ—द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीव, स्वकायामें संख्यात हजार वर्षोंतक पैदा होते तथा मरते हैं; पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च तथा मनुष्य लगातार सात तथा आठ भव करते हैं अर्थात् मनुष्य, लगातार सात-आठ बार, मनुष्य-शरीर धारण कर सकता है, इस प्रकार पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च भी. लेकिन देवता तथा नारक जीव मरकर फिर तुरन्त

अपनी योनिमें नहीं पैदा होते अर्थात् देव मरकर फिर तुरन्त देवयोनिमें नहीं पैदा हो सकता । इस प्रकार नारक जीव मरकर तुरन्त नरकमें नहीं पैदा होता । हाँ एक दो जन्म दूसरी गतियोंमें बिताकर फिर देव या नरक-योनिमें पैदा हो सकते हैं। इसी तरह देव मरकर तुरन्त नरकयोनिमें नहीं जाता और नारक जीव मरकर तुरन्त देव-योनिमें नहीं पैदा हो सकता।

दसहा जियाण पाणा, इंदि-उससाउ-जोगवलरूवा । एगिंदियसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्टेव ॥ ४२ ॥

(जियाण) जीवोंको (दसहा) दस प्रकारके (पाणा) प्राण होते हैं;—(इंदि-उसासाउ-जोगवलरूवा) (प) इन्द्रिय, श्वासोच्छ्वास, आयु और योगवलरूप, तीनबल (एगिंदियसु) एकेन्द्रियोंको (चउरो) चार प्राण हैं, (विगलेसु) विकलेन्द्रियोंको (छ सत्त अट्टेव) छह, सात और आठ ॥ ४२ ॥

भावार्थ—प्राणोंकी संख्या दस है;—पाँच इन्द्रियाँ, श्वासोच्छ्वास, आयु, मनोबल वचनबल और कायबल। इन दस प्राणोंमेंसे चार-त्वचा, श्वासोच्छ्वास, आयु और कायबल एकेन्द्रिय जीवोंको होते हैं; द्वीन्द्रिय जीवोंको छह प्राण-त्वचा, रसना (जीभ), श्वासोच्छ्वास, आयु, कायबल और वचनबल; त्रीन्द्रिय जीवोंको सात प्राण-त्वचा, जीभ, नाक, श्वासोच्छ्वास, आयु, कायबल और वचनबल; चतुरिन्द्रिय जीवोंको आठ प्राण-पूर्वोक्त सात, और आँख।

असन्नि-सन्नि-पंचिं, दिएसु नव दस कमेण बोधवा । तेहिं सह विप्पओगो, जीवाणं भण्णए मरणं ॥ ४३ ॥

(असन्नि-सन्नि-पंचिदिएसु) असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय तथा संज्ञी पञ्चेन्द्रिय जीवोंको (कमेण) क्रमसे (नव दस) नव और दस प्राण (बोधवा) जाणना. (तेहिं सह) उनके साथ (विण्णओगो) विप्रयोग-वियोग, (जीवाणं) जीवोंका (मरणं) मरण (भण्णए) कहलाता है ॥ ४३ ॥

भावार्थ—असंज्ञी पञ्चेन्द्रियोंको त्वचा, जीभ, नाक, आँख, कान, श्वासोच्छ्वास, आयु, कायबल और वचनबल ये नव प्राण होते हैं और संज्ञी पञ्चेन्द्रियोंको पूर्वोक्त नव और मनोबल, ये दस प्राण होते हैं. जिनको जितने प्राण कहे गये हैं, उन प्राणोंके साथ वियोग होना ही उन जीवोंका मरण कहलाता है. देव, नारक, गर्भज तिर्यञ्च तथा गर्भज मनुष्य, ये संज्ञी पञ्चेन्द्रिय कहलाते हैं. सम्मूर्च्छिम तिर्यञ्च और सम्मूर्च्छिम मनुष्य, असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय कहलाते हैं. सम्मूर्च्छिम मनुष्योंको मनोबल और वाक्बल नहीं है, इसलिये उनके आठ प्राण, और, श्वासोच्छ्वास पर्याप्ति पूर्ण न होनेके कारण साढा सात प्राण होते हैं.

एवं अणोरपारे, संसारे सायरंमि भीमंमि । पत्तो अणंतखुत्तो, जीवेहिं अपत्तधम्मेहिं ॥ ४४ ॥

(अपत्तधम्मेहिं) नहीं पाया है धर्म जिन्होंने ऐसे (जीवेहिं) जीवोंने (अणोरपारे) आर-पार-रहित-आदि-अन्त-रहित (भीमंमि) भयङ्कर (संसारे सायरंमि) संसाररूप समुद्रमें (एवं) इस प्रकार-प्राण-वियोग-रूप मरण (अणंतखुत्तो) अनन्त धार (पत्तो) प्राप्त किया ॥ ४४ ॥

भावार्थ—संसारका आदि नहीं है, न अन्त है; अनन्तवार जीव मर चुके हैं और आगे मरेंगे सुदैवसे यदि उन्हें धर्मकी प्राप्ति हुई तो जन्म-मरणसे छुटकारा होगा.

तह चउरासी लक्खा, संखा जोणीण होइ जीवाणं । पुढवाईण चउण्हं, पत्तेयं सत्त सत्तेव ॥ ४५ ॥

(जीवाणं) जीवोंकी (जोणीण) योनियोंकी (संखा) सङ्ख्या (चउरासी लक्खा) चौरासी लाख (होइ) है. (पुढवाईण चउण्हं) पृथ्वीकाय आदि चारकी प्रत्येककी योनि-सङ्ख्या (सत्त सत्तेव) सात सात लाख है ॥ ४५ ॥

भावार्थ—जीवोंकी चौरासी लाख योनियाँ हैं, यह बात प्रसिद्ध है । उसको इस प्रकार समझना चाहिये—पृथ्वीकायकी सात लाख, अपकायकी सात लाख, तेजःकायकी सात लाख और वायुकायकी सात लाख योनियाँ हैं; सबको मिला कर अट्ठाईस लाख हुई.

प्र०—योनि किसको कहते हैं ? उ०—पैदा होनेवाले जीवोंके जिस उत्पत्ति-स्थानमें वर्ण, गन्ध, रस और स्पर्श, ये चारों समान हों, उस उत्पत्ति-स्थानको उन सब जीवोंकी एक योनि कहते हैं.

दस पत्तेयतरूणं, चउदस लक्खा हवन्ति इयरेसु । विगलिंदियेसु दो दो, चउरो पंचिंदितिरियाणं ॥ ४६ ॥

(पत्तेयतरूणं) प्रत्येक वनस्पतिकायकी (दस) दस लाख योनियाँ हैं, (इयरेसु) प्रत्येक वनस्पतिकायसे इतर-साधारण वनस्पतिकायकी (चउदस लक्खा) चौदह लाख (हवन्ति) हैं, (विगलिंदियेसु) विकलेन्द्रियोंकी (दो दो) दो दो लाख हैं, (पंचिंदितिरियाणं) पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चोंकी (चउरो) चार लाख हैं ॥ ४६ ॥

भावार्थ—प्रत्येक वनस्पतिकायकी दस लाख; साधारण वनस्पतिकायकी चौदह लाख; द्वीन्द्रियकी दो लाख; त्रीन्द्रियकी दो लाख; चतुरिन्द्रियकी दो लाख और पञ्चेन्द्रिय तिर्यच्चोंकी चार लाख योनियाँ हैं.

चउरो चउरो नारय, सुरेसु मणुआण चउदस हवन्ति । संपिंडिया य सबे, चुलसी लक्खाउ जोणीणं ॥४७॥

(नारय सुरेसु) नारक और देवोंकी (चउरो चउरो) चार चार लाख योनियाँ हैं; (मणुआण) मनुष्योंकी (चउदस) चौदह लाख (हवन्ति) हैं; (सबे) सब (संपिंडिया) इकट्ठी की जायँ—मिलाई जायँ तो (जोणीणं) योनियोंकी संख्या (चुलसी लक्खाउ) चौरासी लाख होती है ॥ ४७ ॥

भावार्थ—नारक जीवोंकी चार लाख, देवोंकी चार लाख और मनुष्योंकी चौदह लाख योनियाँ हैं. योनियोंकी सब संख्या मिलानेपर चौरासी लाख होती है.

सिद्धाण नत्थि देहो; न आउ कम्मं न पाण जोणीओ । साइ-अणंता तेसिं, ठिई जिणिंदागमे भणिया ॥४८॥

(सिद्धाण) सिद्ध जीवोंको (देहो) शरीर (नत्थि) नहीं है, (न आउ कम्मं) आयु और कर्म नहीं है, (न पाण जोणीओ) प्राण और योनि नहीं है, (तेसिं) उनकी (ठिई) स्थिति (साइ अणंता) सादि और अनन्त है; यह बात (जिणिंदागमे) जैन सिद्धान्तमें (भणिया) कही गई है ॥ ४८ ॥

भावार्थ—सिद्ध जीवोंको शरीर नहीं है इसलिये आयु और कर्म भी नहीं है, आयुके न होनेसे प्राण और योनि

भी नहीं है, प्राणके न होनेसे मृत्यु भी नहीं है; उनकी स्थिति सादि-अनन्त है अर्थात् जब वे लोकके अग्रभागपर अपने स्वरूपमें स्थित हुए, वह समय उनकी स्वरूप-स्थितिका आदि है तथा फिर वहाँसे च्युत होना नहीं है इसलिये स्वरूप-स्थिति अनन्त है; यह बात जैन सिद्धान्तमें कही गई है ॥ ४८ ॥

काले अणाइनिहणे, जोणीगहणंमि भीसणे इत्थ । भमिया भमिहिति चिरं, जीवा जिणवयणमलहंता ४९

(अणाइ निहणे) आदि और अन्त-रहित अर्थात् अनादि-अनन्त (काले) कालमें (जिणवयणं) जिनेन्द्र भगवान्के उपदेशरूप वचनको (अलहंता) न पाये हुए (जीवा) जीव; (जोणी गहणंमि) योनियोंसे क्लेशरूप (भीसणे) भयङ्कर (इत्थ) इस संसारमें (चिरं) बहुत काल तक (भमिया) भ्रमण कर चुके और (भमिहिति) भ्रमण करेंगे।

भावार्थ—चौरासी लाख योनियोंके कारण दुःखदायक तथा भयङ्कर इस संसारमें, जिनेन्द्र भगवान्के बतलाये हुए मार्गको न पाये हुए जीव, अनादि कालसे जन्ममरणके चक्रमें फँसे हुए हैं तथा अनन्त कालतक फँसे रहेंगे।

ता संपइ संपत्ते, मणुअत्ते दुल्लहे वि सम्मत्ते । सिरिसंतिसूरिसिद्धे, करेह भो उज्जमं धम्मे ॥ ५० ॥

(ता) इसलिये (संपइ) इस समय (दुल्लहे) दुर्लभ (मणुअत्ते) मनुजत्व-मनुष्यजन्म और (सम्मत्ते) सम्यक्त्व (संपत्ते) प्राप्त हुआ है तो (सिद्धे) शिष्ट-सज्जन पुरुषोंसे सेवित ऐसे (धम्मे) धर्ममें (भो) अहोभव्यप्राणियो ! (उज्जमं) उद्यम-पुरुषार्थ (करेह) करो, ऐसा (सिरिसंतिसूरि) श्रीशान्तिसूरि उपदेश देते हैं ॥ ५० ॥

भावार्थ—जब कि संसार भयङ्कर है और चौरासीलाख योनियोंके कारण उससे पार पाना मुश्किल है और

उचित सामग्री-मनुष्य-जन्म और सम्यक्त्व-सच्ची श्रद्धाभी प्राप्त हुई हैं इसलिये हे भव्य जीवो ! प्रमाद न करके, महापुरुषोंने जिस धर्मका सेवन किया है उसका तुम भी सेवन करो; क्योंकि बिना धर्मकी सेवा किये तुम जन्म-मरण-के जझालसे नहीं छूट सकोगे.

एसो जीववियारो, संखेवरुईण जाणणाहेउं । संखित्तो उद्धरिओ, रुदाओ सुयसमुदाओ ॥ ५१ ॥

(संखेवरुईण) सङ्क्षेपरुचियोंके-अल्पमतियोंके (जाणणा हेउं) जाननेकेलिये (रुदाओ) रुद्र-अतिविस्तृत (सुयस-मुदाओ) श्रुतसमुद्रसे (एसो) यह (जीववियारो) जीवविचार (संखित्तो) सङ्क्षेपसे (उद्धरिओ) निकाला गया ॥५१॥

भावार्थ—सिद्धान्तोंमें जीवोंके भेदआदि विस्तारसे कहे गये हैं इसलिये अल्प बुद्धिवाले लाभ नहीं उठा सकते; उनके जाननेकेलिये सङ्क्षेपमें यह “जीवविचार” सिद्धान्तके अनुसार बनाया गया है, इसके बनानेमें अपनी कल्पनाको स्थान नहीं दिया गया.

जीवविचारसार्थ समाप्तः ।

॥ अथ नवतत्त्वप्रकरणप्रारंभः ॥

ध्यात्वा नवपदीं भक्त्या, नवतत्त्वानां निरूपणं, बालानां सुखबोधाय, कियते लोकभाषया ॥ १ ॥

जीवाऽजीवापुण्यं पावाऽसवसंवरोय निज्जरणा । बंधोमुखोय तहा नवतत्ता हुंति नायवा ॥ १ ॥

(जीवा) जीवतत्त्व १ द्रव्य और भावप्राणको धारण करनेवाला (अजीवा) ज्ञान-चेतनासे रहित सो अजीव तत्त्व २ (पुण्यं) शुभ फलका जो भोगना वह पुण्य तत्त्व ३ (पावा) अशुभ फलको जो भोगना वह पापतत्त्व ४ (आसव) जो शुभाशुभ कर्मका आना वह आश्रवतत्त्व ५ कहलाता है (संवरो) जो शुभाशुभ कर्मको रोकना वह संवरतत्त्व ६ कहलाता है । (य) और (निज्जरणा) जो आत्मध्यानसे शुभाशुभ दोनों कर्मको बालके भस्मीभूत करके सर्वथा नहीं लेकीन देससे उडादेना वह निर्जरातत्त्व ७ (बंधो) जो शुभाशुभ कर्मका खीरनीरकी तरह आत्मप्रदेशकी साथ बंधहोना वह बंधतत्त्व ८ (मुखो) सर्वथा कर्मोंसे जो मुक्तहोना सो मोक्षतत्त्व ९ (य) फिर (तहा) तेसे (नव) नव (तत्ता) तत्त्व याने रहस्य (हुंति) है (नायवा) जानना ॥ १ ॥

चउदसचउदसबायालीसा बासीयहुंतिबायाला । सत्तावन्नंवारस चउनवभेयाकमेणेसिं ॥ २ ॥

(चउदस) जीवतत्त्व १ का चौदह भेद (चउदस) अजीवतत्त्व २ का भी चौदह भेद (बायालीसा) पुण्यतत्त्व ३

के बयालीस भेद (बासीय) पापतत्त्व ४ के व्यासी भेद (हुंति) है (बायाला) आश्रवतत्त्व ५ के बयालीस भेद है (सत्तावन) संवरतत्त्व ६ के सत्तावन भेद (वारस) निर्जरातत्त्व ७ के बारह भेद (चउ) बंधतत्त्व ८ के चार भेद (नव) और मोक्षतत्त्व ९ का नव (भेया) भेद है (कनेगेहिं) अतुल्यसे नवे तत्त्वका सब मिलकर २७६ भेद है ॥२॥

एगविहदुविहतिविहा, चउविहापंचछविहाजीवा । चेयणतसइयरेहिं, वेयगई करणकाएहिं ॥ ३ ॥

(एगविह) चेतना लक्षणसे सब जीवो एक प्रकारे है (दुविह) त्रस और स्थावरपणेसे जीवोंके दो भेद है (तिविहा) स्त्रीवेद पुरुषवेद और नपुंसकवेदसे जीवोंके तिन भेद है (चउविहा) देव मनुष्य तिर्यंच और नारक इसप्रकारसे जीव चार तरहका (पंच) एकेन्द्रि आदिसे जीव पाँच तरहका (छविहा) पृथ्वी आदि लेकर छे तरहका (जीवा) जीव है (चेयण) ज्ञानादि चेतना सहित (तस) त्रस हलते चलते सो (इयरेहिं) इतर स्थिर रहे सो स्थावर (वेय) तीन वेद (गई) चार गति (करण) इंद्रि पाँच (काएहिं) काया छ ॥ ३ ॥

एगिंदियसुहुमियरा सन्नियरपणिंदियायसवितिचउ । अपजत्तापजत्ता कमेणचउदसजियठाणा ॥ ४ ॥

(एगिंदिय) एकेन्द्रि जीवोंके दो भेद है (सुहुमियरा) एक सूक्ष्म और दुसरा बादर (सन्नि) मन सहित (इयर) दुसरा असंनि मन रहित ऐसे (पणिंदियाय) पंचेन्द्रिके दो भेद है (स) उस पूर्वका चारकी साथ (वि) बेइंद्रिका एक भेद (ति) तेइंद्रिका एक भेद (चउ) चौरिंद्रिका एक भेद यह तीन मिलानेसे सात हुवा (अपजत्तापजत्ता) वह

सात अपर्याप्ता और दूसरा सात पर्याप्ता (कमेणचउदस) अनुक्रमसे ऐसे सब मिलकर चौदह (जिय) जीवोंका (ठणा) स्थान याने भेद है ॥ ४ ॥

नाणंचदंसणंचेव चरिसंचतपोतहा । वीरियंउवओगोय एयंजीवस्सलक्खणं ॥ ५ ॥

(नाणं) ज्ञान आठ प्रकारे पाँच ज्ञान सम्यक्त्व आसरे और तीन अज्ञान मिथ्यात्व आसरे (च) और (दंसणं) दर्शनका चार भेद (चेव) निश्चे (चरिसं) चारीत्रका सात भेद सामायक आदि निश्चय व्यवहार (च) फिर (तवो) तपके बारह भेद (तहा) तेसेही (वीरियं) वीर्य दो प्रकारके (उवओगो) उपयोगके बारह भेद (य) और (एयं) ये (जीवस्स) जीवका (लक्खणं) लक्षण है ॥ ५ ॥

आहारसरीरइंदिय पज्जत्तीआणपाणभासमणे । चउपंचपंचछप्पिय इगविगलासन्निसत्तीणं ॥ ६ ॥

(आहार) आहारपर्याप्ति १ (सरीर) शरीरपर्याप्ति २ (इंदिय) इंद्रियपर्याप्ति ३ (पज्जत्ती) ऐसे तीन पर्याप्ति (आणपाण) स्वासोस्वास ४ (भास) भाषा ५ (मणे) मनपर्याप्ति ६ (चउ) आहारादि चार (पंच) मन छोड़कर पाँच (छप्पिय) मन सहित संपूर्ण छे पर्याप्ति (एग) एक इंद्रिको चार (विगला) विगलेंद्रिको मन छोड़कर पाँच (असत्ति) असंती पंचेन्द्रिको मन छोड़के पाँच (सत्तीणं) संती पंचेन्द्रिको छे है ॥ ६ ॥ अब जो इस अपनी अपनी पर्याप्ति पूरी करके मरे सो जीव पर्याप्ता और बिना पूरी कीए मरे सो जीव अपर्याप्ता कहलाता है ॥

पणिंदियतिबलूसा-साऊदसपाणचउछसगअट्ट । इगदुतिचउरिंदीणं असन्निसन्नीणनवदसय ॥ ७ ॥

(पणिंदिय) पाँच इंद्रियों (तिबल) मनादि तीन बल (ऊसास) स्वासोस्वास (आऊ) आयु (दस) ऐसे दस (पाण) प्राण है (चउ) स्पर्शनेंद्रिय कायबल स्वासोस्वास और आयु ऐसे चार (छ) पूर्वका चारकी साथ रसना और वचन ऐसे छे (सग) पूर्वका छेकी साथ नासीका ऐसे सात, (अट्ट) आठ प्राण, पूर्वका सातकी साथ चक्षु (इग) एकेंद्रिको पूर्वका चार (दु) वेइंद्रीको पूर्वका छे (ति) तेइंद्रिको पूर्वका सात (चउरिंदीणं) चौरिंद्रीको पूर्वका आठ (असन्नि) असंती पँचेन्द्रिको (सन्नीणं) और संती पँचेन्द्रिको (नवदसय) अनुक्रमसें नव और दश प्राण जान लेना जैसेकी पूर्वका आठकी साथ श्रोत मिलानेसें नव और नवकी साथ मन मिलानेसें दश । चार भावप्राण तो सबकाही समान है ॥ ७ ॥ इति जीवतत्त्वम् ॥

धम्माऽधम्माऽगासा तियतियभेयातहेवअद्धाय । खंधादेसपएसा परमाणुअजीवचउदसहा ॥ ८ ॥

(धम्मा) धर्मास्तिकाय (अधम्मा) अधर्मास्तिकाय (आगासा) और आकाशास्तिकाय (तियतिय) प्रत्येक प्रत्येकका खंधादि तीन तीन (भेया) भेद है ऐसे नव (तहेव) तेसेही (अद्धाय) कालका एक भेद इस प्रकारसे पूर्वका नव और कालका १ सब मिलकर दश हुआ सो अरूपी है (खंधा) और खंध (देस) देश (पएसा) प्रदेश (परमाणु) परमाणु यह चार पुद्गलका रूपी कहा (अजीव) रूपी अरूपी दोनु मिलकर अजीवका (चउदसहा) चौदह भेद है ॥ ८ ॥

धम्माऽधम्मापुग्गल नहकालोपंचहुंतिअजीवा । चलणसहावोधम्मो थिरसंठाणोअहम्मोय ॥ ९ ॥

(धम्माऽधम्मा) धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय (पुग्गल) पुद्गलास्तिकाय (नह) आकाशस्तिकाय (कालो) और काल (पंच) यह पांच (हुंति) है (अजीवा) अजीव द्रव्य (चलणसहावो) चलन स्वभावगुणवाला (धम्मो) धर्मास्तिकाय है (थिरसंठाणो) और स्थिरस्वभावगुणवाला (अहम्मोय) एक अधर्मास्तिकाय है ॥ ९ ॥

अवगाहोआगासं पुग्गलजीवाणपुग्गलाचउहा । खंधादेसपएसा परमाणुचेवनायवा ॥ १० ॥

(अवगाहो) अवकाश स्वभावगुणवाला (आगासं) आकाशस्तिकाय है, वह (पुग्गल) पुद्गलको (जीवाण) और जीवको अवकाश देता है (पुग्गला) पुद्गलके (चउहा) चार भेद है (खंधा) खंध (देस) देश (पएसा) प्रदेश (परमाणु) और परमाणु ऐसे (चेव) निश्चे (नायवा) जानना ॥ १० ॥

सदंधयारउज्जोय पभाछायातवेहिआ । वण्णगंधरसाफासा पुग्गलाणंतुलरुखणं ॥ ११ ॥

(सदं) जीव शब्दादि तीन (अंधयार) अंधकार (उज्जोय) प्रकाश (पभा) ज्योति (छाया) छाया (तवेहिआ) सूर्यका तांबड़ा (वण्ण) पाँचोही वर्ण (गंध) दोनु गन्ध (रसा) पाँचरस (फासा) आठ स्पर्श (पुग्गलाणंतु) पुद्गलका ऐसे (लरुखणं) लक्षण है ॥ ११ ॥

एगाकोडिसतसट्ठि लरुखासत्तहुत्तरीसहस्साय । दोयसयासोलहिया आवलियाइगमुहुत्तम्मि ॥ १२ ॥

(एगाकोडि) एक क्रोड (सतसठिलख्खा) सडलठ लाख (सत्तहुत्तरीसहस्साय) सित्तोतर हजार (दोयसथासोल-
हिरा) दोस्रो सोलह अक्षि (आवलिका) १६७७७२१६ अवलिका (इग) एक (मुहुत्तम्मि) मुहूर्तके विषे होती है ॥१२॥
समयावलीमुहुत्तं दीहापरख्खायमासवरिसाय । भणिओपलिआसागर उस्सप्पिणीसप्पिणीकालो ॥१३॥

(समय) समय, अतिसुक्ष्म कालको समय कहते हैं ऐसे असंख्य समयकी (आवली) एक आवलिका होती है
(मुहुत्तं) दो घडीका मुहूर्त मुहूर्तकालका प्रमाण आवलीकी संख्यासें पूर्वकी बारवी गाथासें जाणलेना (दीहा) ऐसे
तीस मुहूर्तका एक अहोरात्री दिन (परख्खा) ऐसे पंद्रह दिनका एक पक्ष (य) और (मास) ऐसे दो पक्षका एक मास
(वरिसा) ऐसे बारह मासका एक वर्ष (य) और (भणिओ) कहा है (पलिआ) ऐसे असंख्य वर्षका कूपट्टांतकरके
एक पल्योपम, ऐसे दश कोडाकोडी पल्योपमका (सागर) एक सागरोपम, ऐसे दश कोडाकोडी सागरोपममिलनेसें
एक (उस्सप्पिणी) उत्सर्पिणी और ऐसे दश कोडाकोडी सागरोपमकी एक (सप्पिणी) अवसर्पिणी होती है (कालो)
ऐसे उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी मिलकर २० क्रोडाक्रोड सागरका एक कालचक्र और ऐसे अनंते कालचक्र जानेपर
एक पुद्गल परावरतन होता है । ऐसा अनंता पुद्गल परावर्तन होखुके और आगे होवेंगे इति कालद्रव्यका मान कहा ॥१३॥

परिणामिजीवमुत्तं सपएसएगखित्तकिरिआय । णिच्चंकारणकत्ता सबगयइथरअप्पवेसे ॥ १४ ॥

(परिणामि) छ द्रव्यमें परीणामी कितना और अपरीणामी कितना निश्चयनयसें तो छेही द्रव्य परिणामी है और

व्यवहारनयसें तो एक जीव दुसरा पुद्गल यह दो परिणामी बाकीके चार अपरिणामी है १ (जीव) यह छ द्रव्यमें एक जीवद्रव्य चेतन है शेष पाँच द्रव्य अजीव अचैतन्य है २ (मुक्तं) यह छे द्रव्यमें एक पुद्गल जो है यह मूर्तिमंत है बाकीके पाँच द्रव्य अमूर्त अरूपी है (सपणसा) यह छे द्रव्यमें पाँच द्रव्यस प्रदेशी है और एक कालद्रव्य अप्रदेशी है (एग) यह छे द्रव्यमें धर्म अधर्म और आकाश ये तीन द्रव्य एक है शेष तीन अनेक है (खित्त) यह छ द्रव्यमें एक आकाश द्रव्य जो है वह क्षेत्र है शेष पाँच क्षेत्री है (किरिआय) इस छे द्रव्यमें जीव और पुद्गल यह दो द्रव्य सक्रिय है शेष चारद्रव्य अक्रिय है (णिच्चं) ये छे द्रव्यमें व्यवहारसें तो धर्म अधर्म आकाश और काल यह चार नित्य है बाकीके दो द्रव्य अनित्य है और निश्चयसें छेही द्रव्य नित्य है (कारण) जीवको छोडकर पाँच द्रव्य कारण है और जीवद्रव्य अकारण है (कर्त्ता) ये छे द्रव्यमें जीव तथा पुद्गल व्यवहारसें कर्त्ता बाकीके चार अकर्त्ता (सव्वगय) ये छ द्रव्यमें एक आकाशद्रव्य लोकालोक व्यापक है और बाकीके पाँच द्रव्य लोकव्यापी है (इयर) इतर (अण्वेसे) कोई द्रव्य कोईसें मिले नहीं ॥ १४ ॥ इति अजीवतत्त्वम् ॥

साउच्चगोअमणुदुग सुरदुगपंचिदिजाइपणदेहा । आइतितणुणुवंगा आइमसंघयणसंठाणा ॥ १५ ॥

(सा) शाता वेदनी कर्म १ (उच्चगोअ) उंच गोत्र कर्म २ (मणुदुग) मनुष्यगति ३ और मनुष्यानुपूर्वी ४ (सुरदुग) देवगति ५ और देवानुपूर्वी ६ (पंचिदिजाइ) पंचेन्द्रि जातीनाम कर्म ७ (पणदेहा) औदारिकादि शरीर पाँच

१२ (आइतितणु) आदिके तीन शरीरका (पुवंगा) अंगोपांग १५ (आइमसंघयणसंठाणा) आदि वज्ररिषभनाराच संघयण १६ और प्रथम संस्थान समचोरस १७ ॥ १५ ॥

वणचउक्कागुरुलहु परघाऊसासआयवुज्जोयं । सुभखगइनिमिणतसदस सुरनरतिरियाउतित्थयरं ॥ १६ ॥

(वणचउक्का) शुभवर्णादिचार २१ (अगुरुलहु) अगुरुलघु २२ (परघा) पराधातनाम कर्म २३ (ऊसास) स्वासो-
स्वास नामकर्म २४ (आयव) आताप नामकर्म २५ (उज्जोयं) उद्योतनामकर्म २६ (सुभखगइ) शुभविहायोगति
जिस कर्मके उदयसे जीवकी हंससमान चाली हो २७ (निमिण) निर्माण नामकर्म २८ (तसदस) त्रस दशक ३८ इस
दशकेका भेद आगेकी गाथासे कहेंगे (सुर) देवआयु नामकर्म ३९ (नर) मनुष्यआयु नामकर्म ४० (तिरियाउ)
तिर्यचआयु नामकर्म ४१ (तित्थयरं) और तीर्थकरनामकर्म ४२ ॥ १६ ॥

तसवायरपज्जत्तं पत्तेयधिरंसुभंचसुभगंच । सुस्सरआइज्जजसं तसाइदसगंइमंहोइ ॥ १७ ॥

(तस) त्रसनामकर्म १ (वायर) वादरनामकर्म २ (पज्जत्तं) पर्याप्तनामकर्म एक लब्धि पर्याप्ता दुजाकरणपर्याप्ता
ऐसे दो भेद ३ (पत्तेय) प्रत्येकनामकर्म ४ (धिरं) स्थिरनामकर्म ५ (सुभं) शुभनामकर्म ६ (च) और (सुभगं)
सौभाग्यनामकर्म ७ (च) और (सुस्सर) सुस्वरनामकर्म जिसका स्वर कोकिलाकी तरह मधुर हो ८ (आइज्जा)
आदेयनामकर्म ९ (जसं) यशकीर्तिनामकर्म १० (तसाइ) त्रस आदिक (दसगं) दशक (इमंहोइ) इस प्रकारसे हैं
॥ १७ ॥ इतिपुण्यतत्त्वम् ॥

नाणंतरायदसगं नववीयनीयसायमिच्छत्तं । थावरदसनरयतिगं कसायपणवीसतिरियदुगं ॥ १८ ॥

(नाण) पाँच ज्ञानावरणी मतिज्ञानावरणी १ श्रुतज्ञानावरणी २ अवधिज्ञानावरणी ३ मनःपर्यवज्ञानावरणी ४ और केवल ज्ञानावरणी ऐसे पाँच (अंतराय) अन्तराय दानान्तराय १ लाभान्तराय २ भोगान्तराय ३ उपभोगान्तराय ४ और कीर्यान्तराय यह पाँच अन्तराय (दसगं) ऐसे दश भेद कहे (नववीये) और नव दुसरा दर्शनावरणी कर्मके निद्रा १ निद्रानिद्रा २ प्रचला ३ प्रचलाप्रचला ४ धिणज्जी ५ चक्षुदर्शनावरणी ६ अचक्षुदर्शनावरणी ७ अवधिदर्शनावरणी ८ और केवलदर्शनावरणी ९ ऐसे नव और पूर्वकादशमिलकर ओगुणीस (नीय) निचगोत्र २० (असाय) असातावेदनीकर्म २१ (मिच्छत्तं) मिथ्यात्व मोहनीनामकर्म २२ (थावर) स्थावरको (दस) दशको इस दशकेका भेद आगे कहेंगे ३२ (नरयतिगं) नरकत्रिक नरकगती नरकानुपूर्वी और नरक आयु ऐसे तीन ३५ (कसायपणवीस) कसाय पचीस सो देखलाते है अनन्तानुबंधी आदि क्रोधके चार तथा अनन्तानुबंधि आदि मानके चार फिर अनन्तानुबंधि आदि मायाके चार और अनन्तानुबंधी आदि लोभके चार यह सोल कषाय अब नवनो कषाय कहते हैं हास्य १ रति २ अरति ३ शोक ४ भय ५ दुगंछा ६ स्त्रीवेद ७ पुरुषवेद ८ नपुंसकवेद ९ पूर्वके सोल कषाय और यह नव नोकषाय सब मील २५ तथा पूर्वके ३५ सब मिल साठ (तिरियदुगं) और तिर्यचद्विक इस लिये तिर्यचगति ६१ और तिर्यचानुपूर्वी ६२ ॥ १८ ॥

इगबितिचउजाईओ कुखगइउवघायहुंतिपावस्स । अपसत्थंवणचउ अपढमसंघयणसंठाणा ॥ १९ ॥

(इग) एकेन्द्रिजाति (वि) वेइन्द्रिजाति (ति) तेरिन्द्रिजाति (चउ) और चोरिन्द्रिजाति (जाईओ) ऐसे चार जाति नामकर्म यह सब मिलके छासठ (कुखगइ) अशुभ विहायोगति नामकर्म इस नामकर्मसे जीव गधेकी नाइ चले सो ६७ (उवघाच) उपघात नामकर्म ६८ (हुंतिपावस्स) वह सब पापके भेद हैं (अपसत्थंवण्णचउ) अशुभवर्णादि चार ७२ (अपढमसंघयणसंठाणा) प्रथमका संघयनको छोडकर ऋषभनाराच १ नाराच २ अर्धनाराच ३ कीलीका ४ और सेवठा यह पांच संघयन और प्रथमका संस्थान छोडकर न्यग्रोध १ सादि २ कुब्ज ३ वामन ४ और हुंडक यह पांच संस्थान सब मिलकर पापतत्त्वका व्याप्ती भेद हुआ ॥ १९ ॥

थावरसुहुमअपज्जं साहारणमथिर मसुभदुभगणि । दुस्सरणाइज्जजसं थावरदसगंविवज्जत्थं ॥ २० ॥

(थावर) स्थावर नामकर्म १ (सुहुम) सूक्ष्म नामकर्म २ (अपज्जं) अपर्याप्ति नामकर्म ३ (साहारणं) साधारण नामकर्म ४ (अथिर) अस्थिर नामकर्म ५ (असुभ) अशुभ नामकर्म ६ (दुभगणि) दुर्भाग्य नामकर्म ७ (दुस्सर) दुःस्वर नामकर्म ८ (अणाइज्ज) अनादेय नामकर्म ९ (अजसं) अपयश नामकर्म १० (थावरदसगंविवज्जत्थं) यह स्थावरको दशको त्रससे विपरित्त जान लेना ॥ २० ॥ इतिपापतत्त्वम् ॥

इंदिअकसायअव्वय जोगापंचचउपंचतिन्नीकमा । किरिआओपणवीसं इमाओताओअणुकमसो ॥ २१ ॥

(इंदिअ) इन्द्रियो पांच (कसाय) क्रोधादि कषाय चार (अव्वय) प्राणातिपातादि अव्रत पांच (जोगा) मनादि

योग तीन (पंच) पाँच (चउ) चार (पंच) पाँच (तिथी) तीन (कमा) अनुक्रमसे जानलेना (किरिआओपण-
वीसं) क्रिया पंचीश (इमाओताओअणुकमसो) यह पचीस क्रियाको अनुक्रमसे कहते हैं ॥ २१ ॥

काइयअहिगरणीआ पाउसिआपारितावणीकिरिया । पाणाइवायारंभिअ परिग्गहियामायवत्तीय ॥ २२ ॥

(काइय) कायाको अजतनासें वरतावनासो कायिकी क्रिया १ (अहिगरणीआ) जिस क्रियासें जीव नरकादिकका अधिकारि हो उसको अधिकरणिकी क्रिया कहते हैं जैसे कि शस्त्रआदिकसें जीवोंकी हत्या करना (पाउसिआ) जीव अजीवसें जो द्वेष करना वह प्रद्वेषिकी क्रिया २ (पारितावणीकिरिया) अपने जीवको या दुसरा जीवोंको तकलीफ पहुंचाना वह पारितापनिकी क्रिया ४ (पाणाइवाय) जो किसी जीवकों प्राणोंसे रहित करना वह प्राणातिपातिकी क्रिया ५ (आरंभिअ) जो खेती आदि आरंभका काम करना सो आरंभिकी क्रिया ६ (परिग्गहिया) जो परिग्रह रखना या परिग्रहपर ममत्त्व रखना सो परिग्रहकी क्रिया ७ (मायवत्तीय) जो माया-कपटसें किसीको ठगना सो मायाप्रत्ययिकी क्रिया ८ ॥ २२ ॥

मिच्छादंसणवत्ती अपच्चक्खाणायदिट्ठिपुट्ठिअ । पाडुच्चिअसामंतो-वणीअनेसत्थिसाहत्थि ॥ २३ ॥

(मिच्छादंसणवत्ती) जिनेंद्रके सिद्धांतसे जो विपरीत एकान्तक्रियारुची आत्मज्ञानसे हीन बहिरात्मा सम्यक्हीन और दृष्टिरागी जिसको सत्यासत्यका निरणय नहीं सो मिथ्या दर्शनकी क्रिया ९ (अपच्चक्खाणाय) व्रतपचस्वान नहीं

करनेसें जो क्रिया लगती है वह अप्रत्याख्यानिकी क्रिया १० (दिट्ठि) जो अशुभ दृष्टीसें देखना सो दृष्टीकी क्रिया ११ (पुट्ठिअ) जो रागादिकसें कण्टुवितचिन्तकरके खी आदिकके अंगका स्पर्श करना सो स्पृष्टीकी क्रिया १२ (पाडुच्चिअ) जो अपने मनसे स्वपरका बुरा विचारना सो प्रातीत्यकीक्रिका १३ (सामंतोवणीअ) अपना अश्व प्रमुखकी प्रशंसासें हर्ष करना सो अथवा दुध दही घी आदिके भाजन खुलां रखनेसें उसमें जो ब्रसआदि जीवपडकर मरे उससें लगे सो सामंतोपनिपातीकी क्रिया १४ (नेसत्थि) नैशस्त्रकी क्रिया १५ (साहत्थि) स्वहस्तिकी क्रिया १६ ॥ २३ ॥

आणवणिविआरणिआ अणभोगाअणवकंखपच्चइआ । अच्चापओगसमुदा-णपिज्जदोसेरिआवहिआ २४
 (आणवणि) जो जीव अजीवको लाने लेजानेसें क्रिया लगे उसको आनयनिकी क्रिया कहते हैं १७ (विआरणिआ) जो जीव अजीवको विदारनेसें विदारणि लगेसो विदारणकी क्रिया १८ (अणभोगा) बिना उपयोगसें जो चीज रकम उठाना रखना तथा हलने चलनेसें जो क्रिया लगे उसे अनाभोगिकी क्रिया कहते हैं १९ (अणवकंखपच्चइआ) इस लोक तथा परलोकसें जो विरुद्ध आचरण करना उसे अनवकांक्षप्रत्ययिकी क्रिया कहते हैं २० (अच्चापओग) दुसरी प्रयोगिकी क्रिया २१ (समुदाण) समुदायकी क्रिया २२ (पिज्ज) माया और लोभ करनेसें जो क्रिया लगे उसे प्रेमकी क्रिया कहते हैं २३ (दोसे) क्रोध और मानसें जो क्रिया लगे उसे द्वेषकी क्रिया कहते हैं २४ (इरिआवहिआ) रस्ते चलनेसें शरीरके व्यापारसें जो क्रिया लगे उसे इर्यापथिकी क्रिया कहते हैं २५ पच्चीसमी क्रिया अप्रमत्तसाधुसैलेके तथा सयोगी केवलीपर्यंतको भी लगति हैं ॥ २४ ॥ इति आश्रवतत्वम् ॥

समिर्इगुत्तिपरीसह जइधम्मोभावणाचरित्ताणि । पणतिदुवीसदसवार पंचभेएहिंसगवन्ना ॥ २५ ॥

(समिइ) समति (गुति) गुसि (परीसह) परिसह (जइधम्मो) यतिधर्म (भावणा) भावना (चरित्ताणि) चारित्र (पण) समिति पांच (ति) गुप्तितीन (दुवीस) परिसह बावीश (दस) दशविध यति धर्म (वारस) वारह भावना (पंच) चारित्र पाँच (भेएहिं) ऐसे सब मिलके संवरके भेद (सगवन्ना) सत्तावन कहै जिसमें दो भेद हैं एक द्रव्य-संवर और दूसरा भावसंवर जो आते हुये नवीनकर्मको रोकदेना आत्मस्वरूपमें रहकर उसको भावसंवर कहते हैं और कर्म पुद्गलकी रुकावटको द्रव्यसंवर कहते हैं ॥ २५ ॥

इरियाभासेसणादाणे उच्चारेसमिर्इसुअ । मणगुत्तिवयगुत्तिकायगुत्तितहेवय ॥ २६ ॥

(इरिया) यत्तनापूर्वक रस्तेमें चलना उसको ईर्यासमिति कहते हैं १ (भास) निर्दोष भाषाका जो बोलना उसे भाषास-मिति कहते हैं २ (एसणा) निर्दोष आहारको जो ग्रहण करना सो एषणासमिति ३ (दाणे) दृष्टिसे और पुजनीसे प्रमार्जन करके चीजको उपगरणको उठाना और रखना उसको आदाननिक्षेपणसमिति कहते हैं ४ (उच्चारे) कफ मल मूत्र आदिको जतनापूर्वक परठना उसे पारिष्ठापनिका कहते (समिर्इ) पांचसमिति (सुअ) यह ५ (मणगुत्ति) और मनोगुप्तिके तीन भेद हैं १ असत्कल्पनावियोग २ समताभावकी और ३ आत्मविचार ६ (वयगुत्ति) वचनगुप्तिजिसके तीन भेद हैं १ अशुद्ध २ मिश्र और ३ शुद्ध व्यवहार ७ (कायगुत्तितहेवय) कायगुप्ति अशुभ करणीसे कायाको गापरखना ८ ॥ २६ ॥

खुहापिवासासीउण्हं दंसाचेलारइत्थिओ । चरिआनिसिहियासिजा अक्रोसवहजायणा ॥ २७ ॥

(खुहा) क्षुधापरिसह १ (पिवासा) प्यासको सहन करना वह पिपासा परिसह २ (सी) शीत परिसह ३ (उण्हं) उष्ण परिसह ४ (दंसा) डंश परिसह ५ (चेला) अचेलक परिसह ६ (अरइ) अरति परिसह ७ (त्थिओ) स्त्रीके अंगउपांगको सराग इष्टिसें न देखे सो स्त्री परिसह ८ (चरिआ) चलनेका परिसह ९ (निसिहिया) नैपेधिकी इस लिये स्मशान और सिंहकी दुष्ट आदि स्थानोंमें प्यासके समय जाजा प्रकारके कष्टको सहता हुवा भी निषिद्ध न करे सो १० (सिजा) संधारेकी भूमी कहांही उंची निची मिलजानेपरभी मुनि उद्वेग न करे सो सय्या परिसह ११ (अक्रोस) आक्रोश इस लिये कोई गाली देवे तोभी सहन करे १२ (वह) बध इस लिये कोई दुष्ट जीव मुनिको मारे पीटे या जानसें मारडाले तो भी वीतरागी साधु क्रोध न करे १३ (जायणा) याचना परिसह १४ ॥ २७ ॥

अलाभरोगतणफासा मलसक्कारपरीसहा । पन्नाअन्नाणसम्मत्तं इअवावीसपरीसहा ॥ २८ ॥

(अलाभ) लाभान्तराय कर्मके उदयसें जो मागने परभी चीज न मिले तोभी समता रखे और विचारे कि अन्त-रायकर्मकाउदय हैसो अलाभ परिसह १५ (रोग) ज्वरादि अतिरोग आने परभी साधु चिकीत्सा करानेकी इच्छामी न करे किन्तु समभावसे सहनकरे सो रोगपरिसह १६ (तणफासा) तृणस्पर्शपरिसह साधुको तृणआदिको जो संधारो मिले तोभी शांत चित्तसें वेदना सहन करे १७ (मल) मलपरिसह इस लिये शरीरपर जो पसीनेसें मेल पड़

जावे तोभी खानादिककी इच्छा न करे १८ (सकारपरीसहा) सत्कारपरिसह, उत्कर्षमें न आवे, स्तुति करणेपर सम-
परिणाम रखे १९ (पन्ना) प्रज्ञा इस लिये बड़ी विद्वत्ता होनेपरभी मुनि घमण्ड न रखे २० (अज्ञाण) अज्ञानपरि-
सह अज्ञानके उदयसे मुनि दुर्ध्यान न करे २१ (सम्मतं) सम्पक्त्वपरिसह (इअ) इस प्रकारसे (बावीसपरीसहा)
बावीसपरिसह जाणना २२ ॥ २८ ॥

खंतीमद्वयअज्जव मुत्तीतवसंजमेअबोधवे । सच्चंसोअंअकिंचणंच वंभंचजइधम्मो ॥ २९ ॥

(खंती) क्षमा सब प्राणीमात्रपर सम दृष्टी रखे किन्तु धृति कोइपर क्रोध न रखे १ (मद्वय) मानका त्याग करना
उसको मार्दवधर्म कहते हैं २ (अज्जव) किसीके साथ कपट नहि रखना सो आर्जवधर्म ३ (मुत्ती) निरलोभता ४
(तव) तप जो इच्छाका निरोध करना वही तप ५ (संजमे) सत्तरे प्रकारे संयमका आराधनकरना वही संयम ६
(अ) और (बोधवे) जानना (सच्चं) सत्यधर्म ७ (सोअं) मनआदिको पवित्ररखना वह शौचधर्म ८ (अकिं-
चणं) बाह्य अभ्यन्तर परीग्रहका त्याग सो अकिंचनधर्म ९ (च) और (वंभं) द्रव्यसें और भावसें जो मैथुनका
त्याग करना वह ब्रह्मचर्यधर्म १० (जइधम्मो) ऐसे दशप्रकारे यतिधर्म पाळे उसको यति कहना योग्य है ॥ २९ ॥

पढममणिच्चमसरणं संसारोपगयायअन्नत्तं । असुइत्तंआसवसंवरोअ तहनिजरानवमी ॥ ३० ॥

(पढममणिच्चं) प्रथम अनित्यभावना इस भावनामें भव्यजीव ऐसा विचारे कि धन यौवन आदि सब पदार्थ अनित्य

हैं आत्माका मूलधर्म अविनाशी हैं १ (असरणं) अशरण भावना कि मृत्युके समय इस जीवको संसारमें धर्म बिना कोई भी शरणभूत नहीं है एक धर्मही शरण है ऐसा विचारना सो २ (संसारो) संसारभावना इस भावनामें भव्य ऐसा विचारे कि मेरे जीवनें चौरासी लाख योनिमें परिभ्रमण करते अनन्तेकालचक्र होगये हैं इस संसारमें पिता सो पुत्र और पुत्र सो पिता ऐसा उलट सुलट अनंती बेर होता है ऐसा विचारना सो संसार भावना ३ (एगयाय) एकत्व भावना इस भावनामें भव्य ऐसा चिंतवे कि मेरा जीव अकेलाही आये हैं और अकेलाही जावेंगा सुखदुःख भी अकेलाही भोगेंगे ४ (अन्नत्तं) अन्यत्त्व भावना इसमें भव्य ऐसा विचारे कि मेरा आत्मा अनन्त ज्ञानमयी है और शरीर जड पदार्थ है शरीर आत्मा नहीं है न आत्मा शरीर है ऐसा सदैव विचारे ५ (असुइत्तं) अशुचि भावना वह शरीर खून मांस हड्डी मलमूत्र आदिसें भराहुआ ऐसा जो विचारना वह अशुचित्व भावना ६ (आसव) आस्रव भावना रागद्वेष और अज्ञान मिथ्यात्व आदिके जोरसें नये नये कर्मका जो आना अर्थात् शुभाशुभका विचार वह आस्रव ७ (संवरोअ) संवर भावना शुभाशुभ विचारको छोड़कर स्वस्वरूपमें लीन रहना अर्थात् नवीन कर्मको आने नहीं देना वह निश्चय संवर और अकेला अशुभ विचारोंको रोकदेना सो व्यवहार संवर भावना ८ (तह) तेसेही (निज्जरानवमी) नवमी निर्जरा भावना निर्जराके दो भेद हैं एक सकाम निर्जरा और दुसरी अकाम निर्जरा ९ ॥ ३० ॥

लोगसहाबोवोही दुल्लहाधम्मस्ससाहगाअरिहा । एआओभावणाओ भावेअवापयत्तेणं ॥ ३१ ॥

(लोगसहाबो) दशमी लोकस्वभाव भावना इसमें चौदहराजलोकका स्वरूप विचारना (वोहीदुल्लहा) ११ मी

सम्यक्त्वकी प्राप्ति होनी बहोत दुर्लभ है ऐसा विचारना वह बोधिदुर्लभभावना (धम्मस्स) बारहवी धर्मभावना इसमें भव्य ऐसा विचारे कि संसारसमुद्रसे पार होनेके लिये जो जिनेस्वरमहाराजने कहा हुआ धर्म है उसका (साह-गाअरिहा) साधक कहनेवाला अरिहंतादि मिलना दुर्लभ है (एआओ) इस प्रकारसे कही हुई (भावणाओ) भावनाओ (भावेअवा) विचारनी (पयत्तेणं) प्रयत्नसे ॥ ३१ ॥

सामाइअत्थपढमं छेओवट्ठावणंभवेवीअं । परिहारविसुद्धिणं सुहुमंतहसंपरायंच ॥ ३२ ॥

(सामाइ) सामायिक चारित्रद्रव्य और भावसे (अत्थ) इहां (पढमं) पहिला है १ (छेओवट्ठावणंभवेवीअं) छेदो-पस्थापनीयचारित्र दुसरा है २ (परिहारविसुद्धीणं) परिहारविशुद्धि चारित्र ३ (सुहुमंतहसंपरायंच) फिर चौथा सूक्ष्म-संपराय चारित्र ४ यह चारित्र दशमा गुणस्थानवाले मुनिको होता है ॥ ३२ ॥

तत्तोअअहख्खायं खायंसव्वम्मिजीवलोगम्मि । जंचरिऊणसुविहिआ वच्चंतिअयरामरंठाणं ॥ ३३ ॥

(तत्तोअअहख्खायं) उस पीछे पाँचमा यथाख्यात चारित्र (खायंसव्वम्मिजीवलोगम्मि) यह चारित्र सब जीवलोगमें प्रसिद्ध है (जंचरिऊणसुविहिआ) जिसका सेवन करनेसे सुविहित साधु लोगों (वच्चंतिअयरामरंठाणं) अजरामरस्थान कको पाते हैं ॥ ३३ ॥ इति संवर तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

अणसणमूणोअरिआ वित्तीसंखेवणंसच्चाओ । कायकिलेसोसंलीण-यायवज्झोयतवोहोइ ॥ ३४ ॥

(अणसणं) सर्वथा आहारका त्याग उपवासादिकं सो अनशन तप १ (ऊणोअरिआ) आहार कमकरना सो ऊनोदरी तप २ (वित्तीसंखेवणं) वृत्तिका संक्षेप करना सो वृत्तिसंक्षेप तप ३ (रसच्चाओ) विगयका त्याग करना सो रस-
त्याग तप ४ (कायकिलेसो) लोचादि जो कष्ट करना वह कायक्केश तप ५ (संलीणयाय) सब इन्द्रियोंका दमन करना
वह संलीनता तप (वज्जोयतवोहोइ) इस प्रकारसें बाह्य तपके छ भेद कहै ॥ ३४ ॥

पायच्छित्तंविणओ वेयावच्चंतहेवसज्झाओ । झाणंउस्सग्गोविअ अभिंतरओतवोहोइ ॥ ३५ ॥

(पायच्छित्तं) जो शुद्ध मनसें गुरु महाराजके पास आलोचना लेना सो प्रायश्चित्त तप १ (विणओ) विनय तप २ (वेया-
वच्चं) वैयावृत्य तप ३ (तहेवसज्झाओ) तेसेही स्वाध्याय तप ४ (झाणं) ध्यान तप ध्यानका स्वरूप गुरुगमसें धारना ५
(उस्सग्गोविअ) और कायोत्सर्ग तप (काउसग्ग) ६ (अभिंतरओतवोहोइ) ऐसे छ प्रकारसें अभ्यन्तर तप कहा ॥ ३५ ॥

वारसविहंतवोनिज्जराय बंधोचउविगप्पोअ । पयईठिइअणुभागो पएसभेएहिंनायवो ॥ ३६ ॥

(वारसविहं) ऐसे सब मिलकर वारह भेदे (तवो) तप (निज्जराय) निर्जराके लिये है । इति निर्जरातत्त्वम् (बंधो)
अब बंधतत्त्व (चउविगप्पोअ) चार भेद है (पयई) १ प्रकृतिबन्ध (ठिइ) स्थितिबन्ध (अणुभागो) ३ अनुभाग-
बन्ध (पएस) और प्रदेशबन्ध ४ (भेएहिं) ऐसे चार भेदसें (नायवो) जानना ॥ ३६ ॥

पयइसहावोवुत्तो ठिईकालावहारणं । अणुभागोरसोनेओ पएसोदलसंचओ ॥ ३७ ॥

(पयइसहावौबुसो) प्रकृतिबन्ध इसलिये कर्मोंका स्वभाव (ठिईकालावहारण) कर्मोंकी स्थिति—कालका निश्चय वह स्थितिबन्ध २ (अणुभागो) ३ अनुभाग बन्ध सो (रसोनेओ) कर्मोंका रस जानना (पएसो) ४ प्रवेशबन्ध (दलसंचओ) कर्मोंके दलका संचय ॥ ३७ ॥

पडपडिहारसिमज्ज हडचित्तकुलालभंडगारीणं । जहएएसिंभावा कम्माणविजाणतहभावा ॥ ३८ ॥

(पड) पाटा, जैसे किसीके आंखोंपर बन्धे हुए पाटेके संयोगसे कुछ नहीं देखाइ देता तेसे ही ज्ञानावरणीय कर्मके स्वभावसे आत्माको अनन्त ज्ञान नहीं होता है १ (पडिहार) द्वारपालकेसमान दर्शनावरणीय कर्मका स्वभाव है जैसे राजाको दर्शन चाहनेवालेको द्वारपाल रोक देते है उसी तरह आत्माके दर्शनगुणको दर्शनावरणीय कर्म रोक देता है २ (असि) तरवार, वेदनी कर्मका स्वभाव ऐसा है कि जैसे सहत्त खरडी तलवारकी धारको चाटनेसे अच्छा लगता है मगर जब जीभ कटजाति है तब दुख होता है वैसीही तरह शातावेदनीसे जीवको सुख होता है और अशातावेदनीसे जीवको दुख होता है ३ (मज्ज) मदराकीलाक समान मोहनीयकर्मका स्वभाव है जैसे मदिरासे जीव बेभान होजाते है तेसेही मोहनीयकर्मके उदयसे जीव संसारमें मुंझातेहैं यह कर्म आत्माका सम्यग्दर्शनको और सम्यक् चारित्र गुणोंको रोकता है अर्थात् ढक देता है ४ (हड) खोडासमान आयुकर्म है जैसे खोडेमें पडे हुए चोर राजाके हुकम बिन नहीं निकल सकते है तैसे ही आयुकर्मके जोरसे जीव गतीसे नहीं निकल सकते है ५ (चित्त) इस नामकर्मका स्वभाव चित्रकार जैसा है यह कर्म आत्माके अरूपि धर्मको रोकता है जैसे चितारा अच्छा बुरा नाना प्रकारका चित्राम

बनाता है तेसे ही यह नामकर्म आत्माको अच्छी बुरी गतियोंमे पहुँचा देता है नाना प्रकारके स्वरूपको धारण करा देता है ६ (कुलाल) यह गोत्रकर्म कुंभार जैसा है जैसे कुंभार अच्छे और बुरे नाना प्रकारके बरतन बनाते है तेसेही इस कर्मके उदयसे जीव ऊँच निच कुलको धारण करते है ७ (भंडगारीण) इस अन्तराय कर्मका स्वभाव भंडारी जैसा हैं क्योंकि जब राजा किसीको दान देनेके लिये भंडारीको कहें परन्तु भंडारी उसको देवे नहीं ऐसेही इस कर्मके उदयसे जीव दानादि नहीं कर सकते है ८ (जहएएसिंभावा) जैसे इनुंका भाव जैसा यह आठोही वस्तुका स्वभाव है (कम्माण) तेसेही आठोही कर्मोंकाभी (विजाण) जानो (तहभावा) तेसेही कर्मोंका स्वभाव ॥ ३८ ॥

इहनाणदंसणावरण वेयमोहाउनामगोआणि । विग्घंचपणनवदुअठवीस चउतिसयदुपणविहं ॥ ३९ ॥

(इहनाण) यह ज्ञानावरणीयकर्म १ (दंसणावरण) और दुसरा दर्शनावरणीकर्म २ (वेयमोहाउनामगोआणि) तीसरा वेदनीयकर्म ३ ४ मोहीनीकर्म ५ आयुकर्म ६ नामकर्म और सातमा गोत्रकर्म ७ (विग्घं) अन्तरायकर्म ८ (च) यह आठ कर्म (पण) ज्ञानावरणीयकी उत्तर प्रकृतियों पाँच है (नव) और दर्शनावरणीयकी उत्तरप्रकृति नव (दु) वेदनीकी प्रकृति दो (अठवीस) मोहीनीकर्मकी उत्तर प्रकृति अष्टावीस (चउ) आयुकर्मकी उत्तर प्रकृति चार (तिसय) नामकर्मकी उत्तर प्रकृति एकसो तीन (दु) गोत्रकर्मकी उत्तर प्रकृति दो (पण) और अन्तराय कर्मकी उत्तर प्रकृति पाँच (विहं) ऐसे सब कर्मोंकी उत्तर प्रकृति एकसें अष्टावन जान लेना ॥ ३९ ॥

नाणेयदंसणावरण वेअणिएचेव अंतराएअ । तीसं कोडाकोडी अयराणंठिईयउकोसा ॥ ४० ॥

(नाणेयदंसणावरणवेअणिए) ज्ञानावरणी दर्शनावरणी वेदनी (चेव) निश्चय (अंतराएअ) और अन्तराय इन चारो कर्मोंकी (तीसंकोडाकोडी) तीस कोडाकोडी (अयराणं) सागरोपमकी (ठिईयउकोसा) उत्कृष्टी स्थिति कही है ॥ ४० ॥

सत्तरिकोडाकोडीमोहणिए वीसनामगोएसु । तित्तीसंअयराइं आउठिइबंधउकोसा ॥ ४१ ॥

(सत्तरिकोडाकोडी) सित्तर कोडाकोडी सागरोपमकी स्थिति (मोहणिए) मोहनीयकर्मकी है (वीसनामगोएसु) बीस कोडाकोडी सागरोपमकी स्थिति नामकर्म और गोत्रकर्मकी है (तित्तीसंअयराइं) तेतीस सागरोपमकी (आउ) आयु-कर्मकी (ठिइ) स्थिति कही (बंधउकोसा) ऐसे सब कर्मोंकी उत्कृष्टी स्थितिका बंध कहा है ॥ ४१ ॥

वारसमुहुत्तजहन्ना वेयणिएअठनामगोएसु । सेसाणंतमुहुत्तं एयंबंधठिईमाणं ॥ ४२ ॥

(वारसमुहुत्तजहन्ना) बारह मुहूर्तकी जघन्यस्थिति (वेयणिए) सकसाय वेदनीयकर्मकी हैं अकसाय वेदनीकी २ समयकी स्थिति है (अठनामगोएसु) आठ मुहूर्तकी जघन्यस्थिति नामकर्म और गोत्रकर्मकी हैं (सेसाणंतमुहुत्तं) शेष पाँच कर्मोंकी जघन्यस्थिति अन्तरमुहूर्तकी है (एयंबंधठिईमाणं) इस प्रकारसे सब कर्मोंकी उत्कृष्टी और जघन्यसे स्थिति बंधका प्रमाण कहा ॥ ४२ ॥ इति बंधतत्वम् ॥

संतपयपरूवणया द्रव्यप्रमाणंचखितफूसणाय । कालोअअंतरभाग भावेअप्पाबहुचेव ॥ ४३ ॥

(संतपयपरूवणया) सत्पदकी प्ररूपणाद्वार १ (द्रव्यप्रमाणं) फिर सिद्धजीवोंके द्रव्यका प्रमाणद्वार २ (खित) क्षेत्र-
द्वार ३ (फूसणाय) सिद्धोकी स्पर्शनाद्वार ४ (कालोअ) कालद्वार ५ (अंतर) अन्तरद्वार ६ (भाग) भागद्वार ७
(भाव) भावद्वार ८ (अप्पाबहु) और अक्काबहुद्वार ९ (चेव) निश्चे यह मोक्षके नव द्वार कहै ॥ ४३ ॥

संतंसुद्धपयत्ता विज्जंतंखकुसुमवनअसंतं । मुक्खत्तिपर्यंतस्सउ परूवणामग्गणाईहिं ॥ ४४ ॥

(संतं) मोक्ष छतो है (सुद्ध) शुद्ध (पयत्ता) पद होनेसे (विज्जंतंखकुसुमवनअसंतं) यह विद्यमान है परन्तु वह
आकाशके कुसुमकी तरह अच्छतो नहीं हैं (मुक्खत्तिपर्यंतस्सउ) यह मोक्षपदकी (परूवणा) प्ररूपणा (मग्गणाईहिं)
मार्गणाद्वारो विचारसे कहते हैं ॥ ४४ ॥

गइइंदीएकाय जोएवेयकसायनाणेय । संजमदंसणलेसा भवसम्मे सन्नि आहारे ॥ ४५ ॥

(गइ) गतिमार्गणा ४ (इंदीए) इंद्रिमार्गणा ५ (काय) कायमार्गणा ६ (जोए) योगमार्गणा ३ (वेय) वेदमार्गणा ३
(कसाय) कषायमार्गणा ४ (नाणेय) ज्ञानमार्गणा ८ (संजम) संयममार्गणा ७ (दंसण) दर्शनमार्गणा ४ (लेसा)
लेश्यामार्गणा ६ (भव) भव्यमार्गणा २ (सम्मे) सम्यक्त्वमार्गणा ६ (सन्नि) संनिमार्गणां २ (आहारे) आहार-
मार्गणा २ ॥ ४५ ॥

नरगइपणिंदितसभव सन्निअहक्खायखइअसम्मत्ते । मुखोणाहारकेवल दंसणनाणेनसेसेसु ॥ ४६ ॥

(नरगइ) मनुष्यगतिसैं १ (पणिंदि) पंचेन्द्रजातिसैं २ (तस) त्रसकायसैं ३ (भव) भव्यपणसैं ४ (सन्नि) संनी-
पंचेन्द्रसैं ५ (अहक्खायं) यथाख्यातचारित्रसैं ६ (खइअसम्मत्ते) क्षायकसम्यक्त्वसैं ७ (मुखो) मोक्ष जाते हैं और
(णाहार) अणहारीक पदसैं ८ (केवलदंसण) केवल दर्शनसैं ९ (नाणे) और केवलज्ञानसैं इन दश मार्गणा द्वारसैं
जीवों मोक्ष जाते हैं १० (नसेसेसु) परन्तु शेष ५२ मार्गणाओंसैं मोक्ष नहीं जाते ॥ ४६ ॥ इति प्रथमद्वार ॥

दवपमाणेसिद्धाणं जीवदवाणिहुंतिणंताणि । लोगस्सअसंखिज्जे भागेइक्कोयसबेवि ॥ ४७ ॥

(दवपमाणेसिद्धाणं) सिद्धोके द्रव्यकाप्रमाण (जीवदवाणिहुंतिणंताणि) सिद्धोंमें जीवद्रव्य अनंता है ॥ इति दुसरा
द्वार २ (लोगस्सअसंखिज्जेभागे) चौदह राजलोकके असंख्यातमे भागमे (इक्कोय) एक सिद्ध और (सबेवि) सब
सिद्ध रहते हैं ॥ इति तीसरा द्वार ३ ॥ ४७ ॥

फूसणाअहिआकालो इगसिद्धपडुच्चसाइओणंतो । पडिवायाभावाओ सिद्धाणंअंतरंनत्थि ॥ ४८ ॥

(फूसणा) स्पर्शना सिद्ध जीवोंकी (अहिआ) अधिक है यह चौथा द्वार ४ (कालो) काल (इगसिद्धपडुच्चसाइ
ओणंतो) एक सिद्ध आश्रित सादि अनन्त स्थिति है और अनेक सिद्ध आश्रित अनादि अनन्त स्थिति है ॥ इति

कालद्वार ५ (पडिवायाभावाओ) सिद्धांके जीवोंको पिछा पडनेका अभाव है ॥ इति छठा द्वार ६ (सिद्धाणंअंतर-
नत्थि) सिद्धोंके जीवोंको अन्तर नहीं हैं कालकृत और क्षेत्रकृत दोनोंसे इति सातमा द्वार ॥ ४८ ॥

सबजियाणमणंते भागेतेतेसिंदंसणंनाणं । खइएभावेपरिणामि एअपुणहोइजीवत्तं ॥ ४९ ॥

(सबजियाणमणंते) सब संसारी जीवोंमे सिद्धके जीवों अनन्तमें (भागे) भागमे हैं इति आठमो द्वार ८ (तेतेसि-
दंसणंनाणं) उन सिद्धोंके जीवोंके केवलदर्शन और केवलज्ञान (खइए) क्षायिक (भाव) भावमे है (परिणामी एअ)
परिणामी हैं (पुण) यह पुनः (होइजीवत्तं) जीवत्वपना है ॥ ४९ ॥

थोवानपुंससिद्धा थीनरसिद्धायकमेणसंखगुणा । इअमुक्खतत्तमेअं नवत्तत्तालेसओभणिआ ॥ ५० ॥

(थोवा) सबसे कम (नपुंस) नपुंसक (सिद्धा) सिद्ध हुवा (थी) नपुंसकसे स्त्रीसिद्ध संख्यातगुणा अधीक हैं स्त्री
सिद्धसे (नरसिद्धा) पुरुष सिद्ध संख्यातगुणे हुए (कमेणसंखगुणा) अनुक्रमें संख्यातगुणा जानना (इअमुक्ख)
यह मोक्ष (तत्तमेअं) तत्त्व जाणना इस प्रकारसे नव भेद कहे (नवत्तत्तालेसओभणिआ) इस प्रकारे नव तत्त्व संक्षेपसे
कहेगये ॥ ५० ॥

जीवाइनवपयत्थे जोजाणइतस्सहोइसम्मत्तं । भावेणसद्वहंतो अयाणमाणेविसम्मत्तं ॥ ५१ ॥

(जीवाइ) जीवादि (नवपयत्थे) नव पदार्थको (जोजाणइ) जो जीव जाणते है (तस्सहोइसम्मत्तं) उस जीवको

अवश्यही सम्यक्त्व हो (भावेणसद्ब्रह्मन्तो) और भावसें जो सर्व है तो (आयाणमाणेवि) अजान जीवोकोभी (सम्मत्तं) सम्यक्त्व प्राप्ति होवै ॥ ५१ ॥

सद्वाइंजिणेसरभासिआइं वयणाईंनन्नहाहुंति । इअवुद्धीजस्समणे सम्मत्तंनिच्चलंतस्स ॥ ५२ ॥

(सद्वाइं) सर्व (जिणेसरभासिआइं) जिनेश्वर महाराजके कहे हुए (वयणाईं) बचन (नन्नहाहुंति) अन्यथा नहीं हैं अर्थात् सत्य हैं (इअवुद्धीजस्समणे) ऐसी बुद्धि जिसके मनमें होवे (सम्मत्तंनिच्चलंतस्स) उस प्राणीको निश्चल सम्यक्त्व होवे ॥ ५२ ॥

अंतोमुहुत्तमित्तंपि फासिअंहुज्जजेहिंसम्मत्तं । तेसिअवद्धुपुग्गल परिअट्ठोचेवसंसारो ॥ ५३ ॥

(अंतोमुहुत्तमित्तंपि) एक अन्तरमुहुत्तमात्रभी (फासिअंहुज्जजेहिं) स्पर्श हुआ हो जिसको (सम्मत्तं) सम्यक्त्वका (तेसिं) तिस जीवको (अवद्धु) अर्ध (पुग्गलपरिअट्ठो) पुद्गल परावर्ततक उसको परिभ्रमण करना होगा (चेव) निश्चयकरके (संसारो) संसारमें वाद मोक्षमें जावेंगे ॥ ५३ ॥

उत्सप्पिणीअणंता पुग्गलपरिअट्ठोमुणेअवो । तेणंतात्तीअद्धा, अणागयद्धाअणंतगुणा ॥ ५४ ॥

(उत्सप्पिणीअणंता) अनन्ती उत्सर्पिणी और अनन्ती अवसर्पिणी जाने पर (पुग्गलपरिअट्ठो मुणेअवो) एक पुद्गल परावर्तन होता है (तेणंतात्तीअद्धा) तैसा अनन्ता पुद्गल परावर्तत अतितकाले हो चुके (अणागयद्धाअणंतगुणा) और अनागतकाले अनन्तगुणा आगे जावेंगे ॥ ५४ ॥

जिणअजिणतित्थतित्था गिहिअन्नसलिंगथीनरनपुंसा । पत्तेअसयंबुद्धा बुद्धबोहिकणिकाय ॥ ५५ ॥

(जिण) जिनसिद्ध १ (अजिण) अजिनसिद्ध २ (तित्थ) तीर्थसिद्ध ३ (तित्था) अतीर्थसिद्ध ४ (गिहि) गृहीलिंग-
सिद्ध ५ (अन्न) अन्यलिंगेसिद्ध ६ (सलिंग) स्वलिंगसिद्ध ७ (थी) स्त्रीलिंगसिद्ध ८ (नर) पुरुषलिंगसिद्ध ९ (नपुंसा)
नपुंसकलिंगसिद्ध १० (पत्तेअ) प्रत्येकबुद्धसिद्ध ११ (सयंबुद्धा) स्वयंबुद्धसिद्ध १२ (बुद्धबोहि) बुद्धबोधितसिद्ध
१३ (कणिकाय) एकासिद्ध १४ और अनेकसिद्ध १५ यह सिद्धके पन्द्रह भेद संक्षेपमें कहा फिर विशेष दिखलाते हैं ॥ ५५ ॥

जिणसिद्धाअरिहंता अजिणसिद्धायपुंडरियपमुहा । गणहारितित्थसिद्धा अतित्थसिद्धायमरुदेवी ॥ ५६ ॥

(जिणसिद्धा) तीर्थकर होके मोक्ष गये वह तीर्थकरसिद्ध (अरिहंता) रिषभादि अरिहंतसिद्ध १ (अजिणसिद्धाय-
पुंडरियपमुहा) अजिनसिद्ध सामान्य केवली पुंडरिक गणधर आदि २ (गणहारितित्थसिद्धा) गणधर गौतमादि तीर्थ
सिद्ध ३ (अतित्थसिद्धायमरुदेवी) अतीर्थसिद्ध वह मरुदेवी ४ ॥ ५६ ॥

गिहिलिंगसिद्धभरहो वलकलचीरीयअन्नलिंगम्मि । साहुसलिंगसिद्धा थीसिद्धाचंदणापमुहा ॥ ५७ ॥

(गिहिलिंगसिद्ध) गृहीलिंग सिद्ध हुये (भरहो) वह भरतादि ५ (वलकलचीरीय) वल्कलचीरीयादि तापशके
वेषमें जो सिद्ध हुये (अन्नलिंगम्मि) वह अन्यलिंग सिद्ध जानना ६ (साहुसलिंगसिद्धा) साधुके वेषमें जो सिद्ध हुए
वह स्वलिंगसिद्ध ७ (थीसिद्धाचंदणापमुहा) स्त्रीके लिंगमें जो सिद्ध हुए वह चंदनवालादि ८ ॥ ५७ ॥

पुंसिद्धागोयमाई गंगेयाईनपुंसयासिद्धा । पत्तेयसयंबुद्धा भणियाकरकंडुकविलाई ॥ ५८ ॥

(पुंसिद्धागोयमाई) पुरुष लिंगसिद्ध गौतमादि० (गंगेयाईनपुंसयासिद्धा) गंगेयादि जो सिद्ध हुए वह नपुंसकलिंग सिद्ध १० (पत्तेयसयंबुद्धा) प्रतेकबुद्धसिद्ध और स्वयंबुद्ध अनुक्रमसें (भणिया) कहा (करकंडु) करकंडु राजा ११ (कविलाई) और कपिलआदि कहे १२ ॥ ५८ ॥

तहबुद्धबोहिगुरुबोहिया इगसमयएगसिद्धाय । एगसमएविअणेगा सिद्धातेणेगसिद्धाय ॥ ५९ ॥

(तह) फिर तैसें ही (बुद्धबोहिगुरुबोहिया) बुद्धबोधित सिद्ध हुए वह गुरुके उपदेशसें १३ (इगसमयएगसिद्धाय) एक समयमें एकही सिद्ध होए एक सिद्ध महावीर आदि १४ (एगसमएविअणेगा) (सिद्धातेणेगसिद्धाय) ओर एक समयमें अनेक सिद्ध होये वह रिषभादि अनेक सिद्ध कहिये १५ ॥ ५९ ॥

जइआइहोइपुच्छा जिणाणमग्गंमिउत्तरंतइया । इक्कस्सनिग्गोयस्स अणंतभागोयसिद्धिगओ ॥ ६० ॥

(जइआइहोइपुच्छा) जिस जिस समयपर भगवान्को पुछनेमें आवै (जिणाणमग्गंमिउत्तरंतइया) उस उस समयपर जिनेस्वर महाराजके मार्गमें यह ही उत्तर मिलता है कि (इक्कस्सनिग्गोयस्सअणंतभागोय) एक निगोदके अनंतमें भागे (सिद्धिगओ) सिद्धोंमें गये हैं ॥ ६० ॥

इति नतवत्त्वप्रकरणं समाप्तम् ।

॥ अथ श्रीदंडकप्रकरणं मूलसहितं हिन्दी अनुवादसहितं प्रारभ्यते ॥

नमिउंचउवीसजिणे तस्सुत्तवियारलेसदेसणओ । दंडगपएहितेच्चिय थोसामिसुणेहभोभवा ॥ १ ॥

(नमिउंचउवीसजिणे) चौबीस जिनेश्वरोको नमस्कारकरके (तस्सुत्तवियारलेसदेसणओ) उणुंके सूत्रोंमें कहा विचार लेशमात्र कहनेसे (दंडगपएहितेच्चिय) दंडगके पदोंकरके उन भगवानोंकी (थोसामिसुणेहभोभवा) मैं स्तवना करताहूं सो हेभव्यप्राणिजीओ तुम सुनो ॥ १ ॥

नेरइआअसुराई पुढवाईवेइंदियादओचेव । गण्भयतिरियमणुस्सा वंतरजोइसियवेमाणी ॥ २ ॥

(नेरइआ) सात नरकको १ दंडक (असुराई) असुरादि भुवनपतिका १० दश दंडक (पुढवाई) पृथ्वीकायादि पांच स्थावरके ५ दंडक (वेइंदियादओचेव) दो इंद्रियादि विकलेंद्रिके ३ दंडक (गण्भयतिरिय) गर्भजतिर्यचका २० मादंडक (मणुस्सा) गर्भज मनुष्यका २१ मादंडक (वंतर) व्यंतरका २२ मादंडक (जोइसिय) ज्योतिषि देवोका २३ मादंडक (वेमाणि) और वैमानिक देवोंका २४ मादंडक ऐसे सब मिलकर चौबीस दंडक समज लेना ॥ २ ॥

संखित्तयरीउइमा सरीरमोगाहणायसंघयणा । सन्नासंठाणकसाया लेसइंदीयदुसमुघाया ॥ ३ ॥

(संखित्तरिज्झमा) यह संग्रहणीनीगाथा संक्षेप मात्र कहे है (सरीर) शरीरद्वार १ (मोगाहणाय) अवगाहना-
द्वार २ (संग्रहयणा) संग्रहयणद्वार ३ (सज्ञा) संज्ञाद्वार ४ (संठाण) संस्थानद्वार ५ (कसाया) कषायद्वार ६ (लेस)
लेस्याद्वार ७ (इंदिय) इन्द्रियद्वार ८ (दुसमुग्धाया) दो प्रकारे समुद्घातद्वार ९ ॥ ३ ॥

दिठीदंसणनाणे जोगुवओगोववायचवणठिई । पज्जत्तिकिमाहारे सन्निगइआगईवेण ॥ ४ ॥

(दिठी) दृष्टिद्वार १० (दंसण) दर्शनद्वार ११ (नाणे) ज्ञानद्वार अज्ञानद्वार १२ (जोगु) योगद्वार १३ (वओगो)
उपयोगद्वार १४ (ववाय) उपपातद्वार १५ (चवण) च्यवनद्वार १६ (ठिई) स्थितिद्वार १७ (पज्जत्ति) पर्याप्तिद्वार
१८ (किमाहारे) किमाहारद्वार १९ (सन्नि) संज्ञाद्वार २० (गई) गतिद्वार २१ (आगई) आगतिद्वार २२ (वेद)
वेदद्वार २३ चपुन अल्पबहुत्वद्वार २४ इति चौबीशद्वार जाणना ॥ ४ ॥

चउगम्भतिरियवाउसु मणुआणंपंचसेसतिसरीरा । थावरचउगेदुहओ अंगुलअसंखभागतणू ॥ ५ ॥

(चउगम्भतिरियवाउसु) गर्भजतिर्यच और वाउकायके औदारिक वैक्रिय तेजस और कार्मण यह चार शरीर
होते हैं (मणुआणंपंच) ओर मनुष्योके पांचोही शरीर होते हैं (सेसतिसरीरा) बाकीके एकवीश दंडकोके विषे तिन
तिन शरीर हैं १३ देवता १ नारकी यह १४ दंडकमें वैक्रिय १ तेजस २ कार्मण ३ यह ३ शरीर होवै थावर ४ विक-
लेंद्री ३ एवं ७ दंडकमें औदारिक १ तेजस २ कार्मण ३ यह ३ शरीर होवे इति १ शरीरद्वार ॥ ५ ॥ (थावरचउ-

गेदुहओ) वनस्पतिवरजके चार स्थावरको जघन्य और उत्कृष्ट ऐसे दो प्रकारे (अंगुलअसंखभागतणु) अंगुलके असंख्यातमें भागे शरीरकी अवगाहना होती है ॥ ५ ॥

सवेसिंपिजहन्ना साहावियअंगुलस्ससंखसो । उकोसपणसयधणू नेरइयासत्तहत्थसुरा ॥ ६ ॥

(सवेसिंपिजहन्ना) सब दंडकोके विषे जघन्यसें (साहावियअंगुलस्सअसंखसो) स्वाभाविक अंगुलके असंख्यातमें भागे शरीर होते हैं (उकोसपणसयधणू) और उत्कृष्टी अवगाहना पांचसें धनुष्यकी (नेरइया) नारकीके जीवोंकी हैं (सत्तहत्थसुरा) और देवोंका उत्कृष्टा शरीरमान सात हाथका होता है ॥ ६ ॥

गण्भयतिरिसहस्सजोयण वणस्सईअहियजोयणसहस्सं । नरतेइंदितिगाऊ वेइंदियजोयणेवार ॥ ७ ॥

(गण्भयतिरिसहस्सजोयण) गर्भजतिर्ध्वका शरीर एक हजार जोजनका है (वणस्सईअहियजोयणसहस्सं) और वनस्पतिकायका शरीर एक हजार जोजनसें कुछ अधिक होते हैं (नरतेइंदितिगाऊ) मनुष्य और तेइंद्रिका शरीर तिन गाऊका होता है (वेइंदियजोयणेवार) और वेइंद्रिका शरीर बारह जोजनका है ॥ ७ ॥

जोयणमेगंचउरिंदि देहमुच्चत्तणंसुएभणियं । वेउव्वियदेहंपुण अंगुलसंखंसमारंभे ॥ ८ ॥

(जोयणमेगंचउरिंदि) एक जोजन चौरंद्रिका (देहमुच्चत्तणंसुएभणियं) शरीरका उंचपणा सूत्रमे कहा है (वेउव्वि-

यदेहंपुण) फेर वैक्रिय शरीरका अनुमान कहते हैं (अंगुलसंखंसमारंमे) औदारिक शरीरवालोंके तथा वैक्रिय शरीर-
वालोंके उत्तर वैक्रिय आरंभतीवेर अंगुलके संख्यातमे भागे होता है ॥ ८ ॥

देवनरअहियलखं तिरियाणंनवयजोयणसयाइं ! दुगुणंतुनारयाणं भणियंवेउवियसरीरं ॥ ९ ॥

(देवनरअहियलखं) देवताका वैक्रियशरीर एक लाखजोजनका होता है और मनुष्यका वैक्रियशरीर एक
लाख जोजनसें कुछ अधिक होता है (तिरियाणंनवयजोयणसयाइं) और तिर्यंचका वैक्रिय शरीर नवसें जोजनका
(दुगुणंतुनारयाणं) और नारकयोका शरीर मूलसें दूना होता है (भणियंवेउवियसरीरं) इसप्रकारे वैक्रिय शरीरका
प्रमाण कहा ॥ ९ ॥

अंतमुहुत्तंनिरये मुहुत्तचत्तारितिरियमणुएसु । देवेसुअद्धमासो उक्कोसविउवणाकालो ॥ १० ॥

(अंतमुहुत्तंनिरये) नारकयोके उत्तरवैक्रियशरीरका काल अंतमुहुर्त्तका होवे है फेर दुसरा करणा पडता है (मुहु-
त्तचत्तारितिरियमणुएसु) मनुष्य और तिर्यंचके वैक्रिय शरीरका काल मान चार मुहुर्त्तका है (देवेसुअद्धमासो) और
देवोके उत्तरवैक्रियशरीरका काल एकपक्षदिनका (उक्कोसविउवणाकालो) इस प्रकारसें वैक्रिय शरीरका उत्कृष्टका-
लमान कहा है ॥ इति शरीर अवगाहना द्वार २ ॥ १० ॥

थावरसुरनेरइया असंघयणायविगलछेवट्ठा । संघयणछगंगभय नरतिरिएसुमुणेयवं ॥ ११ ॥

(धावरसुरनेरइया) पांच स्थावर तेरे देवता और एक नाटक ऐसे सब मिलके उगणीसदंडकोके विषे (असंघयणाय) संघयण नहीं है (विगलछेवडा) और तीन विकलेंद्रिको एक छेवडा संघयण है (संघयणछकंगभय) छे संघयण गर्भ-जको (नरतिरिएसुविमुणेयवं) मनुष्य और तिर्यंचको जान लेना ॥ इति चौविस दंडके संघयण द्वार ३ ॥ ११ ॥

सवेसिंचउदहवासना, सवेसुरायचउरंसा । नरतिरियछसंठाणा हुंडाविगलिंदिनेरइया ॥ १२ ॥

(सवेसिंचउदहवा) सब दंडकोके विषे चार तथा दश (सज्ञा) संज्ञा होती है ॥ इति चौबीस दंडकके चतुर्थ संज्ञाद्वार (सवेसुरायचउरंसा) सब देवोका समचोरस संस्थान हैं (नरतिरियछसंठाणा) मनुष्य और तिर्यंचको छही संस्थान होते हैं (हुंडाविगलिंदिनेरइया) विकलेंद्रि और नारकीको एक हुंडक ही संस्थान होता है ॥ १२ ॥

नाणाविहधयसूर्इ बुब्बुहवणवाउतेउअपकाया । पुढवीमसूरचंदा—कारासंठाणओभणिया ॥ १३ ॥

(नाणाविह) नाना प्रकारका (धय) ध्वजाके आकारे संस्थान (सूर्इ) सुईके आकारे (बुब्बुह) जलके बुब्बुदाके आकारे (वणवाउतेउअपकाया) अनुक्रमसें वनस्पतिकाय वाउकाय तेउकाय और अपकायका है (पुढवीमसूरचंदा-कारा) और पृथ्वीकायका मसूरकीदाल अथवा चन्द्रके आकारे (संठाणओभणिया) इस प्रकारसें चौबीस दंडकके पंचम संस्थानद्वार कहा ॥ १३ ॥

सवेविचउकसाया लेसछकंगभतिरियमणुएसु । नारयतेऊवाऊ विगलावेमाणियतिलेसा ॥ १४ ॥

(सवेविचउकसाया) सर्व दंडकोके विषे चारोही कषाय होते हैं इति चोवीस दंडकोके छठा कषायद्वार ॥ (लेसछकं-
गम्भतिरियमणुएसु) छेहीलेसा गर्भज तिर्यष और मनुष्यको होते हैं (नारयतेऊवाऊ) और नारक तेउकाय वाउकाय
(विगला) और तिनविकलेंद्रि एसे छे दंडकोके विषे प्रथमकी तीन लेस्या होता हैं (वेमाणियतिलेसा) और वैमाणिक
देवोंको अन्तकी तीन लेस्या होती हैं ॥ १४ ॥

जोइसियतेउलेसा सेसासवेविहुंतिचउलेसा । इंदियदारंसुगमं मणुआणंसत्तसमुग्घाया ॥ १५ ॥

(जोइसियतेउलेसा) और ज्योतिषीको एक तेजोलेस्याही होती हैं (सेसासवेविहुंतिचउलेसा) और शेष सब दंडकोके
विषे कृष्णादि चार लेस्या हैं इति चोवीस दंडकोके लेस्याद्वार ७ (इंदियदारंसुगमं) और इन्द्रियद्वार तो सुगम हैं ८ ॥
(मणुआणंसत्तसमुग्घाया) मनुष्यको सातोही समुद्घात होती हैं ॥ १५ ॥

वेयणकसायमरणे वेउवियतेयएयआहारे । केवलियसमुग्घाया सत्तइमेहुंतिसत्तीणं ॥ १६ ॥

(वेयण) वेदना (कसाय) कषाय (मरणे) और मरण (वेउविय) वैक्रिय (तेयएय) तेजस और (आहारे)
आहारक (केवलियसमुग्घाया) केवली समुद्घात (सत्तइमेहुंतिसत्तीणं) इस प्रकारसे सातोही समुद्घात संज्ञि-पंचन्द्री
मनुष्यको होता हैं ॥ १६ ॥

एगिंदियाणकेवलि तेउआहारगविणाउचत्तारि । तेवेउवियवज्जा विगलासत्तीणतेचेव ॥ १७ ॥

(एगिंदियाणकेवलि) एकेन्द्रीको केवली (तेउआहारगविणाउचसारि) तथा तेजस और आहारक इस तीनुको वर-
जके वाकीका चार समुद्धात एकेन्द्रिको होता है (तेवेउवियवजा) वह तिन और वैक्रिय यह चार वरजके (विगला-
सन्नीणते) तीन समुद्धात विकलेन्द्रि ओर असन्नीको होता है (चेव) निश्चे करके ॥ १७ ॥

पणगम्भतिरिसुरेसु नारयवाऊसुचउरतियमेसे । विगलदुदिट्टीथावर मिच्छत्तिसेसतियदिट्टी ॥ १८ ॥

(पणगम्भतिरिसुरेसु) परन्तु गर्भज तिर्यच और तेरह देवोंको प्रथमका पांच समुद्धात होता है (नारयवाऊसु)
नारक और वाउकायके विषे प्रथमका (चउर) चार समुद्धात है (तियसेसे) और शेषके सात दंडकोके विषे प्रथमका
तीन समुद्धात होता है ॥ इति चोवीस दंडके नवमा समुद्धात द्वार ॥ (विगलदुदिट्टी) विकलेन्द्रिको दो दृष्टि होती
है एक सम्यक् और दुसरी मिथ्यादृष्टि ऐसे दो (थावर) पांच स्थावरको (मिच्छत्ति) एक मिथ्यादृष्टिही होती है
(सेसतियदिट्टी) शेष रहे हुये जो सोलह दंडक उसके विषे सम्यक् मिश्र और मिथ्यात्व यह तीन दृष्टि होती है ॥ १८ ॥
इति चाँविश दंडके दशमा दृष्टि द्वार ॥

थावरवितिसुअचक्खु चउरिंदिसुतहुगंसुएभणियं । मणुआचउदंसणिणो सेसेसुतिगंतिगंभणियं ॥ १९ ॥

(थावर) पांच स्थावरको (वितिसुअचक्खु) तथा वेइन्द्रि और तेइन्द्रिको एक अचक्खुदर्शनही होता है (चउरि-
दिसु) चउरिन्द्रिको (तहुगंसुएभणियं) चक्षु तथा अचक्षु ऐसे दो दर्शन सूत्रमे कहा है (मणुआचउदंसणिणो) और

मनुष्यके विषे तो चक्षुदर्शन अचक्षुदर्शन अवधिदर्शन और केवलदर्शन ऐसे चारोही होते हैं (सेसेसुतिगंतिगंभणियं) वाक्कीके सब दंडकोके विषे केवल वर्जके तीनतीन दर्शन कहा है ॥ इति चोवीश दंडकके ११-१२-दर्शनद्वार ॥ १९ ॥

अज्ञाननाणतियतिय सुरतिरिनिरएथिरेअनाणदुगं । नाणा न्नाणदुविगले मणुएपणनाणतिअनाणा ॥ २० ॥

(अज्ञाननाणतियतिय) तीन अज्ञान और तीन ज्ञान (सुरतिरिनिरए) देवताको तथा तिर्यच और नारकके होते हैं (थिरेअनाणदुगं) और स्थावरको मति तथा श्रुत ऐसे दो अज्ञान होते हैं (नाणान्नाणदुविगले) दो ज्ञान तथा दो अज्ञान विकलेंद्रिको होते हैं (मणुएपणनाणतिअनाणा) और मनुष्यको तो पांच ज्ञान और तीन अज्ञान ऐसे आठोही होते हैं ॥ इति चौवीश दंडकमें ज्ञान अज्ञानद्वार १३ ॥ २० ॥

इकारससुरनिरए तिरिएसुतेरपनरमणुएसु । विगलेचउपणवाए जोगतियंथावरेहोई ॥ २१ ॥

(इकारससुरनिरए) देवता और नारकको इग्यारे योग होते हैं (तिरिएसुतेर) तिर्यचको तेरह (पनरमणुएसु) और मनुष्यको पन्द्रेही योग होते हैं (विगलेचउ) विकलेंद्रिको चार (पणवाए) वाक्कायको पांच (जोगतियंथावरे-होई) और स्थावरको तीन योग होते हैं ॥ इति चोवीश दंडकके योगद्वार १४ ॥ २१ ॥

उवओगामणुएसु बारसनवनिरयतिरियदेवेसु । विगलदुगेपणछकं चउरिंदिसुथावरेतियगं ॥ २२ ॥

(उवओगामणुएसु) मनुष्यके विषे उपयोग (बारस) बारह होते हैं (नवनिरयतिरियदेवेसु) नारक तिर्यच और

देवोंको नव उपयोग होते हैं (विगलदुगेपण) दो विकलेंद्रिको पांच (छक्कं) छ (चउरिंदिसु) चौरेंद्रिको (थावरेति-
यगं) और स्थावरको तीन उपयोग होते हैं ॥ इति चौबीश दंडकमें उपयोगद्वार १५ ॥ २२ ॥

संखमसंखासमए गप्भयतिरिविगलनारयसुराय । मणुआनियमासंखा वणऽणंताथावरअसंखा ॥ २३ ॥

(संखमसंखासमए) एक समयके विषे संख्याता और असंख्याता (गप्भयतिरि) गर्भजतिर्यंच (विगलनारयसुराय)
विकलेंद्रि नारक और देवता उत्पन्न होते हैं (मणुआनियमासंखा) मनुष्योंनिश्चयकरके संख्याता उत्पन्न होते हैं (वणऽ-
णंता) वनस्पतिकाय अनन्ता (थावरअसंखा) और स्थावर असंख्याता उत्पन्न होते हैं ॥ २३ ॥

असन्निनरअसंखा जहउववाओतहेवचवणेवि । बावीससगतिदसवास सहस्सउक्किट्टपुढवाई ॥ २४ ॥

(असन्निनरअसंखा) असन्नी मनुष्यो असंख्याता उत्पन्न होते हैं (जहउववाओ) जैसेही उत्पन्न होते हैं (तहेवचव-
णेवि) तैसेही चवते हैं ॥ इति चौबीश दंडकमें उपपातद्वार तथा चवणद्वार (बावीससगतिदसवाससहस्स) बावीस
हजार सात हजार तिन हजार और दश हजार वर्षको आयु (उक्किट्टपुढवाई) उत्कृष्टो अनुक्रमे पृथ्वीकायादि इस
लिये पृथ्वीकाय अपकाय वाउकाय और वनस्पतिकायका जान लेना ॥ २४ ॥

तिदिणगितिपल्लाऊ नरतिरिसुरनिरयसागरतितीसा । वंतरपल्लंजोइस वरिसलखाहिअंपलिअं ॥ २५ ॥

(तिदिणगि) तिन अहोरात्रिका आयु अन्निकायका (तिपल्लाऊ) तीन पल्योपमका आयु (नरतिरि) मनुष्य और

तिर्यचका (सुरनिरयसागरतितीसा) देवता और नारकका उत्कृष्ट आयु तेतीस सागरोपमका होता है (वंतरपलं) व्यंत-
रका आयु एक पल्योपमका (जोइस) और ज्योतिषी देवोका आयु (वरिसलख्खाहिअंपलिअं) एकलाख वर्ष अधिक
एक पल्योपमका होता है ॥ २५ ॥

असुराणअहियअयरं देसूणदुपल्लयंनवनिकाए । वारसवासुणपणदिण छम्मासउक्किट्टविगलाऊ ॥२६॥

(असुराणअहियअयरं) असुरकुमारनिकायका आयु एक सागरोपमसें कुछ अधिक होता है (देसूणदुपल्लयंनवनिकाए)
शेषनवनिकायका आयु देसेउणा दो पल्योपमका होता है (वारसवासुणपणदिण) वेइंद्रीका वारह वर्ष और तेइंद्रीका
गुण पचास दिन (छम्मासउक्किट्टविगलाऊ) चउरिंद्रीका छ मासका उत्कृष्ट आयु अनुक्रमसें समज लेना ॥ २६ ॥

पुढवाइदसपयाणं अंतमुहुत्तंजहन्नआउठिई । दससहसवरिसठिइआ भवणाहिवनिरयवंतरिया ॥२७॥

(पुढवाइदसपयाणं) पृथ्वीकायादि दशपदकी पांच स्थावर तीन विकलेन्द्रि पंचेंद्रितिर्यच और मनुष्यका (अंतमुहु-
त्तंजहन्नआउठिई) जघन्यसें आयुकी स्थिति अंतमूर्हुत्तकी कही है (दससहसवरिसठिइआ) दश हजार वर्षकी आयु-
स्थिति जघन्यसें (भवणाहिवनिरयवंतरिया) दश भुवनपति नारक और व्यंतरीककी कही है ॥ २७ ॥

वेमाणियजोइसिया पल्लतयट्टंसआउआहुंति । सुरनरतिरिनिरएसु छपज्जत्तीथावरेचउगं ॥ २८ ॥

(वेमाणियजोइसिया) वैमानिक और ज्योतिषीका आयु जघन्यसें (पल्लतयट्टंसआउआहुंति) एक पल्योपमके आठमे

भागे होता है १८ ॥ इति चौबीश दंडके उत्कृष्ट और जघन्यसें स्थितिद्वार कहा ॥ (सुरनरतिरिणिरएसु) देवता मनुष्य तिर्यच और नारकके विषे (छपज्जत्ती) छही पर्याप्ति होती है (थावरेचउगं) और पांच स्थावरके विषे प्रथमकी चार पर्याप्ति है ॥ २८ ॥
 विगलेपंयपज्जत्ती छदिसिआहारहोइसवेसिं । पणगाइपएभयणा अहसन्नितियंभणिस्सामि ॥ २९ ॥

(विगलेपंयपज्जत्ती) तीनो विकलेंद्रिके विषे प्रथमकी पांच पर्याप्ति होती है ॥ २९ ॥ इति चौबीश दंडकमें पर्याप्तिद्वार ॥
 (छदिसिआहारहोइसवेसिं) सब जीवोंके आशरे छही दिशीका आहार जान लेना (पणगाइपएभयणा) इतना विशेष कि पृथ्वी कायादि पांचोही स्थावर पदके विषे भजना है इस लिए छएदिशीका आहार होवे भी सही और तीन च्यार पांच दिशीका भी होवे २० ॥ इति चौबीश दंडके छदिशी आहारद्वार ॥ (अहसन्नितियंभणिस्सामि) अब तीन संज्ञा-
 द्वार कहता हूं ॥ २९ ॥

चउविहसुरतिरिणिसु निरएसु अ दीहकालिगीसन्ना । विगलेहेउवएसो सन्नारहियाथिरासवे ॥ ३० ॥

(चउविहसुरतिरिणिसु) चार प्रकारके देवोंके विषे तथा तिर्यच (निरएसुअदीहकालिगीसन्ना) और नारकके विषे दीर्घ कालकी संज्ञा होती है (विगलेहेउवएसो) और विकलेंद्रिके विषे हितोपदेशकी संज्ञा होती है (सन्नारहियाथिरासवे) और स्थावरो सबही संज्ञा रहित होते हैं ॥ ३० ॥

मणुआणदीहकालिय दिट्ठीवाओवएसिआकेवि । पज्जपणतिरिमणुअच्चिय चउविहदेवेसुगच्छंति ॥ ३१ ॥

(मणुआणदीहकालिय) मनुष्यको दीर्घकालकी संज्ञा होती है (दिठीवाओवएसिआकेवि) कितनेक आचार्य मनुष्यको इतिहासोपदेशकी ३ संज्ञा भी कहते हैं ॥ इति चोवीशदंडकमें तीन प्रकारकी संज्ञाद्वार ॥ (पञ्चपणतिरिमणुअच्चिय) पर्याप्ता पंचेद्रितिर्यंच और मनुष्य निश्चय करके (चउविहदेवेसुगच्छंति) चार प्रकारके देवोंके विषे जाते हैं ३१

संखाउपज्जपणिंदि तिरियनरेसुतहेवपज्जत्ते । भूदगपत्तेयवणे एएसुच्चियसुरागमणं ॥ ३२ ॥

(संखाउपज्जपणिंदि) संख्याते आयुवाले पर्याप्तापंचेन्द्री (तिरियनरेसुतहेवपज्जत्ते) तिर्यंच और मनुष्यके विषे तेसेही पर्याप्ता (भूदगपत्तेयवणे) पृथ्वीकाय अपकाय और प्रत्येक वनस्पतिकाय (एएसुच्चिय) इस पांचोदंडकके विषे निश्चय करके (सुरागमणं) देवता उत्पन्न होते हैं ॥ ३२ ॥

पज्जत्तसंखगम्भय तिरियनरानिरयसत्तगेजंति । निरयउवट्ठाएसु उववज्जंतिनसेसेसु ॥ ३३ ॥

(पज्जत्तसंखगम्भय) संख्याता वर्षके आयुवाले पर्याप्ते गर्भज (तिरियनरा) तिर्यंच और मनुष्य (निरयसत्तगेजंति) यह दोनोही सातोही नरकके विषे जाते हैं (निरयउवट्ठा) नरकसे निकले हुवे जीवो (एसु) यह दो दंडकमें उववज्जंति उपजें हे (नसेसेसु) शेष दंडकोके विषे उत्पन्न नहीं होते हैं ॥ ३३ ॥

पुढवीआउवणस्सइ मज्जेनारयविवज्जियाजीवा । सवेउववज्जंति नियनियकम्माणुमाणेणं ॥ ३४ ॥

(पुढवीआउवणस्सइ) पृथ्वीकाय अप्काय और वनस्पतिकायके (मज्झे) विषे (नारयविब्रज्जियाजीवा) नारकके जीवोंको वर्जके (सव्वेउववज्जंति) और सर्व जीवो उत्पन्न होते हैं (नियनियकम्माणुमाणेणं) अपने अपने कर्मानुसारे ॥ ३४ ॥

पुढवाइदसपएसु, पुढवीआउवणस्सईजंति । पुढवाइदसपएहिय, तेउवाउसुउववाओ ॥ ३५ ॥

(पुढवाइदसपएसु) पृथ्वीकायादि दश पदके विषे (पुढवीआउवणस्सईजंति) पृथ्वीकाय अप्काय और वनस्पतिकायके जीवो सब होते हैं (पुढवाइदसपएहिय) और पृथ्वी कायादि दश पदमेंसे निकले हुये जीवों (तेउवाउसुउववाओ) तेउकाय और वाउकायके विषे उत्पन्न होते हैं ॥ ३५ ॥

तेउवाउगमणं, पुढवीपमुहम्मिहोइपयनवगे । पुढवाइठाणदसगं, विगलाइंतियतहिंजंति ॥ ३६ ॥

(तेउवाउगमणं) तेउकाय और वाउकायकाजाना (पुढवीपमुहम्मिहोइपयनवगे) पृथ्वीकायादि नवपदके विषे होता है (पुढवाइठाणदसगं) पृथ्वीकायादि दश स्थानकके जीवों (विगलाइंतियतहिंजंति) तीन विकलेन्द्रिमें उत्पन्न होवे तैसे जावे हैं ॥ ३६ ॥

गमणागमणंगप्भय, तिरिआणंसयलजीवठाणेसु । सव्वत्थजंतिमणुआ, तेउवाऊहिंनोजंति ॥ ३७ ॥

(गमणागमणंगप्भयतिरिआणंसयलजीवठाणेसु) गर्भजतिथंचका जाना आना सब दंडकोके विषे होता है (सव्वत्थ-

जंतिमणुआ) और मनुष्योंका भी जाना सब दंडकोके विषे होता है (तेउवाऊहिंनोजंति) परंतु तेउकाय और वाउका-
यसें नही आते ॥ ३७ ॥

वेयतियतिरिनरेसु, इत्थीपुरिसोयचउविहसुरेसु । थिरविगलनारएसु, नपुंसवेओहवइएगो ॥ ३८ ॥

(वेयतियतिरिनरेसु) तीन वेद त्रियंच और मनुष्यको होते है (इत्थीपुरिसोयचउविहसुरेसु) और चार प्रकारके
देवोके विषे स्त्री वेद तथा पुरुष वेद होता है (थिरविगलनारएसु) और पांच स्थावर विकलेन्द्रि और नारकके विषे
(नपुंसवेओहवइएगो) एक नपुंसक वेदही होता है ॥ ३८ ॥

पज्जमणुवायरंगी, वेमाणियभवणनिरयवंतरिया । जोइसचउपणतिरिया, बेइंदितिइंदिभूआउ ॥ ३९ ॥

(पज्जमणुवायरंगी) पर्याप्ता मनुष्य और वादर अग्निकाय (वेमाणियभवणनिरयवंतरिया) वैमानिक भुवनपति
नारक और व्यंतर (जोइसचउपणतिरिया) ज्योतिषि चौरिन्द्रि और पंचेन्द्रि त्रियंच (बेइंदितिइंदिभूआउ) तथा दोइन्द्रि
तेइन्द्रि पृथ्वीकाय और अप्यकाय ॥ ३९ ॥

वाऊवणस्सईचिय, अहियाअहियाकमेणमेहुंति । सवेविइमेभावा, जिणामएणंतसोपत्ता ॥ ४० ॥

(वाऊवणस्सईचिय) वाउकाय और वनस्पतिकाय यह सब निश्चय करके (अहियाअहियाकमेणमेहुंति) अनुक्रमे

एक एकसे अधिक होते हैं (सर्वविद्भवेभावा) यह सबही भी भाव (जिणामएणंतसोपत्ता) हे जिनेश्वर देव मैंने अनंती
वेर पाया है ॥ ४० ॥

संपइतुहंभत्तस्स, दंडगपयभमणभग्गहिययस्स । दंडतियविरइसुलहं, लहुममदितुमुक्खपयं ॥ ४१ ॥

(संपइतुहंभत्तस्सदंडगपयभमणभग्गहिययस्स) अब चौबीस दंडकोके स्थानकके विषे भमनेसे (निवृत्त) भागा
हुवा है मन जिसका ऐसा तुमारा भक्त ऐसा मुझको (दंडतियविरइसुलहं) मन वचन और काया यह तीनदंडका
विरामसे सुलभ एसो (लहुममदितुमुक्खपयं) मोक्ष पद मेरेको जलदी देवो ॥ ४१ ॥

सिरिजिणहंसमुणीसर, रज्जेसिरिधवलचंदसीसेण । गजसारेणलिहिया, एसाविज्जत्तीअप्पहिया ॥ ४२ ॥

(सिरिजिणहंसमुणीसर) श्री जिनहंसमुनीश्वरके (रज्जेसिरिधवलचंदसीसेण) राज्यके समय श्री धवलचंद्रउपाध्या-
यके शिष्य (गजसारेणलिहिया) गजसार मुनिने लिखा है (एसाविज्जत्तीअप्पहिया) यह विज्ञप्ति अपनी आत्माके
हितके अर्थे ॥ ४२ ॥

॥ इति हिन्दी अनुवादसहितं दंडक प्रकरणं समाप्तम् ॥

वन्दे दित्तरम् ।

अथ लघु-संघयणि-प्रकरणम् ।

गाहा ।

नमिय जिणं सबन्नं, जगपुज्जं जगगुरुं महावीरं । जंबुद्वीवपयत्थे, वुच्छंसुत्तासपरहेउं ॥ १ ॥

अर्थ—(जगपुज्जं) तीन जगत् के पुज्य (जगगुरुं) तीन जगत्के गुरु, ऐसे (सबन्न) सर्वज्ञ (जिणं) श्री जिनेश्वर (महावीरं) महावीर स्वामीकों (नमिय) नमस्कार करके, (जंबुद्वीव) जंबुद्वीपके अंदर रहे हुए शास्वते, (पयत्थे) पदार्थ उनको (सुत्ता) सुत्रसे जाणकर (सपर हेउं) स्वपर हितार्थ (वुच्छं) कहूंगा ॥ १ ॥

भावार्थ—तीन जगत्के पुज्य और गुरु ऐसे सर्वज्ञ श्री महावीरस्वामिको नमस्कारकर जंबुद्वीपमें रहे शास्वते पदार्थ उनको स्वपर हितार्थ कहूंगा ॥ १ ॥

खंडा जोयणवासा, पवय कुडाय तिथि सेढीओ। विजय इह सलिलाओ, पिंडेसिं होइ संघयणी॥२॥

अर्थ—प्रथम भरतक्षेत्रवत् इस जंबुद्वीपमें कितने (खंडा) खंडवा है? द्वितीय (जोयण) योजनका प्रमाण, त्रितीय भरतादिक (वास) वासक्षेत्र कितने है? चोथा वैताड्यादिक (पवय) पर्वत कितने है? पांचमा उन पर्वतोंपर (कुडाय) कूट (शिखर) कितने है? छठ्ठा भागधादिक (तिथि) तीर्थ कितने है? सातमा, वैताड्यादिक पर्वतोंपरि रहिहुई, विद्याधरो व आभियोगिक देवोंकी (सेढीओ) श्रेणियों कितनी है? आठमें कच्छादिक (विजय) विजय कितना है? नवमें पद्मद्रहादि (इह) द्रह कितने है? दशमें गङ्गासिंध्यादि (सलिलाओ) नदीयें कितनी है? एवम् इसी दशो द्वारोंको (पिंडेसि) इकट्ठाथाने समुदायके विवरणकरके यह (संघयणी) संग्रहिणी नामका प्रकरण (होइ) होता है ॥ २ ॥

भावार्थ—पहेला द्वारमें भरत क्षेत्रके मुत्ताविक जंबुद्वीपमें कितने खंड है? दुसरेमें योजनका प्रमाण. तीसरेमें वास-क्षेत्र. चौथेमें पर्वत. पांचमें उन पर्वतोंपर शिखर. छठेमें तीर्थ. सातमें श्रेणियोंकी संख्या. आठमें विजय. नवमे द्रह, दशमें नदिये. इनही दशोद्वारोकरके यह संघयणी प्रकरण होता है ॥ २ ॥

णउअ सयं खंडाणं, भरह पमाणेण भाइए लखे। अहवा णउयसयगुणं, भरह पमाणं हवइ लखं ॥ ३ ॥

अर्थ—(लखे) एकलाख योजनका जंबुद्वीप उसको (भरहपमाणेण) भरतक्षेत्रके प्रमाणसें, “याने पांचसो छवीश योजन छकलासे” (भाइए) भांगाकार करें तो (णउआ सयं खंडाणी) भरतक्षेत्रके मुत्ताविक “एकसो और निवे”

खंडवा होते हैं, (अहवा) या (णडयसय) एकसो और नवे क्षेत्रीको (भरहपमाणेणं) भरतक्षेत्रके प्रमाणसे (गुणं) गुणाकार करें तो (लख्खं) एक लाख योजनका यह जंबुद्वीप (हवइ) होता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—एक लाख योजनके जंबुद्वीपको, पांचसो छवींश योजन छ कलासें भांगें तो भरतक्षेत्रवत् एकसो नवे क्षेत्र (भाग) इस जंबुद्वीपमें होते हैं, इसी एकसो नवेको पांचसो छवींश योजन छ कलासे गुणाकार करें तो एक लाखका क्षेत्रफल होता है ॥ ३ ॥

अहविगखंडे भरहे, दो हिमवन्ते अ हेमवइ चउरो। अट्टमहा हिमवन्ते, सोलसखंडाईं हरिवासे ॥ ४ ॥

अर्थ—(अहव) अर्थात् (इग खंडे भरहे) एकखंडवा भरतक्षेत्रका (दो हिमवन्ते) दो खंडवा हिमवन्त पर्वतके (अ) पुनः (चउरो) चार खंडवा (हेमवइ) हेमवन्त करके युगलियांके क्षेत्रका (अट्ट) आठ खंडवा (महाहिमवन्ते) महाहिमवन्त पर्वतके (सोलसखंडाईं) सोलह खंडवा (हरिवासे) हरिवर्ष करके युगलियांके क्षेत्रका ॥ ४ ॥

भावार्थ—एक खंडवा भाग भरतक्षेत्र दो खंडवा भाग चुलहिमवन्त चार खंडवा भाग हेमवन्त, आठ खंडवा भाग महाहिमवन्त शोले खंडवा भाग हरिवर्ष, एवं इकतीश खंडवा इस गाथासें जाणना ॥ शेष आगे ॥ ४ ॥

वत्तीसं पुण निसड्ढे, मिलिया तेसट्ठि वीय पासेवि। चउसट्ठि ओ विदेहे, तिरासि पिंडेइ णडयसयं ॥ ५ ॥

अर्थ—(पुण) फिर (वत्तीसं) वत्तीस खंडवा प्रमाण (निसड्ढे) निषध पर्वत, यह सर्व (मिलिया) मिलानेसे (तेसट्ठि)

तैंसठ खंडवा होते हैं, “इसीतरह” (बीयपासेवि) दुसरी तर्फ भी “एक खंडवा एरवत क्षेत्रका दो शिखरी पर्वतके चार ऐरण्यवत क्षेत्रके आठ रूपी पर्वतके, शोला रम्यक क्षेत्रके बत्तीस नीलवंत करके तीसरा वर्ष धर पर्वतके, एवं यह तैंसठ खंडवा तथा (चउसठिओ) चौसठ खंडवा (विदेहे) महाविदेह क्षेत्रके यह सर्व (तिरासि) तीनो राशीके खंडवा (पिंडेइ) मिलानेसैं (णउयसमं) एकसोने निबे खंडवा होते हैं इति प्रथम द्वारम् ॥ ५ ॥

भावार्थ—बत्तीस खंडवा भाग निषध पर्वत इसके साथ ऊपरकी गाथाके खंडवा भाग मिलानेसैं (तेसठ) खंडवा भाग होते हैं ॥ इसीतरह, दुसरी तर्फ १ खंड भाग एरवत २ खंड भाग शिखरी पर्वत ४ क्षेत्र भाग ऐरण्यवत, आठ खंडवा भाग, रूपी पर्वत १६ खंडवा भाग, रम्यक क्षेत्र ३२ खंडवा भाग नीलवंत और ६४ खंडवा भाग महाविदेह इतनासबकी गिणना की जाय तो, एकसो निबे (१९०) खंडवा होते हैं ॥ ५ ॥

जोयण परिमाणाइं, समचउरंसाइं इत्थ खंडाइं । लरकस्सय परिहीए, तप्पाय गुणेय हुंतेव ॥ ६ ॥

अर्थ—(इत्थ) यहां जंबुद्वीपके अन्दर (जोयण परिमाणाइं) एक योजनके प्रमाणवाले (समचउरंसाइं) समचतुरस्र (खंडाइं) खंडवा कितने होंगे? उसकी रीति कहते हैं ॥

(लरकस्स) एक लाख योजनकी (परिहीए) परिधिका जो अंक आय उसको (तप्पाय) तत्पाद याने क्षेत्रके चौथे हिस्सेसे जैसे लाख योजनके जंबुद्वीपका चौथाहिस्सा २५ हजार योजन होता है. उससैं (गुणेय) गुणाकार करणेपर गणितपद (क्षेत्रफल) का प्रमाण (हुंतेव) निश्चय होता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—लाख योजनके जंबुद्वीपमें एक योजन सम चतुरस्र कितने खंडबे होंगे? उसका क्रम आगे दिखाते हैं ॥
 एक लाख योजनकी परिधीका जो अंक आय उसको मूल क्षेत्रके चौथे भागसे गुणा करनेपर “क्षेत्रफल बनता है” ॥ ६ ॥

विक्खंभवग्गदहगुण, करणी वट्टस्स परिरओ होई । विक्खंभापायगुणिओ, परिरओ तस्स गणियपयं ॥७॥

अर्थ—जंबुद्वीपका (विक्खंभ) विष्कंभ याने गोल क्षेत्रका विस्तार [प्रमाण] जितना हो उसका (वग) वर्ग याने जितना विष्कंभ हो उनको उतनेसेहि गुणा करे, बाद उस वर्गके अंकोंको (दह गुण) दशगुणा करनेसे जो अंक आये उसको “विसमसम पवइवग्गो” इस बृहद् क्षेत्र समासकी गाथाके अन्दर जो (करणी) करणोंकी आम्नाय कही है उसके मुताबिक उन अंकका मूल सोधा जाय तब (वट्टस्स) गोल क्षेत्रकी (परिरओ) परिधि (होई) होती है और बाद उस (परिरओ) परिधिके योजनका जो अंक आय उसको (विक्खंभ) विष्कंभ योजनके (पायगुणिओ) पादसे याने चौथे हिस्सेके अंकोंसे गुणाकरे तब (तस्सगणियपयं) उसका गणितपद याने क्षेत्रफल होता है ॥ ७ ॥

भावार्थ—जिस क्षेत्रका जितना विष्कंभ हो. उनको उतनेसे गुणाकरनेपर वर्ग बनता है. उस वर्गको दश गुणाकर “बृहद् क्षेत्र समासमें बताये” हुएक्रमसे उस विष्कंभ क्षेत्रको परिधिनिकाले बाद उस परिधिके अंकोंको विष्कंभके चतुर्थांश अंकोंसे गुणाकरनेपर गणितपद याने क्षेत्रफल बनता है ॥ ७ ॥

परिही तिलक्खसोलस, सहस्स दोसय सत्तवीस हिया ।
कोसतिग अट्ठावीसं, धणुसय तेरंगुलद्धहियं ॥ ८ ॥

अर्थ—जंबुद्वीपका विष्कंभ एक लाख योजनका है. उसकी (परिही) परिधी (तिलक्ख सोलस सहस्स) तीन लाख शोले हजार (दोसय सत्तवीस हिया) दोसो सत्ताईश योजन अधिक (कोसतिग) तीन कोश (सय) एकसो (अट्ठावीसं) अट्ठाईस (धणु) धनुष्य और (तेरंगुलद्धहियं) सार्धत्रयोदशांगुल जंबुद्वीपकी जानना ॥ ८ ॥

(परिशिष्ट) इस परिधीको जंबुद्वीपके विष्कंभ प्रमाणसे चतुर्थांश निकाल उससे गुणाकरे तब जंबुद्वीपका गणितपद (क्षेत्रफल) होता है उसकी संख्या नीचेकी गाथासे दिखाते हैं ॥

भावार्थ—जंबुद्वीपका विष्कंभ एक लाख योजनका है. जिसकी परिधी “तीन लाख शोले हजार दोसो सत्ताईश योजन तीन कोष”. एकसो अट्ठाईश धनुष साढातेरा अंगुल (३१६२२७) योजन (३) कोष (१२८) धनुष्य (१३॥) अंगुल) होती है ॥ ८ ॥

सत्तेवय कोडिसया, णउआ छप्पन्नसयसहस्साइं । चउणउयं च सहस्सा, सयंदिवह्वं च साहियं ॥ ९ ॥

अर्थ—(य) जो (सत्तेव) सात (सया) शतानि (सो) (कोडी) कोडोपरी (णउआ) निवे कोड “याने सातसें

निबे क्रोड" (छपन्नसय) छपन्नशो (सहस्त्राहं) सहस्र "याने छपन्नलाख" (च) पुनः (चण्डण्डयं सहस्त्रा) चोराणुं हजार (सयं दिवद्वं) देदसोसैं (साहियं) साधिक ॥ ९ ॥

भावार्थ—सातसो निबे क्रोड, छप्पन लाख चोराणुं हजार, देद सो समचतुरस्र योजनसैं अधिक ॥ ९ ॥

गाउअ मेहगंपन्नरस, धणुसया तह धणूणि पन्नरस्स । सट्ठिच अंगुलाहं, जंबुद्धीवस्सगणियपयं ॥१०॥
(युग्मम्)

अर्थ—(गाउअमेगं) एक कोश (पन्नरस धणुसया) पंद्रहसों धनुष्योपरी (धणूणिपन्नरस्स) पनराधनुष्य (च) पुनः (सट्ठि अंगुलाहं) साठ अंगुल (जंबुद्धीवस्स) जंबुद्धीपका (गणिमययं) गणितपद जाणना ॥ इति द्वितीयद्वारम् ॥ १० ॥

एक कोष पनरेसो पनरा धनुष, साठ अंगुल यह एक लाख जोजगके जंबुद्धीपका गणितपद (क्षेत्रफल) जानना. अंकसैं गणित (७९०, ५६, ९४, १५०) योजन. (१) कोष (१५१५) धनुष्य (६०) अंगुलेति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

भरहाइ सत्त वासा, वियड्ड चउ चउरतीस वट्ठियरे । सोलसवक्खारगिरि, दो चित्त विचित्त दो जमगा ११

अर्थ—(भरहाइ सत्तवासा) भरतादि सात वास क्षेत्र. "उसके नाम" १ भरत २ हेमवत ३ हरिवर्ष ४ महाविदेह ५ रम्यक ६ एरण्यवत ७ एरवत ॥ इति तृतीयद्वारम् ॥

“चतुर्थ निश्चल शैलद्वार”

देवकुरु उत्तरकुरु यह दो युगलियांके क्षेत्र छोडकर, शेष च्यार क्षेत्रोंके अंदर (वियहू चउवट्ट) वर्तुल वैताढ्य च्यार है. फिर (इयरे) इन वैताढ्योंसे इतर (चउरतीस) चउतीस लम्बे वैताढ्य पर्वत है, पुनः (सोलसवक्खारगिरि) शोले वक्खारगिरि “विजयांके अंतरमे है” फिर (चित्त विचित्त) १ चित्त २ विचित्त यह दो पर्वत और है. इतर दो पर्वत, (जमगा) एक जमगा दुसरा समग ॥ ११ ॥

भावार्थ—भरत १ हेमवत २ हरिवर्ष ३ महाविदेह ४ रम्यक ५ हिरण्यवत ६ एरवत ७ यह सातवाश क्षेत्र है ॥

देवकुरु, उत्तरकुरु इन दोनो क्षेत्रोंको छोड शेष च्यार क्षेत्रोंमें वर्तुल वैताढ्य एक एक है. इनसें भिन्न चोतीस लम्बे, वैताढ्य, शोले वक्खार गिरि, दो. चित्त १ विचित्त २ दो. जमग १ और समग २ यह सब मिल अट्ठावन शास्वते पर्वत, शेष आगे ॥ ११ ॥

दोसय कणय गिरीणं, चउ गयदंताय तह सुमेरुय । छवासहरापिंडे, एगुणसत्तरिसयादुन्नी ॥ १२ ॥

अर्थ—देवकुरु और उत्तरकुरु इन प्रत्येक क्षेत्रमें पांच २ द्रह है. और एकैक द्रहके उभयतर्फ दश २ कंचनगिरि है, अतः इन सबको मिलानेसे (दोसयकणयगिरीणं) दोसो (२००) कंचनगिरि होते है, (च) फिर (चउगयदंता) च्यार गजदंते पर्वत है. (तह) तैसे (सुमेरु) एक सुमेरु (च) और इनके दोनो तर्फ, तीन २ मिलकर (छ) छ (वासहरा) वर्षधर, पर्वत है, इन सबको (पिंडे) इकट्ठाकरणेसे (सयादुन्नी) दोसो (एगुणसत्तरि) एक कम सत्तर पर्वत होते है ॥ १२ ॥

भावार्थ—देवकुरु उत्तरकुरु इन प्रत्येक क्षेत्रमें पांच २ द्रह है, और एक २ द्रहके दोनो तर्फ दश २ कंचन गिरी हैं. इससे इन दोनो क्षेत्रोंमें दोसो पर्वतांकी संख्या हुई. फिर च्यार गजदंत पर्वत एक मेरु गिरी इन मेरु गिरीके दोनो तर्फ तीन २ वर्षधर पर्वत. इन सबको मिलानेसे दोसो इग्यारा (२११) पर्वत ए इसके साथ पूर्वके (५८) मिलानेसे दोसो एक कम सित्तर (२६९) शाखते पर्वत इस जंबुद्वीपमें है ॥ १२ ॥

सोलस वक्खारेसु, चउ चउ कूडाय हुंति पत्तेयं । सोमणस गंधमायण, सत्तट्ठय रुपि महाहिमवे ॥१३॥

अर्थ—(सोलसवक्खारेसु) शोला वक्षस्कार पर्वतांके अंदर (पत्तेयं) प्रत्येकपर (चउचउकूडा) च्यार च्यार शिखर (हुंति) है, यह शोले पर्वतांपर सर्व चोसठ शिखर हुए. फिर (सोमणस गंधमायण) एक सोमनस द्वितीय गंधमादन इन प्रत्येक गिरिपर (सत्ते) सात सात कूट हैं. (रुपि महाहिमवे) रूपी और महाहिमवंत इन दोनो पर्वतोंपर (अट्ठय) आठ आठ कूट हैं, एवं ९४ कूट (शिखर हुए) ॥ १३ ॥

भावार्थ—शोले वक्षस्कार पर्वतांके प्रत्येकपर च्यार २ कूट होनेसे, चोसठ कूट, फिर सोमनस और गंधमादन इन दोनोंपर सात २ कूट होनेसे चवदा व रूपी और महाहिमवंत इन दोनोंपर आठ २ कूट होनेसे शोला. यह सब मिलानेसे चोराणु (९४) कूट होते हैं ॥ १३ ॥

चउत्तीस विण्हेसु, विज्जुप्पह निसड नीलवंतेषु । तह मालवंत सुरगिरि, नव नव कूडाइं पत्तेयं ॥१४॥

अर्थ—(चउतीस विद्युत्से) वैताड्यनामके चोतीश पर्वतांपर, व (विज्जुप्पह) विद्युत् प्रभ नामका गजदंत गिरि स्तथा (निसह) निषध गिरि स्तथा (नीलवंतेसु) नीलवंत गिरि (तह) तेसेहि (मालवंत) माल्यवंत नामका गजदंत गिरिस्त था (सुरगिरि) मेरुगिरि, यह एक कम चालीश पर्वतांपर (पत्तेयं) प्रत्येके २ (नव नव कूडाई) नव नव कूट हैं ॥ एवं पूर्वके और यह मिलकर (४४५) कूट हुए ॥ १४ ॥

भावार्थ—चोतीश लम्बे वैताड्य व एक विद्युत्प्रभ, दुसरा निषध, तीसरा नीलवंत, चौथा माल्यवंत पांचमा सुमेरु इन उन चालीश पर्वतांपर. नव २ कूट होनेसे तीनसो इकावन कूट हुए, और पूर्वके मिलानेसे (४४५) कूट होते हैं ॥ १४ ॥

हिम सिहरिसु इकारस, इय इगसट्टि गिरीसु कूडाणं । एगत्ते सबधणं, सय चउरो सत्तसट्ठीयं ॥१५॥

अर्थ—(हिम) हिमवंत गिरिस्तथा (सिहरिसु) शिखरी पर्वत, इन प्रत्येकपर (इकारस) इग्यारा २ कूट हैं, (इय) यह (इगसट्टि गिरीसु) सर्व इगसट्ट पर्वतांपर जो (कूडाणं) कूट हैं उसको (एगत्ते) एकत्व करनेसे (सबधणं) सर्व संख्या (सयचउरो) चारसे (सत्तसट्ठीयं) सडसठ कूट (शिखर) होते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थ—हिमवंत और शिखरी इन दोनों पर्वतांपर इग्यारा २ कूट हैं, एवं सर्व इगसट्ट पर्वतांपर चारसो सडसठ (४६७) कूट होते हैं ॥ १५ ॥

चउसत्त अट्ट नवगे, गारसकूडेहिं गुणह जह संखं । सोलस दुदु गुणयालं, दुवेयसगसट्ठि सय चउरो ॥ १६ ॥

अर्थ—(सोलस) षट्दश पर्वतोंके (चउ) चार चार कूट गिननेसे चौसठ होते हैं ॥ (दु) दो पर्वतोंके (सत्त) सात २ कूट गिननेसे चवदे होते हैं. (दु) और दो पर्वतोंके (अट्ट) आठ २ कूट गिननेसे शोले होते हैं. (गुणयालं) एक कम चालीस पर्वतोंके (नवगे) नव २ कूट गिनते तीनसो इकावन (३५१) होते हैं. (दुवेय) दो पर्वतोंके (एगारस कूटेहिं) इग्यारा २ कूट गिननेसे बाबीस होते हैं. एवं पूर्वोक्त सर्व कूटें (गुणह) गुणतां (जहसंखं) यथासंख्यासै (सय चउरो सगसट्ठि) चारसे सडसठ (४६७) होते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थ—शोलोपर चार २ के हिसाबसे चौसठ, दोपर सात २ के हिसाबसे चवदा, दोपर आठ २ के हिसाबसे शोला उन चालीसपर नव २ के हिसाबसे तीनसो इकावन दोपर इग्यारा २ के हिसाबसे बाबीस, एवं इगसठ पर्वतोंपर चारसे सडसठ (४६७) कूट जाणना ॥ १६ ॥

चउतीसंविजएसु, उसहकूडा अट्टमेरु जंबुमि । अट्टयदेवकुराइं, हरि कूड हरिस्सयसट्ठी ॥ १७ ॥

अर्थ—(चउतीसं विजएसु) चक्रवर्तिके चौतीस (३४) विजयमें एकैक (उसहकूडा) ऋषभकूट है, और (मेरु) मेरु पर्वतके व (जंबुमि) जंबु वृक्षके (अट्ट) आठ २ कूट हैं, पुनः (देवकुराइं) देवकुरु अंदरभी (अट्ट) आठ कूट

है, फिर शान्मलि वृक्षके मध्यका (हरिकूट) हरिकूट, और (हरिस्सस) हरिसह ये दो कूट इन कूटांके साथ मिला-
गेसे (सट्टी) साठ भूमि कूट होते हैं ॥ पंचम कूट द्वार मिति ॥ १७ ॥

भावार्थ—चोतीश विजयके चोतीश ऋषभ कूट और एक मेरु पर्वत, दुसरा जंबुवृक्ष तीसरा देवकुरु इन तीनांके
आठ २ भूमिकूट, फिर शान्मलिवृक्षके बीच हरि कूट और हरिसह यह दो कूट, एवं भूमि कूटांकी संख्या साठ (६०)
होती है ॥ १७ ॥

मागह वरदाम पभासं, तित्थविजएसु एरवय भरहे । चउतीसा तिहिं गुणिथा, दुरुत्तरसयं तु तित्थाणं १८

अर्थ—(विजएसु) वत्तीस विजय, व (एरवय) ऐरवत, और (भरहे) भरतक्षेत्र, इन प्रत्येक चोतीश स्थानोंके
अन्दर, एक (मागह) मागध, दुसरा (वरदाम) वरदाम, तीसरा (पभासं) प्रभास, ये तीनों (तित्थ) तीर्थ हैं, अतः
(चउतीसा) चउतीशको (तिहिं) तीनसें (गुणिथा) गुणा करें तो (तु) फिर (दुरुत्तरसयं तित्थाणं) एकसौ दो (१०२)
तीर्थ होते हैं ॥ १८ ॥

भावार्थ—वत्तीशविजय और एक ऐरवत, एक भरत इन चोतीश क्षेत्रोंमें एक मागध, दुसरा वरदाम तीसरा प्रभास
यह तीन २ तीर्थ हरएक क्षेत्रमें होते हैं. अस्तु. एकसौ दो (१०२) सबी तीर्थोंकी संख्या जानना ॥ १८ ॥

विज्जाहर अभिओगिय, सेढीओ दुन्निदुन्नि वेयहे । इय चउगुण चउतीसा, छत्तीस सयं तु सेढीणं ॥ १९ ॥

अर्थ—(वेयट्टे) वेताड्यके ऊपर, एक (विज्जाहर) विद्याधर और दुसरी (अभिओगिय) आभियोगिक देवांकी (दुस्सिदुस्सि) दो दो (सेढीओ) श्रेणिये हैं. तब (इय) ये (चउतीसा) चोतीश दीर्घ (लम्बे) वेताड्यांको (चउगुण) च्यार गुणा करगैसे (तु) फिर (छत्तीस सयं सेढीणं) एकसो छत्तीस श्रेणिये जंबुद्वीपमें होती हैं ॥ १९ ॥

भावार्थ—प्रत्येक लम्बे वेताड्यांपर, विद्याधर और आभियोगिक देवांकी दो दो श्रेणिये हैं ॥ अतः प्रत्येकपर च्यार २ के हिसाबसे एकसो छत्तीस श्रेणिये होती हैं ॥ १९ ॥

चक्कीजेअवाइं, विजयाइं इत्थहुंति चउतीसा । महदह छ पउमाइ, कुरुसुदसगंति सोलसगं ॥ २० ॥

अर्थ—(चक्कीजे अवाइं) चक्कीजेतव्यानि, याने चक्रवर्ती जिन क्षेत्रको जीतकर उसमें राज्य करे. ऐसे (विजयाइं) विजय (इत्थ) इस जंबुद्वीपमें “बत्तीस महाविदेह एक ऐरवत एक भरत यह मिलकर (चउतीसा) चउतीश (हुंति) हैं ॥

(पउमाइ) पद्मादिक महाद्रह (छ) षट् याने. १ पद्म, २ महापद्म, ३ तिगिच्छि, ४ केसरी, ५ पुंडरीक, ६ महापुण्डरीक, यह छ है, पुनः (कुरुसु) देवकुरु और उत्तरकुरु इन दोनों क्षेत्रोंमें पांच पांच द्रह हैं. यह मिलकर (दसगंति) दशद्रह हुए इसके साथ ऊपरके मिलानेसे (सोलसगं) सोलह (महदह) महान्द्रह इस जंबुद्वीपमें जाणना ॥ २० ॥

भावार्थ—जिस क्षेत्रको चक्रवर्ती जीतकर उसमें राज्य करे उसको विजय कहते हैं, ऐसे विजय जंबुद्वीपमें, बत्तीस महाविदेह. एक ऐरवत. और एक भरत, यह चोतीश हैं ॥

पद्म १ महापद्म २ तिगिच्छि ३ केसरी ४ पुण्डरीक ५ और महापुण्डरीक ६ इन छके साथ देवकुरु ओर उत्तरकुरु इन क्षेत्रांके पांच २ द्रह मिलानेसे शोले महान्द्रह जंबुद्वीपमें जानना ॥ २० ॥

गंगा सिंधुरत्ता, रक्तवई चउनईओ पत्तेयं । चउदसहिं सहस्सेहिं, समग वच्चंति जलहिम्मि ॥ २१ ॥

अर्थ—जंबुद्वीपके दक्षिण भरत क्षेत्रमें एक (गंगा) गंगा दुजी (सिंधु) सिन्धु यह दो बड़ी नदीये हैं, इसी तरह उत्तरकी तर्फ ऐरवत क्षेत्रमें एक (रत्ता) रक्ता दुजी (रक्तवई) रक्तवती यह दो बड़ी नदीये हैं, इन (पत्तेयं) प्रत्येक २ (चउ) च्यार (नइओ) नदियोंके (चउदसहिं सहस्सेहिं) चउदा चउदा हजार नदियांका परिवार है, और इनकी (समग) समग्र याने सर्व संख्या, छप्पन्न हजार नदियें होती हैं. और (जलहिम्मि) समुद्रके अंदर जाके (वच्चंति) मिलती है ॥ २१ ॥

भावार्थ—जंबुद्वीपके भरत क्षेत्र आसी एक गंगा, दुजी सिन्धु, और ऐरवत क्षेत्र आसी. एक रक्ता, दुजी रक्तवती, यह च्यारां नदिये अपने २ चउदह २ हजार नदियांके परिवारसे समुद्रमें जाके मिलती है ॥ २१ ॥

एवं अग्निंतरिया, चउरो पुण अट्ठवीस सहस्सेहिं । पुणरवि छप्पन्नेहिं, सहस्सेहिंजंति चउसलिला ॥ २२ ॥

अर्थ—(पुण) फिर (एवं) ऐसेहि एक हेमवत. दुजा ऐरण्यवत. इन दो युगलियांके (अग्निंतरिया) अभ्यंतर क्षेत्रकी नदिये. एक रोहिता. दुजी रोहितांशा. तीजी रूपकूला. और चोथी सुवर्णकूला, यह (चउरो) च्यारों नदिये

अपनी २ (अट्ठवीस सहस्सेहिं) अट्ठाइस २ हजार नदियांके परिवार सहित समुद्रमें जाके मिलती हैं, (पुणरवि) पुनरपि एक हरिवर्ष दुजा रम्यक इन दो युगलियांके क्षेत्रकी, एक हरिकांता दुजी हरिसलिला, तीजी नरकांता, और चौथी नारिकांता, ये (चउसलिला) च्यारों नदिये अपनी २ (छप्पजेहिं सहस्सेहिं) छपन्न, २ हजार नदियांके परिवार सहित समुद्रमें (जंति) जाती हैं ॥ २२ ॥

भावार्थ—हेमवत और ऐरण्यवत इन दो युगलियांके अभ्यंतर क्षेत्रकी, रोहिता १ रोहितांशा २ रूपकूला ३ और सुवर्णकूला ४ यह च्यारों नदिये अपने २ अट्ठाईस २ हजार नदियांके परिवारसें, व हरिवर्ष, और रम्यक इन दो क्षेत्रोंकी हरिकांता १ हरिसलिला २ नरकांता ३ और नारिकांता ४ यह च्यारों नदियें अपने २ छप्पन २ हजार नदियांके परिवारसें समुद्रमें जाके मिलती हैं ॥ २२ ॥

कुरु मझे चउरासि, सहस्साइं तहय विजय सोलसेसु । वत्तीसाण नईणं, चउदस सहस्साइं पत्तेयं ॥२३॥

अर्थ—(कुरु मझे) देवकुरु और उत्तरकुरु इन दोनों क्षेत्रोंकी क्रमसें सीतोदा और सीता नदियोंमें छ छ अंतर नदिमें मिलती हैं, और उन छ छ नदियांका याने प्रत्येक छ नदियांका परिवार, (चउरासि सहस्साइं) चोराशी हजार नदिये हैं, (तहय) तैसेहि, पश्चिम महाविदेहकी (विजय सोलसेसु) शोले विजयके अन्दर प्रत्येकमें, रक्ता और रक्तवती यह दो दो नदिये गिणनैसें (वत्तीसाण नईणं) वत्तीस नदियें होती हैं, और यह (पत्तेयं) प्रत्येक २ अपने २ (चउदस सहस्साइं) चउदह २ हजार नदियांके परिवारसें हैं ॥ २३ ॥

भावार्थ—उत्तरकुरु और देवकुरु इन दोनों क्षेत्रोंकी क्रमसे, सीता और सीतौदा नदियोंमें छ छ अंतर नदिये मिलती हैं. और प्रत्येक नदीका परिवार चउदह २ हजार नदियांका है ॥

फिर पश्चिम महाविदेहकी, शोले विजयोंमें प्रत्येक विजयके अन्दर, रक्ता. और रक्तवती, इन नामकी दो नदिये होनेमें बत्तीश नदिमें होती है. और इन प्रत्येकका चौदह २ हजार नदियांका परिवार है ॥ २३ ॥

चउदस सहस्स गुणिया, अडतीस नइओ विजय मझिछा। सीओयाए निवडंति, तहय सीयाइं एमेव २४

अर्थ—(विजय मझिछा) महाविदेहकी पश्चिम शोले विजयके अन्दरकी ३२ व छ. अंतर नदिये यह मिलाकर, (अडतीस नइओ) अडतीस नदियांको (चउदस सहस्स गुणिया) चौदह हजारसे गुणा करते पांच लाख बत्तीस हजार (५३२०००) नदिये होती है. यह सर्व (सीओयाए) सीतौदाके अन्दर (निवडंति) मिलती है, (तहय) ऐसेही (सीयाइं) सीता नदीके अन्दरभी. (एमेव) ऐसेही याने पूर्व शोले विजयकी, और छ. उत्तरकुरु क्षेत्रकी अंतर नदिये यह सब मिलकर पूर्व संख्यावत् (५३२०००) नदिये मिलती हैं ॥ २४ ॥

भावार्थ—पश्चिम शोले विजयके अन्दरकी बत्तीस पश्चिम विदेहक्षेत्रकी अन्तरनदिये छ. इन अडतीश नदियांको चौद हजारसे गुणा करनेपर “पांच लाख बत्तीश हजार (५३२०००) नदियें होती हैं. और यह सब सीतौदा नदीमें जाके मिलती हैं” ऐसेही पूर्वी शोले विजयकी बत्तीश और पूर्वविदेह क्षेत्रकी अन्तर छ. यह अडतीश नदियेंभी पूर्वोक्त हिसाबसे (५३२०००) के परिवारसे सीता नदीमें जाके मिलती है ॥ २४ ॥

सीया सीओया विय, बत्तीस सहस्स पंचलक्खेहिं । सब्बे चउदस लक्ख्वा, छप्पन्न सहस्स मेलविया ॥२५॥

अर्थ—प्रत्येक (सीया सीओया विय) सीता और सीतौदा यह दोनो नदिये. अपने २ (बत्तीस सहस्स पंचलक्खेहिं) पांच लाख और बत्तीस हजार नदियों महीन समुद्रमें जाती है. एवं (सब्बे) सर्व इस जंबुद्वीपके अन्दर. (चउदस लक्ख्वा) चौदह लाख (छप्पन्न सहस्स) छप्पन हजार नदियें (मेलविया) मिलानेसें होती है ॥ २५ ॥

भावार्थ—सीता और सीतौदा यह दोनो अपनी २ पांच २ लाख बत्तीस २ हजार नदियांके परिवारसे समुद्रमें जाके मिलती है ॥ एवं इस जंबुद्वीपमें सब नदियांकी संख्या चौदह लाख छप्पन हजार होती है ॥ २५ ॥

छज्जोयण सकोसे, गंगा सिंधुण वित्थरो मूले । दसगुणिओ पज्जंते, इय दुदु गुणणेण सेसाणं ॥ २६ ॥

अर्थ—(गंगा सिंधूण) गंगा और सिंधु इन दो नदियांका (मूले) मूलमें याने जहां पद्मद्रहसे निकली है वहां (सकोसे) कोशसहित (छ जोजण) छ योजन (वित्थरो) विस्तार है ॥ बाद विस्तार बधते २ (दसगुणिओ) दशगुणायाने साढा वासठ योजन (पज्जंते) पर्यंत हो. समुद्रमें मिलती है. (इय) ऐसे (दुदु गुणणेण) दुगुणी २ (सेसाणं) शेष पूर्वोक्त नदियोंका निर्गमन और प्रवेश अनुक्रमसें जानना ॥ २६ ॥

भावार्थ—जहांसे गंगा और सिंधु यह दोनो नदिये निकली है. वहां इसका सवा छ योजनका विस्तार है ॥ और

इन्हीका जहां समुद्रमें जाके मिली है उहां सादावासठयोजनका विस्तार है. इसी तरह इनसे दुणा २ क्रमवार शेष नदियांका निर्गमन और प्रवेश विस्तार जानना ॥ २६ ॥

जोयण सयमुच्चिटा, कणयमया सिहरि चुल्लहिमवंता । रूपि महाहिमवंता, दुसुउच्चारुप्य कणयमया २७॥

अर्थ—एक (सिहरि) शिखरी दुसरा (चुल्ल हिमवंता) लघु हिमवंत ये दो पर्वत (सय) एकसो (जोयण) योजन (मुच्चिटा) उंचे पनेमे, और (कणयमया) स्वर्णमयी है. पुनः एक (रूपि) रूपी दुसरा (महाहिमवंता) महाहिमवंत. ये दो पर्वत (दुसुउच्चा) दोसो योजन उंचे पनेमें है, इसमे रूपी पर्वत (रूप्य) चांदीमयी और महाहिमवंत (कणयमया) स्वर्णमई है ॥ २७ ॥

भावार्थ—शिखरी और छोटाहिमवंत यह दो पर्वत एकसो योजन उंचे और स्वर्णमयी है, रूपी और महाहिमवंत यह दो पर्वत दोसो योजन उंचे और क्रमसे स्वर्ण और रूप्यमयी है ॥ २७ ॥

चत्तारि जोयणसए, उच्चिटो निसढ नीलवंतोय । निसढो तवणिज्जमओ, वेरुलिओ नीलवंतोय ॥ २८ ॥

अर्थ—(निसढ नीलवंतो) निषध और नीलवंत यह दोनो पर्वत (चत्तारि जोयणसए) चारसें योजन (उच्चिटो) उंचे है, इसमे (य) जो (निसढो) निषध पर्वत है वो (तवणिज्जमओ) तप्त स्वर्णमयी याने लालवर्ण और दुसरा (नीलवंतो) नीलवंत पर्वत जो है वो (वेरुलिओ) वैदुर्य याने नीलारक्तमई है ॥ २८ ॥

भावार्थ—निषध और नीलवंत यह दो पर्वत चारसें योजन उंचे और क्रमसे तपेहुए सोनेके और नीलेरत्नके हैं ॥ २८ ॥

सवेवि पद्यरा, समयस्त्रित्तिमि मंदरविट्ठुणा । धरणि तलेमुवगाढा, उस्सेह चउत्थ भायम्मि ॥ २९ ॥

अर्थ—इस (समय स्त्रित्तिमि) समयक्षेत्र याने जिस क्षेत्रमें समयकी गिणना होती है उसमें (मंदर विट्ठुणा) पांच मेरु पर्वतोंको छोड़ शेष जितने शास्वते (पद्यरा) पर्वत हैं वो (सवेवि) सर्व अपने (उस्सेय) उच्च प्रमाणसे (चउत्थ भायम्मि) चौथा भाग (धरणितले) जमीनके अंदर (उवगाढा) अवगाह्य याने दटे हुए हैं ॥ और समयक्षेत्र जिसको अढाइ द्वीप समझना चाहिये उसमें जो पांच मेरु पर्वत हैं इन पांचोंके अन्दर जंबुद्वीपका जो मध्य मेरु है वो निष्ठाणुं हजार योजन उंचा और एकहजार योजन जमीनके अन्दर है एवं यह मेरु सब मिलकर एक लाख योजनका है ॥ अत एव शेष चार मेरु एक २ हजार योजन जमीनमें और चउरासी २ (८४) हजार योजन उंच पनेमें हैं ॥ २९ ॥

भावार्थ—इस समय क्षेत्रयाने अढाइ द्वीपमें पांच मेरु पर्वतोंको छोड़ शेष जितने शास्वते शैल हैं उनकी उच्चाई भागके चौथे हिस्सेका भाग भूगर्भमें है, और पांच मेरु पर्वतोंके अंदर जो जंबुद्वीपका मध्य मेरु है वो निष्ठाणुहजार योजन उंचा और एकहजारयोजन भूतले, एवं लाखयोजनका जानना ॥ शेष चारों मेरु एक २ हजार योजन भूगर्भमें और चउरासी २ हजार योजन उंचपनेमें हैं ॥ २९ ॥

खंडाईगाहाहिं, दसहिं दारेहिं जंबुद्वीवस्स । संघयणी समत्ता, रइया हरिभद्रसूरीहिं ॥ ३० ॥

अर्थ—इस तरह (खंडाई गाहाहिं) खंडादिकोकी गाथा ये (दसहिं दारेहिं) दशद्वारकरके (हरिभद्रसूरीहिं) श्रीहरिभद्रसुरिजी महाराजनें (रइया) रचि है एसी (जंबुद्वीवस्स) जंबुद्वीप आश्रीकी (संघयणी समत्ता) लघुसंघयणी नामका प्रकरण समाप्त हुआ ॥ ३० ॥

भावार्थ—एसे श्रीहरिभद्रसुरि महाराजने यह लघुसंघयणी नामका प्रकरण जिसमें जंबुद्वीपके शास्त्रते खंडादिकोका विवरण दशद्वार करके रचा समाप्त किया ॥ ३० ॥ इत्यलम् ॥

॥ इति लघुसंघयणी प्रकरणम् ॥

ॐ श्रीसर्वज्ञाय नमः ।

अथ ।

श्रीपंडितदेवचंद्रजीकृत-आगमसार ।

भव्यजीवने प्रतिबोधवा निमित्ते मोक्षमार्गनी वचनिका कहे छे. तिहां प्रथम जीवअनादिकालनो मिथ्यात्वीहतो ते काललब्धि पामीने त्रणकरण करे छे. तेनानाम-पहेलुं यथाप्रवृत्तिकरण, बीजुं अपूर्वकरण, अने त्रीजुं अनिवृत्तिकरण. तेमा पहेलुं यथाप्रवृत्तिकरण कहे छे. १ ज्ञानावरणी, २ दर्शनावरणी, ३ वेदनी, ४ अंतराय, एचारकर्मनी त्रीस-कोडाकोडीसागरोपमनी स्थिति छे. तेमांथी उगणत्रीस कोडाकोडी खपावे अने एककोडाकोडी बाकी राखे, तथा १ नामकर्म, २ गोत्रकर्म, ए वेकर्मनी बीसकोडाकोडी सागरोपमनी स्थिति छे, तेमांथी उगणीस खपावे अने एककोडा-कोडी राखे, अने मोहनीयकर्मनी सित्तेर कोडाकोडी सागरोपमनी स्थिति छे, तेमांथी अगणोत्तेर खपावे, बाकी एकको-डाकोडी राखे । एवीरीते एक आयुकर्म वर्जिने बाकी सातेकर्मनी एकपल्योपमना असंख्यातमा भागे न्यून एकको-डाकोडी सागरोपमनी स्थिति राखे, एवुं जे वैराग्यरूप उदासी परिणाम ते यथाप्रवृत्तिकरण कहिये. ए पहेलुं करण सर्वसंज्ञी पंचेंद्रीजीव अतन्तीवार करे छे.

હવે બીજું અપૂર્વકરણ કહે છે. તે એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિમાહેથી એકમુહૂર્ત અને અનાદિ મિથ્યાત્વ જે અનંતાનુબંધીઆની ચોકડી તે સ્વપાવવાને અજ્ઞાન હેય તે છાંડવું અને જ્ઞાન ઉપાદેય પદછે આપરવું, એ વાંછારૂપ અપૂર્વ કહેતાં પહેલાં ક્યારે નાવ્યો એવો જે પરિણામ તે અપૂર્વ કરણ કહિયે, એ બીજુંકરણ તે સમકિતયોગ્ય જીવને થાય.

હવે ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ કહે છે. તે મુહૂર્ત રૂપસ્થિતિ સ્વપાવીને નિર્મલ શુદ્ધ સમકિત પામે મિથ્યાત્વનો ઉદય મટે ત્યારે જીવ ઉપશમ સમકિત પામે, એવો જે પરિણામ તે અનિવૃત્તિ કરણ કહિયે. એ કરણ કીધાથી ગંઠીભેદધયો કહિયે. ઉક્તશ્ચ આવશ્યક નિર્યુક્તૌ “જાગંઠીતાપઢમં । ગંઠીસમયછેઓ ભવેવીઓ ॥ અનિઅટ્ટિકરણં પુણ । સમત્તપુરવસ્વડેજીવે ॥ ૧ ॥ ઝસર દેસં દહુલિઅં ચ । વિજ્ઞાંઙ્ગવણદવોપપ્પ ॥ મિચ્છત્તસ્સઅણુદા ॥ ઉભસમસમ્મં લહહ જીવો ॥ ૨ ॥ એમ મિથ્યાત્વનો ઉદયમઝ્યાથી જીવ સમકિત પામે, તે સમકિતની સદ્ગુણના વે ભેદ છે, એક વ્યવહાર સમકિતસદ્ગુણ, બીજી નિશ્ચય સમકિત સદ્ગુણ.

દેવશ્રીઅરિહંત દેવાધિદેવ અને ગુરુ સુસાધુ જે સૂધો અર્થ કહે તે તથા ધર્મ કેવલીનો પરુષ્યો જે આગમમાં સાતનય તથા એક પ્રત્યક્ષ બીજું પરોક્ષ એ વે પ્રમાણ અને ચાર નિશ્લેષેકરી સદ્ગુણ, એવી સદ્ગુણ તે વ્યવહાર સમકિત કહિયે. એ પુણ્યનું કારણ તથા ધર્મ પ્રગટ કરવાનું કારણ છે એવી રુચી જ્ઞાનવિનાયક ધણાજીવોને ઉપજે.

બીજું નિશ્ચયસમકિત તે આવીરીતે જે નિશ્ચયદેવ તે આપણોજ આત્મા જીવ નિષ્પન્નસ્વરૂપી સિદ્ધ તે સંગ્રહનયનીસ-

તાગવેષતાં તથા નિશ્ચયગુરુ તે પળ આપણો આત્માજ તત્ત્વરમણી અને નિશ્ચયધર્મ તે આપણા જીવનો સ્વભાવજ છે એવી સદ્દહના તે મોક્ષનું કારણ છે કેમકે જીવ સ્વરૂપ ઓલસ્યા વિના કર્મસ્વપ્ને નહીં એવી શુદ્ધ સદ્દહના તે નિશ્ચયસમક્તિ.

હવે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે તે જ્ઞાનના બે ભેદ છે. એક વ્યવહારજ્ઞાન, બીજું નિશ્ચયજ્ઞાન, તેમાં જે અન્યમતિનાં સર્વ-શાસ્ત્ર જાણવાં. અથવા જૈનાગમમધ્યે કહ્યા જે એકગણિતાનુયોગ તે ક્ષેત્રમાન, બીજો ચરણકરણાનુયોગ તે ક્રિયાવિધિ, ત્રીજો ધર્મકથાનું યોગ એ ત્રણ અનુયોગનું જાણવાપણું તે સર્વવ્યવહારજ્ઞાન છે અથવા અન્તરહપયોગવિના જે સૂત્રના અર્થકરવા તે પળ વ્યવહારજ્ઞાન કહિયેં.

હવે નિશ્ચયજ્ઞાન તે છે દ્રવ્ય તથા તેનાગુણ અને પર્યાય સર્વને જાણે તેમાં પાંચ અજીવદ્રવ્ય છે તે હેય-કેતાં છાંડવા-યોગ્ય જાણી છાંડવા અને એક જીવદ્રવ્ય તે નિશ્ચયેંકરી સિદ્ધસમાન મોક્ષમયી મોક્ષનોજાણનાર મોક્ષનું કારણ મોક્ષનો-જાવાવાલો મોક્ષમાંજરહે છે એવો આપણો જીવ અનંતગુણી અરૂપી છે તેનેજ ધ્યાવે તે નિશ્ચયજ્ઞાનકહિયેં.

હવે એકધર્માસ્તિકાય, બીજો અધર્માસ્તિકાય, ત્રીજો આકાશાસ્તિકાય, ચોથો પુદ્ગલાસ્તિકાય, પાંચમો જીવાસ્તિકાય, અને છઠ્ઠો કાલ એ છે દ્રવ્ય શાશ્વતા છે તેનું જ્ઞાન કહે છે. એ છેદ્રવ્યમધ્યે પાંચ અજીવ દ્રવ્ય છે અને એક જીવદ્રવ્ય તે ચેતનાલક્ષણવંત છે ઉપાદેય છે.

હવે એ છદ્રવ્યના ગુણ કહે છે પહેલો ધર્માસ્તિકાય તેના ચાર ગુણ એક અરૂપી બીજો અચેતન ત્રીજો અક્રિય ચોથો ગતિસહાયગુણ, અને બીજો અધર્માસ્તિકાય તેના પણ ચારગુણ છે એક અરૂપી બીજો અચેતન ત્રીજો અક્રિય ચોથો સ્થિતિ-

સહાયગુણ, અને ત્રીજો આકાશાસ્તિકાયદ્રવ્ય તેના ચાર ગુણ છે એક અરૂપી બીજો અચેતન ત્રીજો અક્રિય ચોથો અવગા-
હના દાનગુણ, હવે કાલદ્રવ્યના ચારગુણ કહે છે. એક અરૂપી બીજો અચેતન ત્રીજો અક્રિય ચોથો નવાપુરાણવર્તના-
લક્ષણ, હવે પુદ્ગલદ્રવ્યના ચારગુણ કહે છે. એકરૂપી બીજો અચેતન ત્રીજો સક્રિય ચોથો મિલણવિચ્છેદનરૂપ પૂરણગલન
ગુણ, હવે જીવદ્રવ્યના ચાર ગુણ કહે છે. એક અનંતજ્ઞાન બીજો અનંતદર્શન ત્રીજો અનન્તચારિત્ર ચોથો અનંતવીર્ય એ
છદ્રવ્યના ગુણ કહ્યા તે નિત્યધ્રુવ છે.

હવે છદ્રવ્યના પર્યાય કહે છે ધર્માસ્તિકાયના ચારપર્યાય છે એક સ્વંધ, બીજો દેશ, ત્રીજો પ્રદેશ, ચોથો અગુરુલઘુ,
અધર્માસ્તિકાયના ચારપર્યાય. એકસ્વંધ, બીજોદેશ, ત્રીજોપ્રદેશ, ચોથો અગુરુલઘુ; પુદ્ગલ દ્રવ્યના ચારપર્યાય એકવરણ
બીજો ગંધ, ત્રીજો રસ, ચોથો સ્પર્શ અગુરુલઘુસહિત; તથા આકાશાસ્તિકાયનાચાર પર્યાય. એકસ્વંધ, બીજો દેશ, ત્રીજો
પ્રદેશ, ચોથો અગુરુલઘુ; કાલદ્રવ્યના ચારપર્યાય. એકઅતીત કાલ, બીજો અનાગતકાલ, ત્રીજો વર્તમાનકાલ, ચોથો
અગુરુલઘુ; અને જીવ દ્રવ્યના ચારપર્યાય. એક અવ્યાગ્રાધ, બીજો અનવગાહ, ત્રીજો અમૂર્તિક, ચોથો અગુરુલઘુ. એ છે
દ્રવ્યનાપર્યાય કહ્યા.

હવે છ દ્રવ્યના ગુણપર્યાયનું સાધર્મ્યવર્ણન કહે છે. અગુરુલઘુપર્યાય સર્વદ્રવ્યમાં સરીતો છે અને અરૂપીગુણ પાંચ દ્રવ્યમાં
છે એક પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી; તથા અચેતનગુણ પાંચ દ્રવ્યમાં છે એકજીવદ્રવ્યમાં નથી, અને સક્રિયગુણજીવ તથા પુદ્ગલ
એ બે દ્રવ્યમાં છે બાકી ચારદ્રવ્યમાં નથી; તથા ચલણસહાયગુણ એકધર્માસ્તિકાયમાં છે, બીજા પાંચદ્રવ્યમાં નથી;

વલી સ્થિર સહાયગુણ એક અધર્માસ્તિકાયમાં છે. બીજા પાંચ દ્રવ્યમાં નથી; તથા અવગાહનાગુણ તે એક આકાશદ્રવ્યમાં છે, બીજા પાંચ દ્રવ્યમાં નથી; અને વર્તનાગુણ તે એક કાલદ્રવ્યમાંજ છે, બીજા પાંચ દ્રવ્યમાં નથી; તેમજ મિલનવિસ્તરણગુણ તે પુદ્ગલમાં છે, બીજા દ્રવ્યમાં નથી. તથા જ્ઞાનચેતનાગુણ તે એક જીવદ્રવ્યમાં છે, પણ બીજા દ્રવ્યમાં નથી. એ મૂલગુણ કોઈ દ્રવ્યના કોઈ દ્રવ્યમાં મિલે નહીં. એક ધર્મ બીજો અધર્મ ત્રીજો આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યના ત્રણગુણ તથા ચાર પર્યાય સરિખા છે અને ત્રણગુણે કરી તો કાલદ્રવ્ય પણ એ સમાન છે.

હવે વલી અગ્યાર બોલેકરી છ દ્રવ્યના ગુણજાણવાને ગાથા કહે છે.

પરિણામિજીવમુક્તા, સપણસા એગચિત્તકિરિઆ ય । નિચ્ચં કારણકત્તા, સવગયડયરઅપ્પવેસે ॥ ૧ ॥

અર્થ—નિશ્ચયનયથી આપ આપણા સ્વભાવે છપ દ્રવ્ય પરિણામી છે અને વ્યવહારનયથી જીવ તથા પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય પરિણામી છે તથા એક ધર્મ, બીજો અધર્મ, ત્રીજો આકાશ, અને ચોથો કાલ, એ ચાર દ્રવ્ય અપરિણામી છે. તથા છે દ્રવ્યમાં એક જીવ દ્રવ્ય તે જીવ છે, બીજા પાંચ દ્રવ્ય અજીવ છે તથા છે દ્રવ્યમાં એક પુદ્ગલ મૂર્તિવન્ત રૂપી છે અને પાંચ દ્રવ્ય અમૂર્તિવન્ત અરૂપી છે. છ દ્રવ્યમાં પાંચ દ્રવ્ય સપ્રદેશી છે, અને એક કાલદ્રવ્ય અપ્રદેશી છે. તેમાં એક ધર્માસ્તિકાય. બીજો અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્ય અસંખ્યાતપ્રદેશી છે અને એક આકાશદ્રવ્ય અનંતપ્રદેશી છે. જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી છે, પુદ્ગલપરમાણુ અનંત પ્રદેશી છે; પરમાણુ આ અનંતા છે, એમ પાંચ દ્રવ્ય સપ્રદેશી છે અને છઠ્ઠો કાલ અપ્રદેશી છે.

છે દ્રવ્યમાં એક ધર્માસ્તિકાય, બીજો અધર્માસ્તિકાય, ત્રીજો આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણ તે એકેક દ્રવ્ય છે, તથા એક જીવદ્રવ્ય બીજો પુદ્ગલદ્રવ્ય ત્રીજો કાલદ્રવ્ય એ ત્રણ દ્રવ્ય અનેક અનેક છે, છ દ્રવ્યમાં એક આકાશદ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે, અને બીજા પાંચ દ્રવ્ય ક્ષેત્રી છે; નિશ્ચયનયથી છે દ્રવ્ય પોતપોતાના કાર્યે સદા પ્રવર્તે છે માટે સક્રિય છે; અને વ્યવહારનયથી જીવ તથા પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય સક્રિય છે, તેમાં પણ પુદ્ગલ સદા સક્રિય છે, અને જીવદ્રવ્ય તો સંસારી થકો સક્રિય છે; પણ સિદ્ધઅવસ્થાયે થકો સંસારી ક્રિયાકરવાને અક્રિય છે, તથા બાકીના ચાર દ્રવ્ય તો અક્રિય છે; નિશ્ચયનયથી છે દ્રવ્ય નિત્ય છે ધ્રુવ છે; અને ઉત્પાદવ્યયેકરી અનિત્યપણે પણ છે તથા વ્યવહારનયે જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય અનિત્ય છે, બાકીના ચાર દ્રવ્ય નિત્ય છે, યદ્યપિ ઉત્પાદવ્યય ધ્રુવપણે સર્વ પદાર્થ પરિણમે છે તોપણ એક ધર્મ, બીજો અધર્મ, ત્રીજો આકાશ, ચોથો કાલ, એ ચાર દ્રવ્ય સદા અવસ્થિત છે તે માટે નિત્ય કહ્યાં.

છે દ્રવ્યમાં એક જીવદ્રવ્ય અકારણ છે અને પાંચ દ્રવ્ય કારણ છે કેમકે પાંચે દ્રવ્ય જીવને ભોગમાં આવે છે માટે કારણ કહિયે કેમકે ધર્માસ્તિકાય ચાલવાનો સાહ્ય આપે છે અધર્માસ્તિકાય ધિર રહેવાનો સાહ્ય આપે છે આકાશાસ્તિકાય અવકાશ આપે છે પુદ્ગલાસ્તિકાય જીવને મધુરાદિ સુરભિગંધાદિક તથા સ્કોમલ સ્પર્શાદિક ભોગપણે થાય છે તથા કાલદ્રવ્ય તે જીવને જરા વાલ તારુણ્ય અવસ્થાદિ છે તથા અનાદિ સંસારી જીવ ભવસ્થિતિ પરિપાક છતાં એક અંતર મુદ્દર્તકાલમાં સકલકર્મ નિર્જરી મોક્ષ પહોંચે તિહાં સિદ્ધ અવસ્થાયે અનંતોકાલ પર્યંત જીવ અનંતા સુખને વિલસે માટે કાલ દ્રવ્યપણ જીવને ભોગ થાય છે. પણ એક જીવ દ્રવ્ય કોઈને ભોગ આવતો નથી માટે અકારણ કહ્યું અને

પાંચ દ્રવ્ય ભોગ આવે માટે કારણ કહ્યા તથા “ઘર્ણો પ્રતોમાં તો સંક્ષેપે ઇટલું છે જે છ દ્રવ્યમાં એક જીવ દ્રવ્ય કારણ છે પાંચ દ્રવ્ય અકારણ છે એ પળ વાત ઘર્ણીરીતે મલતી છે. માટે જે વહુશ્રુત કહે તે સ્વરૂં મારીધારણા પ્રમાણે જીવ-દ્રવ્ય કારણ અને પાંચ દ્રવ્ય અકારણ એમ સંભવે છે” નિશ્ચયનયથી છપ દ્રવ્ય કર્તા છે અને વ્યવહારનયે એક જીવદ્રવ્ય કર્તા છે વાકી પાંચ દ્રવ્ય અકર્તા છે. છ દ્રવ્યમાં એક આકાશદ્રવ્ય સર્વ વ્યાપી છે અને પાંચ દ્રવ્ય લોક વ્યાપી છે. છપ દ્રવ્ય એક સ્ત્રેત્રમાં એકઠાં રહ્યાં છે પણ એક બીજા સાથે મલી જાય નહીં એ છ દ્રવ્યનો વિચાર કહ્યો.

હવે એકેકા દ્રવ્યમાં એક નિત્ય, બીજો અનિત્ય ત્રીજો એક ચોથે અનેક, પાંચમો સત્, છઠ્ઠો અસત્, સાતમો વક્તવ્ય, આઠમો અવક્તવ્ય, એ આઠ આઠ પક્ષ કહે છે.

ધર્માસ્તિકાયના ચાર ગુણ નિત્ય છે તથા પર્યાયમાં ધર્માસ્તિકાયનો એક સંધ નિત્ય છે વાકીના દેશ પ્રદેશ તથા અગુ-રુલઘુ પર્યાય અનિત્ય છે. અધર્માસ્તિકાયના ચાર ગુણ તથા એક લોક પ્રમાણ સંધ નિત્ય છે અને એક દેશ બીજો પ્રદેશ ત્રીજો અગુરુલઘુ એ ત્રણ પર્યાય અનિત્ય છે. તથા આકાશાસ્તિકાયના ચાર ગુણ તથા લોકાલોકપ્રમાણસંધ નિત્ય છે અને એક દેશ બીજો પ્રદેશ ત્રીજો અગુરુલઘુ એ ત્રણ પર્યાય અનિત્ય છે. તથા કાલદ્રવ્યના ચાર ગુણ નિત્ય છે અને ચાર પર્યાય અનિત્ય છે પુદ્ગલ દ્રવ્યના ચાર ગુણ નિત્ય છે અને ચાર પર્યાય અનિત્ય છે જીવદ્રવ્યના ચાર ગુણ તથા ત્રણ પર્યાય નિત્ય છે અને એક અગુરુલઘુ પર્યાય અનિત્ય છે એ રીતે નિત્યાનિત્ય પક્ષ કહ્યો.

હવે એક અનેક પક્ષ કહે છે. એક ધર્માસ્તિકાય બીજો અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્યનો સંધલોકાકાશ પ્રમાણ એક છે

અને ગુણ અનંતા છે પર્યાય અનંતા છે પ્રદેશ અસંખ્યાતા છે તેળેંકરી અનેક છે, આકાશદ્રવ્યનો લોકાલોક પ્રમાણ સંધ એક છે અને ગુણ અનંતા છે પર્યાય અનંતા છે પ્રદેશ અનંતા છે માટે અનેક છે, કાલ દ્રવ્યનો વર્તનારૂપ ગુણ એક છે અને ગુણ અનંતા છે પર્યાય અનંતા છે સમય અનંતા છે કેમકે અતીત કાલે અનંતા સમય ગયા અને અનાગતકાલે અનંતા સમય આવશે. તથા વર્તમાનકાલે સમય એક છે માટે અનેક પક્ષ છે પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરમાણુ અનંતા છે તે એકેક પરમાણુમાં અનંતાગુણ પર્યાય છે તે અનેક પાણું છે અને સર્વ પરમાણુમાં પુદ્ગલપણું તે એછજ છે માટે એક છે.

જીવદ્રવ્ય અનંતા છે એકેકા જીવમાં પ્રદેશ અસંખ્યાતા છે તથા ગુણ અનંતા છે પર્યાય અનંતા છે તે અનેકપણું છે પણ જીવિતવ્યપણું સર્વ જીવોનું એકસરીખું છે માટે એક પણું છે ઇહાં શિષ્ય પૂછે છે જે સર્વ જીવ એક સરીખા છે તો મોક્ષના જીવ સિદ્ધ પરમાનંદમયી દેશાય છે અને સંસારી જીવ કર્મ વશ પડ્યા દુઃખી દેશાય છે અને તે સર્વ જુદાજુદા દેશાય છે તે કેમ? તેહને ગુરુ ઉત્તર કહે છે કે નિશ્ચયનથે તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે માટેજ સર્વ જીવ કર્મ સ્વપા-
વીને સિદ્ધ થાય છે તેથી સર્વ જીવની સત્તા એક છે.

ફરિ શિષ્ય પૂછે છે કે જો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન કહો છો તો અભવ્ય જીવ પણ સિદ્ધ સમાન છે એમ ઠેસું અને તે તો મોક્ષ જતા નથી તેહને ઉત્તર જે અભવ્યને કર્મ ચીકળા છે અને અભવ્યમાં પરાવર્ત ધર્મ નથી તેથી સિદ્ધ થતા નથી માટે તેનો એહવોજ સ્વભાવ છે જે મોક્ષે જવુંજ નથી અને ભવ્ય જીવમાં પરાવર્ત ધર્મ છે માટે કારણ સામગ્રી મિલે પલટણ પામે ગુણશ્રેણી ઘઢી મોક્ષે કરી સિદ્ધ થાય પણ જીવના મુખ્ય આઠ રુચજ પ્રદેશ જે છે તે નિશ્ચય નયથી ભવ્ય

તથા અભવ્ય તથા સર્વના સિદ્ધ સમાન છે માટે સર્વ જીવની સત્તા એક સરીખી છે કેમકે એ આઠ પ્રદેશને બિલકુલ કર્મ લાગતા નથી તે “શ્રી આચારાંગ સૂત્રની શ્રી સિલાંગાચાર્ય-કૃત ટીકાના લોકવિજયાધ્યયને પ્રથમોદ્દેશકે સાચ છે તિહાંથી સવિસ્તર પળે જોવું.”

હવે સત્ તથા અસત્ પક્ષ કહે છે એ છદ્રવ્ય તે સ્વદ્રવ્ય સ્વક્ષેત્ર સ્વકાલ અને સ્વભાવપણે સત્ એટલે છતાં છે અને પર દ્રવ્ય પરક્ષેત્ર પરકાલ તથા પરભાવપણે અસત્ એટલે અછતાં છે તેની રીત બતાવવાને અર્થે છાંદ્રવ્યનો દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ કહિયે છે.

ધર્માસ્તિકાયનો મૂલગુણ ચલણ સહાયપણો તે સ્વદ્રવ્ય, અધર્માસ્તિકાયનો મૂલગુણ સ્થિતિ સહાયપણો તે સ્વદ્રવ્ય, આકાશાસ્તિકાયનો મૂલગુણ અવગાહપણો તે સ્વદ્રવ્ય, કાલદ્રવ્યનો મૂલગુણ વર્તનાલક્ષણપણો તે સ્વદ્રવ્ય, તથા પુદ્ગલનો મૂલગુણ પુરણ ગલનપણો તે સ્વદ્રવ્ય, અને જીવદ્રવ્યનો મૂલગુણ જ્ઞાનાદિક ચેતનાલક્ષણપણો તે સ્વદ્રવ્ય એ છદ્રવ્યનો સ્વદ્રવ્યપણો કહ્યો.

હવે સ્વક્ષેત્ર તે દ્રવ્યનો પ્રદેશપણો છે તે દેખાડે છે તિહાં એક ધર્માસ્તિકાય બીજો અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્યનો સ્વક્ષેત્ર અસંખ્યાત પ્રદેશ છે અને આકાશદ્રવ્યનો સ્વક્ષેત્ર અનંતપ્રદેશ છે કાલદ્રવ્યનો સ્વક્ષેત્ર સમય છે પુદ્ગલદ્રવ્યનો સ્વક્ષેત્ર એક પરમાણુ છે તે પરમાણુ અનંતા છે જીવદ્રવ્યનો સ્વક્ષેત્ર એક જીવના અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે.

હવે સ્વકાલ તે છાંદ્રવ્યમાં અગુરુલઘુનોજ છે અને એ છ દ્રવ્યના પોતપોતાના ગુણ પર્યાય તે સર્વ દ્રવ્યનો સ્વભાવ

જાણવો એટલે ધર્માસ્તિકાયમાં પોતાનાજ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ છે પણ બીજા પાંચ દ્રવ્યના નથી તથા અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમધ્યે પણ સ્વદ્રવ્યાદિક ચાર છે. પણ બીજા પાંચ દ્રવ્યના નથી એમજ આકાશાસ્તિકાયને વિષે આકાશનાજ સ્વદ્રવ્યાદિક ચાર છે પણ બીજા પાંચ દ્રવ્યના નથી કાલદ્રવ્યમાં કાલના દ્રવ્યાદિક ચાર છે બીજા પાંચ દ્રવ્યના નથી અને પુદ્ગલના દ્રવ્યાદિક ચાર તે પુદ્ગલમાંજ છે પણ બીજા પાંચ દ્રવ્યના નથી તથા જીવ દ્રવ્યના સ્વદ્રવ્યાદિક ચાર તે જીવમાં છે પણ બીજા પાંચ દ્રવ્યના નથી.

એ દ્રવ્ય તે ગુણ પર્યાયદેવ દ્રવ્યથી અમેદપર્યાય હોય તે દ્રવ્ય કહિયે તથા સ્વધર્મનો આધારવંતપણો તે ક્ષેત્ર કહિયે અને ઉત્પાદ વ્યયની વર્તના તે કાલ કહિયે તથા વિશેષગુણ પરિણતિ સ્વભાવ પરિણતિ પર્યાયપ્રમુખ તે સ્વભાવ કહિયે.

इहां १ मेदस्वभाव २ अमेदस्वभाव ३ भव्यस्वभाव ४ अभव्यस्वभाव ५ परमस्वभाव ए पांच स्वभाव कहेवा तेमां द्रव्यना सर्वधर्मने पोतपोताना स्वस्वकार्यने करवेकरी मेद स्वभाव છે અને अवस्थानपणे अमेदस्वभाव છે अणपलटण स्वभावे अभव्य स्वभाव છે तथा पलटण स्वभावे भव्यस्वभाव છે અને द्रव्यना सर्वधर्म ते विशेष धर्मने अनुयायीज परिणमे ते भाटे ते परमस्वभाव कहिये ए सामान्यस्वभाव जाणवा ए रीते छए द्रव्य स्वगुणे सत् છે અને परगुणे असत् છે.

हवे वक्तव्य तथा अवक्तव्यपक्ष कहे છે ए छ द्रव्यમાં अनंता गुण पर्याय તે વક્તવ્ય એટલે વચને કહેવા યોગ્ય છે અને અનંતા ગુણ પર્યાય તે અવક્તવ્ય એટલે વચને કહ્યા જાય નહીં એવા છે તિહાં કેવલી ભગવંતે સમસ્ત ભાવદીઠા

તેને અનંત મે ભાગે જે વસ્તુવ્ય એટલે કહેવા યોગ્ય હતા તે કહ્યા વળી તેનોપણ અનંતમો ભાગ શ્રીગણધર દેવે સૂત્રમાં ગુંથ્યો તે સૂત્રમાં ગુંથ્યા તેને અસંખ્યાતમે ભાગે હમણાં આગમ રહ્યા છે એ છ દ્રવ્યનાં આઠ પક્ષ કહ્યા.

હવે નિત્ય તથા અનિત્ય પક્ષથી ચૌભંગી વપની તે કહે છે એક જેની આદિ નથી અને અંત પણ નથી તે અનાદિ અનંત પહેલો ભાંગો અને જેની આદિ નથી પણ અંત છે તે અનાદિસાંત બીજો ભાંગો તથા જેની આદિ પણ છે અને અંત એટલે છેદેડો પણ છે તે સાદિસાંત ત્રીજો ભાંગો વળી જેહને આદિ છે પણ અંત નથી તે સાદિઅનંત નામે ચોથો ભાંગો જાણવો.

હવે એ ચાર ભાંગા છ દ્રવ્યમાં ફલાવી દેલાવે છે જીવદ્રવ્યમાં જ્ઞાનાદિક ગુણ તે અનાદિ અનંત છે નિત્ય છે અને ભવ્ય જીવને કર્મ સાથે સંબન્ધ તથા સંસારી પણાની આદિ નથી પણ સિદ્ધથાય તેવારે અંત આવ્યો તેથી એ અનાદિસાંત ભાંગો છે અને દેવતા તથા નારકી પ્રમુખના ભવકરવા તે સાદિસાંત ભાંગો છે અને જે જીવ કર્મ સ્વપાવી મોક્ષ ગયા તેની સિદ્ધપણે આદિ છે અને પાછો સંસારમાં કોઈ કાલે આવવું નથી માટે અંત નથી તેથી એ સાદિ અનંત ભાંગો છે એ જીવ દ્રવ્યમાં ચૌભંગી કહી જીવદ્રવ્યના ચાર ગુણ અનાદિ અનંત છે જીવને કર્મસાથે સંયોગ તે અનાદિ સાંત છે કેમકે કેવારે પણ કર્મ છૂટેહું.

હવે ધર્માસ્તિકાયમાં ચાર ગુણ તથા સંધપણો તે અનાદિ અનંત છે અને અનાદિ સાંત ભાંગો નથી તથા ૧ દેશ ૨ પ્રદેશ ૩ અગુરુલઘુ એ સાદિ સાંત ભાંગો છે તથા સિદ્ધના જીવમાં ધર્માસ્તિકાયના જે પ્રદેશ રહ્યા છે તે પ્રદેશ આશ્ર-

ચીને સાદિ અનંત ભાંગો છે એવીજ રીતે અધર્માસ્તિકાયમાં પણ ચૌભંગી જાણવી અને આકાશદ્રવ્યમાં ગુણ તથા સંધ અનાદિ અનંત છે વીજો ભાંગો નથી અને ૧ દેશ ૨ પ્રદેશ તથા ૩ અગુરુ લઘુ સાદિ સાંત છે તથા સિદ્ધના જીવની સાથે સંબંધ તે સાદિ અનંત છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ગુણ અનાદિ અનંત છે જીવ પુદ્ગલનો સંબંધ અભવ્યને અનાદિ અનંત છે ભવ્યજીવને અનાદિ સાંત છે પુદ્ગલના સંધ સર્વ સાદિ સાંત છે જે સંધ બાંધ્યા તે સ્થિતિ પ્રમાણે રહી સ્થિત છે વળી નવા બંધાય છે માટે સાદિ અનંત ભાંગો પુદ્ગલમાં નથી.

કાલદ્રવ્યમાં ગુણ ચાર અનાદિ અનંત છે પર્યાયમાં અતીત કાલ અનાદિ સાંત છે અને વર્તમાનકાલ સાદિ સાંત છે અનાગત કાલ સાદિ અનંત છે એ કાલનું સ્વરૂપ તે સર્વ ઉપચારથી છે એ રીતે કાલદ્રવ્યમાં ચૌભંગી કહી.

હવે દ્રવ્યક્ષેત્ર કાલ તથા ભાવમાં ચૌભંગી કહે છે જીવદ્રવ્યમાં સ્વદ્રવ્યથી જ્ઞાનાદિક ગુણ તે અનાદિ અનંત છે સ્વક્ષેત્રે જીવના પ્રદેશ અસંખ્યાતા છે તે સાદિ સાંત છે તત્ત્વોદ્વર્તનાપણે ફરે છે તે માટે. અથવા અવગાહના માટે સાદિ સાંત છે પણ છતીપણે તો અનાદિ અનંત છે સ્વકાલ અગુરુલઘુને ગુણે અનાદિ અનંત છે અને અગુરુલઘુ ગુણનો ઉપજવો તથા વિણશવો તે સાદિ સાન્ત છે તથા સ્વભાવ ગુણપર્યાય તે અનાદિ અનંત છે અને મેદાન્તરે અગુરુલઘુ તે સાદિ સાંત છે.

ધર્માસ્તિકાયમાં સ્વદ્રવ્ય જે ચલણ સહાય ગુણ તે અનાદિ અનંત છે અને સ્વક્ષેત્ર અસંખ્યાત પ્રદેશ લોકપ્રમાણ છે તે અવગાહના પણે સાદિ સાંત છે સ્વકાલ તે અગુરુલઘુ ગુણે કરી અનાદિ અનંત છે અને ઉત્પાદ વ્યય તે સાદિ સાંત છે

સ્વભાવ તે ચાર ગુણ અગુરુલઘુ અનાદિ અનંત છે ૧ સંધ ૨ દેશ ૩ પ્રદેશ તે અવગાહનાને પ્રમાણે સાદિ સાંત છે એમ અધર્માસ્તિકાયના પાંચ દ્રવ્યાદિ ચાર ભાંગા જાણશ તથા આકાશાસ્તિકાયનાં સ્વદ્રવ્ય અવગાહના દાન ગુણ તે અનાદિ અનંત છે અને સ્વચ્છેત્ર લોકાલોક પ્રમાણ અનંત પ્રદેશ તે અનાદિ અનંત છે સ્વકાલ તે અગુરુલઘુ ગુણ સર્વથા પળે અનાદિ અનંત છે અને ઉપજવે તથા વિણસવે સાદિ સાંત છે સ્વભાવ તે ચાર ગુણ તથા સંધ અને અગુરુલઘુ તે અનાદિ અનંત છે તથા દેશ પ્રદેશ તે સાદિસાંત છે તે આકાશ દ્રવ્યના બે ભેદ છે એક ચૌદરાજલોકનો સંધ લોકાકાશ તે સાદિસાંત છે બીજો અલોકાકાશનો સંધ તે સાદિ અનંત છે.

કાલ દ્રવ્યમાં સ્વદ્રવ્ય જે નવ પુરાણવર્ત્તના ગુણ તે અનાદિ અનંત છે સ્વચ્છેત્ર સમય કાલ તે સાદિસાંત છે કેમકે વર્ત્તમાન સમય એક છે તે માટે. તથા સ્વકાલ તે અનાદિ અનંત છે સ્વભાવ તે ગુણ ચાર અને અગુરુલઘુ અનાદિ અનંત છે અતીત કાલ અનાદિ સાંત છે અને વર્ત્તમાન કાલ સાદિ સાંત છે અનાગત કાલ સાદિ અનંત છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સ્વદ્રવ્ય તે દ્રવ્યપણે જે પૂર્ણગલન ધર્મ તે અનાદિ અનંત છે અને સ્વચ્છેત્ર પરમાણુ તે સાદિસાંત છે સ્વકાલસ્થિતિ અગુરુલઘુ ગુણ તે અનાદિ અનંત છે અગુરુલઘુનો ઉપજવો વિણશવો તે સાદિ સાંત છે સ્વભાવ તે ગુણ ચાર અનાદિ અનંત છે વર્ણાદિપર્યાય ચાર દૃઢલે વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શ તે સાદિ સાંત છે એ દ્રવ્યાદિ ચારમાં ચૌભંગી કહી.

હવે છ દ્રવ્યના સંબન્ધ આશ્રી ચૌભંગી કહે છે, તિહાં પ્રથમ આકાશદ્રવ્ય છે તેમાં અલોકાકાશમાં કોઈ દ્રવ્ય નથી, અને લોકાકાશમાં છ દ્રવ્ય છે, તિહાં લોકાકાશ દ્રવ્ય તથા બીજું ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય અને ત્રીજું અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય

તે અનાદિ અનંત સંબંધી છે જે લોકાકાશના એકેક પ્રદેશમાં ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્યનો એકેક પ્રદેશ રહ્યો છે તેણ કિવારે વિછડસે નહીં માટે અનાદિ અનંત સંબંધી છે આકાશ સ્ત્રોત્રલોકસર્વ અને જીવદ્રવ્યનો અનાદિ અનંત સંબંધ છે, અને સંસારી જીવ કર્મ સહિત તથા લોકના પ્રદેશનો સાદિ સાંત સંબંધ છે. લોકાંત સિદ્ધસ્ત્રોત્રના સિદ્ધજીવોનો આકાશ પ્રદેશ સાથે સાદિ અનંત સંબંધ છે, લોકાકાશ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અનાદિ અનંત સંબંધ છે. આકાશ પ્રદેશની સાથે પુદ્ગલ પરમાણુનો સાદિ સાંત સંબંધ છે એમ આકાશ દ્રવ્યની પરે ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાયનો પણ સર્વ સંબંધ જાણવો જીવ અને પુદ્ગલના સંબંધમાં અભવ્ય જીવને પુદ્ગલનો અનાદિ અનંત સંબંધ છે કેમકે અભવ્ય જીવના કર્મ કિવારે સ્વપશે નહીં માટે અને ભવ્ય જીવને કર્મનું લાગવું અનાદિ કાલનું છે પણ તે કિવારેક છૂટશે માટે ભવ્ય જીવને પુદ્ગલ સંબંધ અનાદિ સાંત છે તથા નિશ્ચે નયકરી છ દ્રવ્ય સ્વભાવ પરિણામ પરિણમ્યા છે તે પરિણામી પણો સદા શાશ્વતો છે તે માટે અનાદિ અનંત છે અને જીવ તથા પુદ્ગલ બેહુ દ્રવ્ય મલિ સંબંધ ભાવ પામે છે તે પર પરિણામી પણો છે તે પરપરિણામિપણો અભવ્ય જીવને અનાદિ અનંત છે અને ભવ્ય જીવને અનાદિ સાંત છે અને પુદ્ગલનો પરિણામી પણો તે સત્તાયે અનાદિ અનંત છે અને પુદ્ગલનો મિલવો વિછડવો તે સાદિ સાંત છે એટલે જીવ દ્રવ્ય પુદ્ગલ સાથે મિલ્યો સક્રિય છે અને પુદ્ગલ કર્મથી રહિત થાય તેવારે જીવ દ્રવ્ય અક્રિય છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય સદા સક્રિય છે.

હવે એક, અનેક-પક્ષથી નિશ્ચે જ્ઞાન કહેવાને નય કહે છે, સર્વ દ્રવ્યમાં અનેકસ્વભાવ છે, તે એક વચ્ચનથી કહ્યા જાય નહીં માટે માંહો માંહેં નય કરી સંક્ષેપ પણો કહે છે, તિહાં મૂલ નયના બે ભેદ છે એક દ્રવ્યાર્થિક વીજો પર્યાયા-

થિક તેમાં ઉત્પાદ વ્યય પર્યાય ગૌણ પળે અને પ્રધાન પળે દ્રવ્યનો ગુણ સત્તાને ગ્રહે તે દ્રવ્યાર્થિકનય કહિયે તેના દશ ભેદ છે ૧ સર્વ દ્રવ્યનિત્ય છે તે નિત્યદ્રવ્યાર્થિક ૨ અગુરુ લઘુ અને સ્ત્રેત્રની અપેક્ષા ન કરે મૂલ ગુણને પિંડપળે ગ્રહે તે એકદ્રવ્યાર્થિક ૩ જ્ઞાનાદિક ગુણે સર્વ જીવ એકસરીલા છે માટે સર્વને એક જીવ કહે સ્વદ્રવ્યાદિકમે ગ્રહે તે સત્ દ્રવ્યાર્થિક જેમ સત્ લક્ષણ દ્રવ્ય ૪ દ્રવ્યમાં કહેલા યોગ્ય ગુણ અંગીકાર કરે તે વક્તવ્ય દ્રવ્યાર્થિક ૫ આત્માને અજ્ઞાની કહેવું તે અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક ૬ સર્વ દ્રવ્ય ગુણપર્યાય સહિત છે એમ કહેવું તે અન્વય દ્રવ્યાર્થિક ૭ સર્વ જીવદ્રવ્યની મૂલ સત્તા એક છે તે પરમ દ્રવ્યાર્થિકનય ૮ સર્વ જીવના આદ્ય પ્રદેશ નિર્મલ છે તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય ૯ સર્વ જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ એકસરીલા છે તે સત્તા દ્રવ્યાર્થિકનય ૧૦ ગુણગુણી દ્રવ્ય તે એક છે તે પરમભાવગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક જેમ આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે ઇત્યાદિક એ દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદ કહ્યા.

હવે પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદ કહે છે જે પર્યાયને ગ્રહે તે પર્યાયાર્થિક નય કહિયે, તેના છ ભેદ છે ૧ દ્રવ્યપર્યાય તે જીવને ભવ્યપણું તથા સિદ્ધપણું કહેવું ૨ દ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય તે દ્રવ્યનું પ્રદેશમાન ૩ ગુણપર્યાય જે એક ગુણથી અનેકતા થાય જેમ ધર્માધર્માદિ દ્રવ્ય પોતાના ચલણ સહકારાદિ ગુણથી અનેક જીવ તથા પુદ્ગલને સહાય કરે ૪ ગુણ વ્યંજન પર્યાય જે એક ગુણના ઘણા ભેદ છે ૫ સ્વભાવ પર્યાય તે અગુરુ લઘુ પર્યાયથી જાણવું એ પાંચ પર્યાય સર્વ દ્રવ્યમાં છે અને છઠ્ઠો વિભાવ પર્યાય તે જીવ પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય માં છે તિહાં જીવ જે ચાર ગતિના નવા નવા ભવ કરે તે જીવમાં વિભાવ પર્યાય તથા પુદ્ગલમાં સંઘ પણું તે વિભાવ પર્યાય જાણવો.

હવે પર્યાયના બીજા છ ભેદ કહે છે ૧ અનાદિ નિત્યપર્યાય તે જેમ પુત્રલ દ્રવ્યનો મેરુ પ્રમુખ ૨ સાદિ નિત્ય પર્યાય તે જીવ દ્રવ્યનું સિદ્ધપણું ૩ અનિત્યપર્યાય તે સમય સમયમાં દ્રવ્ય ઉપજે વિણશે છે ૪ અશુદ્ધ અનિત્યપર્યાય તે જન્મ મરણ થાય છે તેણે કરી કહેવું ૫ ઉપાધિપર્યાય તે કર્મ સંબંધ ૬ શુદ્ધપર્યાય જે મૂળપર્યાય સર્વ દ્રવ્યના એક સરીલા છે. એ પર્યાયાર્થિકનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે સાત નય કહે છે ૧ નૈગમ, ૨ સંગ્રહ, ૩ વ્યવહાર, ૪ રુઝુસૂત્ર ૫ શબ્દ ૬ સમભિરુદ્ધ ૭ એવંભૂત—એ સાત નયના નામ જાણવાં, તેમાં પહેલો નૈગમ નય કહે છે. નથી એક ગમો તે નૈગમ કહિયેં ગુણનો એક અંશ ઉપનો હોય તો નૈગમ નય કહિયેં દૃષ્ટાન્ત—જેમ કોઈક મનુષ્યને પાયલી લાવવાનો મન થયો તેવારે જંગલમાં લાકડું લેવા ચાલ્યો રસ્તામાં કોઈક મનુષ્ય મલ્યો તેણે પૂછ્યું તું ક્યાં જાય છે તેવારે તેણે કહ્યું જે પાયલી લેવા જાઉં છું તે પાયલી તો હજી ઘડી નથી પળ મનમાં ચિંતવી તે થઈ એમ ગણ્યું તેમ નૈગમ નય સર્વ જીવને સિદ્ધ સમાન કહે કેમકે સર્વ જીવના આઠ રુચક પ્રદેશ નિર્મલ સિદ્ધ રૂપ છે તેથી એક અંશ સિદ્ધ છે તે માટે સિદ્ધ સમાન સર્વ જીવ કહ્યા તે નૈગમ નયના ત્રણ ભેદ છે ૧ અતીત નૈગમ ૨ અનાગત નૈગમ ૩ વર્તમાન નૈગમ એ નૈગમ નય કહ્યો.

હવે સંગ્રહ નય કહે છે. સત્તાગ્રહે તે સંગ્રહ જે એક નામ લીધાંથી સર્વ ગુણ પર્યાય પરિવાર સહિત આવે તે સંગ્રહનય જાણવો. તેનો દૃષ્ટાન્ત—જેમ કોઈક મનુષ્યે પ્રભાતે દાતણ કરવાને અર્થે પોતાના ઘરના વારણે બેસીને ચાકર પુરુષને કહ્યું જે દાતણ લઈ આવો તેવારે તે ચાકર મનુષ્ય પાણીનો લોટો તથા રુમાલ અને દાતણ એમ સર્વ ચીજ લઈ આવ્યો.

હવે શેઠેં તો એક દાતણ નામ લઈને મગાવ્યું હતું પણ સર્વનો સંગ્રહ કરી ચાકર લેઈ આવ્યો તેમજ દ્રવ્ય એવું નામ કહ્યું તો દ્રવ્યના ગુણ પર્યાય સર્વ આવ્યા. એ સંગ્રહ નયના બે ભેદ છે એક જે દ્રવ્ય પળો સામાન્ય પળે બોલતાં જીવ તથા અજીવ દ્રવ્યનો ભેદ પડ્યો નહીં તે પેહેલો સામાન્ય સંગ્રહ તથા બીજો વિશેષતાને અંગીકાર કરે છે જે જીવ દ્રવ્ય એમ કહ્યું તો અજીવ સર્વ ટલ્યા તે વિશેષ સંગ્રહ.

હવે વ્યવહાર નય કહે છે જે બાહ્યસ્વરૂપ देखીને ભેદની વેહેચણ કરે અને જે બાહેર દેખતા ગુણનેજ માને પણ અંતરંગ સત્તા ન માને એટલે એ નયમાં આચાર ક્રિયા મુખ્ય છે અંતરંગ પરિણામનો ઉપયોગ નથી કેમકે નૈગમ તથા સંગ્રહ નય તે જ્ઞાન રૂપધ્યાનના પરિણામ વિના અંશ તથા સત્તા ગ્રાહી છે તેમ જ્યાં કરણી મુખ્ય છે તે વ્યવહાર નય-પળો જીવની વ્યવસ્થા અનેક પ્રકારે છે તિહાં નૈગમ તથા સંગ્રહ નય કરી સર્વ જીવ સત્તાયે એક રૂપ છે પણ વ્યવહાર નયથી જીવના બે ભેદ છે. એક સિદ્ધ બીજા સંસારી તે વલી સંસારી જીવના બે ભેદ છે. એક અયોગી ચૌદમા ગુણ ઠાળા વાલા તથા બીજા સયોગી તે સયોગીના બે ભેદ એક કેવલી બીજા છદ્મસ્થ, છદ્મસ્થના બે ભેદ એક ક્ષીણમોહી ચારમા ગુણ ઠાળે વર્તતા મોહનીય કર્મ લખાવ્યું તે બીજા ઉપશાન્ત મોહ તે ઉપશાન્ત મોહના વલી બે ભેદ એક અકષાયી જ્યારમા ગુણઠાળાના જીવ બીજા સકષાયી તે સકષાયીના બે ભેદ છે એક સૂક્ષ્મકષાયી દશમાં ગુણ ઠાળાના જીવ બીજા વાદર કષાયી તે વાદર કષાયીના વલી બે ભેદ છે એક શ્રેણી પ્રતિપન્ન, બીજો શ્રેણીરહિત તે શ્રેણીરહિતના બે ભેદ એક અપ્રમાદી બીજો પ્રમાદી તે પ્રમાદીના બે ભેદ એક સર્વચિરતિ બીજો દેશચિરતિ દેશચિરતિના બે ભેદ એક વ્રતિ

परिणामि बीजा अव्रति परिणामि अव्रतिना वे भेद एक अव्रति समकेति बीजा अव्रति मिथ्यात्वी ते मिथ्यात्वीना वे भेद एक भव्य बीजा अभव्य ते भव्यना वे भेद एक ग्रंथीभेदी बीजा ग्रंथीअभेदी एवी रीते जे जीव जेवो देखाय तेने तेषां माने ए व्यवहार नथ छे एमज पुद्गलना भेद करवा ते कहे छे पुद्गल द्रव्यना वे भेद छे एक परमाणु, बीजो खंध, खंधना वे भेद एक जीवने लागा ते जीव सहित बीजा जीव रहित ते घडो प्रमुख अजीवनो खंध हवे जीव सहित खंधना वे भेद छे एक सूक्ष्म खंध बीजो बादर खंध.

इहां वर्गणानो विचार लखीये छैयें तिहां पुद्गलनी वर्गणां आठ छे १ औदारिकवर्गणा २ वैक्रियवर्गणा ३ आहारकवर्गणा ४ तेजसवर्गणा ५ भाषावर्गणा ६ उसासवर्गणा ७ मनोवर्गणा ८ कर्मणवर्गणा—ए आठ वर्गणानां नाम कछ्यां वे परमाणु भेलाथाय तयारे द्व्यणुकखंध कहेवाय त्रण परमाणु भेलाथाय तेवारे त्र्यणुकखंध थाय एम संख्याता परमाणु मिले संख्या-ताणुकखंध थाय तेमज असंख्याते असंख्याताणुकखंध थाय तथा अनंता परमाणु मिले अनंताणुकखंध थाय ए खंध ते सर्व जीवने अग्रहण योग्य छे अने जेवारें अभव्यथी अनंत गुणअधिक परमाणु भेलाथाय तेवारें औदारिक शरीरने लेवा योग्य वर्गणा थाय.

एमज औदारिकथी अनंत गुणा अधिक वर्गणामां दल भेला थाय तेवारें वैक्रिय वर्गणा थाय वली वैक्रिय थकी अनंत गुणा परमाणु मिले तेवारें आहारकवर्गणा थाय एम सर्व वर्गणाना एकेकथी अनंतगुणा अधिक परमाणु मिले तेवारें ते वर्गणा थाय एटले पहेलीथी बीजी वर्गणा बीजीथी त्रीजी एम सातमी मनोवर्गणाथी आठमी कर्मणवर्गणामां अनंत-

ગુણ પરમાણુ અધિક છે इहां ૧ ઔદારિક, ૨ વૈક્રિય, ૩ આહારક, ૪ તૈજસ, ૫ ચાર વર્ગના ચાદર છે તેમાં પાંચ વર્ણ-
 બે ગન્ધ-પાંચ રસ-આઠ સ્પર્શ ૫ વીસ ગુણ છે. તથા ૧ ભાષા ૨ ઉસાસ ૩ મન ૪ કાર્મણ ૫ ચાર વર્ગના સૂક્ષ્મ છે એમાં
 પાંચ વર્ણ-બે ગન્ધ પાંચ રસ-ચાર સ્પર્શ-૫ સોલ ગુણ છે અને એક પરમાણુમાં એક વર્ણ-એકગંધ-એકરસ-બે સ્પર્શ ૫
 પાંચ ગુણ છે એમ પુલ્લ સંધના અનેક ભેદ છે.

૫ વ્યવહાર નયના છ ભેદ છે ૧ શુદ્ધવ્યવહાર તે આગળા ગુણ ઠાણાનું છોડવું અને ઉપરના ગુણઠાણાનું ગ્રહણ કરવું
 અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ગુણ તે નિશ્ચયનય એકરૂપ છે પણ તે શિષ્યને સમજાવવાને જૂદા જૂદા ભેદ કહેવા તે શુદ્ધ
 વ્યવહાર છે. ૨ જીવમાં અજ્ઞાન રાગ દ્વેષ લાગ્યા છે તે અશુદ્ધ પણું છે માટે અશુદ્ધ વ્યવહાર. ૩ જે પુણ્યની ક્રિયા કરવી
 તે શુભ વ્યવહાર ૪ જેથકી જીવ પાપરૂપ અશુભકર્મ કરે તે અશુભ વ્યવહાર. ૫ ધન-ઘર-કુટુંબ પ્રત્યક્ષ સર્વ આપણાથી
 જૂદા જૂદા છે પણ જીવે અજ્ઞાનપણે આપણા કરી જાળ્યા છે તે ઉપચરિત વ્યવહાર. ૬ શરીરાદિક પરવસ્તુ યદ્યપિ
 જીવથી જુદી છે તોપણ પરિણામિક ભાવ લોલીપણે એકઠા મિલી રહ્યા છે તેને જીવ આપણા કરી જાણે છે તે અનુપ-
 ચરિત વ્યવહાર જાણવો ૫ વ્યવહાર નય કહ્યો.

હવે ઋજુ સૂત્ર નયનો વિચાર કહે છે જે અતીત કાલ અને અનાગત કાલની અપેક્ષા ન કરે પણ વર્તમાન કાલે જે
 વસ્તુ જેવા ગુણે પરિણમે વર્તે તે વસ્તુને તેવેજ પરિણામે માને માટે ૫ નય પરિણામગ્રાહી છે જેમ કોઈક જીવ ગૃહસ્થ છે
 પણ અંતરંગ સાધુસમાન પરિણામ છે તો તે જીવને સાધુ કહે અને કોઈક જીવ સાધુને વેધે છે પણ મનના પરિણામ

વિષયાભિલાષ સહિત છે તો તે જીવ અવ્રતીજ છે એમ ઋજુસૂત્રનું માનવું છે તે ઋજુસૂત્રના બે ભેદ છે એક સૂક્ષ્મ ઋજુ સૂત્ર તે એમ કહે જે સદા કાલ સર્વ વસ્તુમાં એક વર્તમાનસમય વર્તે છે એટલે જે જીવ ગયાકાલે અજ્ઞાની હતો અને અનાગત કાલે અજ્ઞાની ભાવે અજ્ઞાની થશે એમ વેદકાલની અપેક્ષા ન કરે પણ એક વર્તમાન સમયે જે જેવો તેને તેવો કહે તે સૂક્ષ્મ ઋજુ સૂત્ર કહિયે અને મહોટા બાહ્યપરિણામગ્રહે તે સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર નય જાણવો એટલે ઋજુસૂત્ર નય કહ્યો.

હવે શબ્દનય કહે છે જે વસ્તુ ગુણવંત અથવા નિર્ગુણ તે વસ્તુને નામકહી બોલાવિયે જે ભાષાવર્ગનાથી શબ્દ પળે વચન ગોચર થાય તે શબ્દ નય જે કારણે અરૂપી દ્રવ્ય વચનથી ગ્રહ્યાજાય નહીં પણ વચનથી કહેવા તે શબ્દ નય કહિયે. આમાં જે શબ્દનો અર્થ હોય તેપણા જે વસ્તુમાં વસ્તુપણ પામિયે તેવારે તે વસ્તુ શબ્દનય કહિયે જેમ ઘટની ચેષ્ટાને કરતો હોય તે ઘટ એ શબ્દનયમાં વ્યાકરણથી નીપના અને બીજા પણ સર્વ શબ્દ લીધા તે શબ્દનયના ચાર ભેદ છે ૧ નામ ૨ સ્થાપના ૩ દ્રવ્ય ૪ ભાવ—અને ચાર નિક્ષેપાના પણ એહિજ નામ છે.

૧ પહેલો નામ નિક્ષેપો તે આકાર તથા ગુણરહિત વસ્તુને નામ કરી બોલાવવો જેમ એક લાકડીનો કટકો લેઈને કોઈકે તેહને જીવ એવું નામ કહ્યું તે નામ જીવ જાણવું જેમ કાલી દોરીને સાંપની બુદ્ધિયે કરી ઘાવહણે તેહને સાંપની હિંસા લાગે એ નામ સર્પ થયું એવીજ રીતે નામ તપ અથવા નામ સિદ્ધ જેમ વડ પ્રમુખને સિદ્ધવડ એમ કહી બોલાવે છે તે નામ નિક્ષેપો કહિયે એ સૂત્ર સાચું છે.

૨ સ્થાપના નિક્ષેપો કહે છે જે કોઈક વસ્તુમાં કોઈક વસ્તુનો આકાર દેખીને તેહને તે વસ્તુ કહે જેમ ચિત્રામ અથવા

काष्ठ पाषाणनी मूर्ति तेने घोडा-हाथीनो आकार छे तो ते घोडा हाथी कहेवाय ते स्थापना जाणवी ए स्थापना निक्षेपो नाम निक्षेपे सहित होय जेम स्थापना सिद्ध जिनप्रतिमा प्रमुख ते सद्भाव स्थापना पण होय अने असद्भाव स्थापना पण होय अकृत्रिम जिनप्रतिमा ते नंदीश्वरद्वीप प्रमुखने विषे, अने जेह इहांनी जिनप्रतिमाते कृत्रिम ते सर्व स्थापना जाणवी जेम चित्रामनी स्त्री जिहां मांडी होय तिहां साधु रहे नही. कारण के स्थापना स्त्री छे ते स्त्री तुल्य जाणवी तेमज जिनप्रतिमा जिनसमान जाणवी इहां कोइक अज्ञानी जीव कहे छे, जे स्थापनामां ज्ञानादि गुण नथी तेथी स्थापनाने मानवी पूजवी नही तेने उत्तर कहे छे के स्थापनारूप स्त्रीमां स्त्रीपणाना गुण नथी तो पण ते विकारनुं कारण थाय छे. तेमज जिनप्रतिमां पण ध्याननुं कारण छे अने जे एम पुछे के हिंसा थाय छे अने भगवंते तो दयाने धर्म कह्यो छे तेहने एम कहेवुं जे परदेशी राजा केसी गुरुने वांदवाने अर्थे बीजे दीवसें मोहोटा आडंबरथी आव्यो ते वंदनामां हिंसा थयी पण लाभ कारण गणतां त्रोटो न थयो बीजो मल्लिनाथजीयें छ मित्र प्रतिबोधवाने पुतलीनो दृष्टान्त कह्यो ते हिंसा तो घणी थयी पण ते लाभना कारणमां गणी छे एम भाव शुद्ध होय तिहां हिंसा लागती नथी अथवा कोइक एम कहे छे जे अमे आपणे स्थानके बेठा नमुत्थुणं कहिसुं अमने लाभ थासे ते खरो पण भगवती सूत्रमां भगवानने वंदनाने अधिकारें तो तिहां जइ वंदना करवानुं फल महोदुं कह्युं छे तथा निक्षेपाने अधिकारें एम कह्युं जे भाव निक्षेपो एकलो थाय नही पण नाम स्थापना तथा द्रव्य ए व्रण मिल्या भाव निक्षेपो थाय माटे स्थापना अवश्य मानवी. हवे जे स्थापना न माने तेने कहियें जे चित्रामनी मूर्तिने हिंसाना परिणामथी फाड़े तेहने हिंसा लागे

છે તેમજ જિનવરનાધ્યાને જિનપ્રતિમા પૂજતાં લાભ થાય છે એમ યુક્તિ કરતાં તથા આગમની સાચે પળ જિનપ્રતિમાને જિનસમાન માને તે આરાધક અને જે જિનપ્રતિમાને ન માને તેણે સ્થાપના નિષ્કેપો ઉઠાવ્યો અને સ્થાપના ઉઠાવી તો દ્રવ્ય તથા ભાવ નિષ્કેપો થાપના વિના થાય નહીં માટે દ્રવ્ય તથા ભાવ પળ ઉઠાવ્યો એમ ત્રણ નિષ્કેપો ઉઠાવ્યા તેવારે સિદ્ધાન્ત ઉઠાવ્યાજ માટે જે જિનપ્રતિમાને નહીં માને તે વિરાધક જાણવો તે સ્થાપના ઇતર અને યાવત્ કથિક એ બે મેદે છે.

૩ દ્રવ્ય નિષ્કેપો કહે છે, જેનો નામ પળ હોય તથા આકાર થાપના ગુણ પળ હોય અને લક્ષણ હોય પળ આત્મોપયોગ ન મિલે તે દ્રવ્ય નિષ્કેપો જાણવો એટલે અજ્ઞાની જીવ તે જીવ સ્વરૂપના ઉપયોગ વિના દ્રવ્ય જીવ છે “અણુવ ઓગોદવં” ઇતિ અનુયોગદ્વારવચનાત્ વલી કહ્યું છે જે સિદ્ધાન્ત વાંચતાં પૂછતાં પદ અક્ષર માત્રા શુદ્ધ અર્થ કરે છે અને ગુરુમુખે સદ્દે છે તે પળ શુદ્ધ નિષ્ઠે પોતાની સત્તા ઓલખ્યા વિના સર્વ દ્રવ્ય નિષ્કેપોમાં છે જે ભાવ વિના દ્રવ્યપણો છે તે પુણ્યબંધનું કારણ છે પળ મોક્ષનું કારણ નથી એટલે જે કરણીરૂપ કદ તપસ્યા કરે છે અને જીવ અજીવ પદાર્થની સત્તા ઓલખી નથી તેને ભગવતી સૂત્રમાં અવ્રતી તથા અપચ્છરકાળી કહ્યાં છે તથા જે એકલી બાહ્ય કરણી કરે છે અને પોતે સાધુ કહેવાય છે તે મૃષા વાદી છે એમ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે “નમુણીરન્નવાસેણં” એવચને “નાળેણય મુણી હોઈ” એવચનથી જે જ્ઞાનવાન તે મુનિ છે અને જે અજ્ઞાની તે મિથ્યાત્વી છે તથા કોઈક ગણિતાનુયોગના નરક દેવતાના બોલ અથવા યતિ શ્રાવકનો આચાર જાણીને કહે જે અમેજ્ઞાની છૈયે તે પળ જ્ઞાની નથી પળ જે દ્રવ્ય ગુણ

પર્યાય જાણે તેને જ્ઞાની કહિયે શ્રીઉત્તરાધ્યયને મોક્ષમાર્ગે કહ્યો છે. ગાથા “અયં પંચવિહનાણં દ્વાણયગુણાણય, પજ્જવાણં સદ્ધેસિંચ નાણં નાળી હિં દેસિયં ॥ ૧ ॥ માટે વસ્તુ સત્તા જાણ્યા વિના જ્ઞાની સમજવું નહીં અને નવતત્ત્વ ઓલખે તે સમકેતિ અને એવા જ્ઞાન દર્શન વિના જે કહે કે અમે ચારિત્રિઆ છૈયે તે પણ મૂળવાદી છે કારણ કે શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર મધ્યે કહ્યું છે જે “નાણં દંસણ નાણં નાણેણ વિના ન હંતિ ચરણ ગુણા” એ વચન છે તેમાટે આજ કેટલાક જ્ઞાન હીન ક્રિયાનો આડંબર દેખાડે છે તે ટગ છે તેહનો સંગ કરવો નહીં એ બાહ્ય કરળી અભવ્યજીવને પણ આવે માટે એ બાહ્ય કરળી ડપર રાત્તવું નહીં અને આત્માનું સ્વરૂપ ઓલખ્યા વિના સામાયક પઢિકમણા પચ્ચક્ષાણ કરવાં તે સર્વ દ્રવ્ય નિશ્લેષામાં પુણ્યાશ્રય છે પણ સંવર નથી શ્રીભગવતી સૂત્ર મધ્યે કહ્યું છે “આયા સ્વલુ સામાઈયં” એ આલાવાથી જાણજો તથા જીવ સ્વરૂપ જાણ્યા વિના તપ સંયમ પુણ્ય પ્રકૃતિ તે દેવતાના ભવનું કારણ છે “પુલ્લ તવેણં પુલ્લ સંયમેણં દેવલોપ ઉવવજ્ઞંતિ નો ચેવણં આયભાવવત્તવયાપ” એ આલાવો ભગવતીમાં કહ્યો છે તથા જે ક્રિયાલોપી આધારહીન છે અને જ્ઞાનહીન છે માત્ર ગચ્છની લાજે સિદ્ધાન્ત ભણે વાંચે છે વ્રત પચ્ચક્ષાણ કરે છે તે પણ દ્રવ્ય નિશ્લેષો જાણવો એમ શ્રી અનુયોગદ્વારમાં કહ્યું છે.

જે હમે સમણગુણમુક્કજોગી છકાયનિરણુકંપા હયાઈવ ઉદામા ગયાઈવ નિરંકુસા ઘટ્ટામટ્ટા તુપ્પોટ્ટા ॥ પંડુરપડપા-
ડરમણા જિણાણમણાણાપસહંદા વિહરિડ્ડણ ઉભઓ કાલં આવસ્સગસ્સ ઉવહંતિ સે તં લોગુત્તરિયં દવાવસ્સયં ॥

અથ—જેને છકાયની દયા નથી ઘોડાનીપેરે ઉન્મદ છે હાથીનીપેરે નિરંકુશ છે પોતાના શરીરને ધોવતાં મસલતા

હજલે કપડે શિળગાર કરી ગચ્છના મમત્વભાને માવતાં સ્વેચ્છાચારી થીતરાગની આજ્ઞા માંજતા જે તપ ક્રિયા કરે છે તે પળ દ્રવ્ય નિષ્કેપામાં છે અથવા જ્યોતિષ વૈદ્યક કરે છે અને પોતાને આચાર્ય ઉપાધ્યાય કહેવરાવીને લોકપાસે મહિમા કરે છે તે પત્રીબંધ સોટા રૂપૈયા જેવા છે ઘણા ભવ ભમસે માટે અવંદનીક છે એ સાલ્વ ઉત્તરાધ્યયન મધ્યે અનાથી મુનિના અધ્યયન થકી જાણવી અને સૂત્રના અર્થ ગુરુમુખે સિલ્ખ્યાવિના તથા નય પ્રમાણ જાણ્યા વિના નિષ્કે આત્માનું સ્વરૂપ ઓલખ્યા વિના નિર્યુક્તિ વિના ઉપદેશ આપે છે તે પોતે તો સંસારમાં બુઢ્યા છે પણ જે તેમની પાસે બેસે છે તેમને પણ સંસારમાં બુઢાવે છે એમ પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં કહ્યું છે “અજ્ઞત્ય ચેવ સોલસમં” ઇત્યાદિ અને ભગવતી સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે “સુતત્યો સ્વલુ પદમો, બીઓ નિજુત્તિમીસઓ ભણિઓ, તદ્ઓ ય નિર વસેસો એસ વિહી હોઈ અણુઓગો” અને કેટલાક એમ કહે છે જે અમે સૂત્ર ઉપર અર્થ કરિયે છૈયે તો નિર્યુક્તિ તથા ટીકા પ્રમુખનું શું કામ છે તેપણ મૃષાવાદ છે કેમ કે શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણમાં “વયણતિયં લિંગતિયં” ઇત્યાદિક જાણ્યા વિના અને નય નિષ્કેપ જાણ્યા વિના જે ઉપદેશ આપે તે મૃષાવાદ છે એમ અનેક સૂત્રમાં કહ્યું છે માટે બહુશ્રુત પાસે ઉપદેશ સાંભલ્યો શ્રી ઉત્તરાધ્યયન મધ્યે બહુશ્રુતને મેરુની તથા સમુદ્રની અને કલ્પવૃક્ષાદિ સોલ ઉપમા દીધી છે એ દ્રવ્ય-નિષ્કેપો કહ્યો.

૪ ભાવનિષ્કેપો કહે છે. જે નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિષ્કેપા તે એક ભાવનિષ્કેપા વિના અશુદ્ધ છે જે નામ તથા આકાર લક્ષણ ગુણ સહિત વસ્તુ તે ભાવ નિષ્કેપો જાણવો ઉવઓગોભાવ ઇતિ વચનાત્ એટલે પૂજા દાન શીલ

તપ ક્રિયા જ્ઞાન એ સર્વ ભાવનિક્ષેપે સહિત લાભનું કારણ છે. આ કોઈ કહેશે જે મનના પરિણામ દૃઢ કરીને જે કરિયે તેને ભાવ કહિયે એમ કહે છે તે ઢૂંટા છે એ તો સુખની વાંછાયે મિથ્યાત્વી પણ ઘણા કરે છે તે ગણાવું નહીં. આ સૂત્રની સાથે વીતરાગની આજ્ઞા હેય ઉપાદેયની પરિક્ષા કરી અજીવતત્ત્વ તથા આશ્રવતત્ત્વ અને વન્ધતત્ત્વ ઉપર હેય કેહતાં ત્યાગ ભાવ અને જીવના સ્વગુણ જે સંવર નિર્જરા તથા મોક્ષતત્ત્વ ઉપરે ઉપાદેય પરિણામ તે ભાવ કહિયે. એટલે રૂપી-ગુણ તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ છે અને અરૂપીગુણ તે ભાવનિક્ષેપ છે. એટલે મન વચ્ચન કાયા લેશ્યાદિક સર્વ દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં છે અને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ધ્યાન પ્રમુખ સર્વ ગુણ ભાવનિક્ષેપમાં છે એ ભાવ નિક્ષેપો તે નામસ્થાપના તથા દ્રવ્ય સહિત હોય એટલે ચાર નિક્ષેપા કહ્યા.

હવે ચાર નિક્ષેપા પદાર્થ ઉપર લગાડી દેખાડે છે નામ જીવ તે ચેતના અથવા માંચાને એક વાળને જીવ કહી બોલાવે છે. તે નામ નિક્ષેપે જીવ, મૂર્તિ પ્રમુખ થાપિયે તે સ્થાપના જીવ એકેન્દ્રીયા પંચેન્દ્રી પર્યંત સર્વ જીવ છે પણ ઉપયોગ મિલે નહિ તે દ્રવ્યજીવ અને મૂર્તિમાં જીવ સ્વરૂપ ઓલસી સમક્તિના ઉપયોગમાં છે તે ભાવજીવ એમ ધર્માસ્તિકાયાદિક દ્રવ્યમાં પણ જાણવું નામથી ધર્માસ્તિકાય કહી બોલાવવો તેના નામ ધર્માસ્તિકાય ધર્માસ્તિકાય એવા અક્ષર લખવા દૃષ્ટાંત કારણે કાંઈક વસ્તુ થાપવી તે સ્થાપના ધર્માસ્તિકાય તથા ધર્માસ્તિકાય જે અસંખ્યાતપ્રદેશી ધર્મદ્રવ્ય છે તે દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય એ ધર્માસ્તિકાયને જેવારે ચલણ સહાય ગુણની અપેક્ષાસહિત ઓલસિયે તે ભાવ ધર્માસ્તિકાય.

હવે કોઈકનો સાધુ એવો નામ છે તે નામ સાધુ અને સ્થાપના કરિયે તે સ્થાપનાસાધુ તથા જે પંચમહાવ્રત પાળે

ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરે સૂજતો આહારલીયે પણ જ્ઞાનધ્યાનનો જેવો ઉપયોગ જોઈયે તેવો ઉપયોગ ન હોય તે દ્રવ્યસાધુ જે ભાવ સંવરમોક્ષનો સાધક થઈ ભાવ સાધુની કરુણી કરે તે ભાવ નિક્ષેપે સાધુ કહિયે.

કોઈકનો અરિહંત નામ છે તે નામ અરિહંત અને અરિહંતની પ્રતિમા તે થાપના અરિહંત જેટલાસુધી છદ્મસ્થ અવસ્થા તે દ્રવ્ય અરિહંત અને કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછે લોકાલોકનો ભાવ જાણે દેશે તે ભાવ અરિહંત એમ સિદ્ધમાં પણ કહેવો.

કોઈ જીવનો જ્ઞાન એવો નામ અથવા ભાવે અજીવનો નામ તે નામજ્ઞાન તથા જે જ્ઞાન પુસ્તકમાં લખ્યું છે તે સ્થાપનાજ્ઞાન જે ઉપયોગ વિના સિદ્ધાંતનો મળવો અથવા અન્યમતિના સર્વશાસ્ત્ર મળવા તથા જ્ઞશરીરાદિક તે સર્વ દ્રવ્યજ્ઞાન જે નવતત્ત્વનું જાણવું તે ભાવજ્ઞાન.

તથા કોઈકનું તપ એહવું નામ તે નામતપ તથા પુસ્તકમાં તપની વિધીનું લખન તે થાપનાતપ અને પુણ્યરૂપ માસ-સ્વમળાદિક કરવો તે દ્રવ્યતપ જે પરવસ્તુ ઉપર ત્યાગનો પરિણામ તે ભાવતપ એમ સંવરાદિક સર્વમાં ચાર ચાર નિક્ષેપા જાણવા તથા શ્રીઅનુયોગદ્વાર મધ્યે કહ્યું છે-યતઃ “જત્ય ય જં જાણિજ્ઞા નિક્ષેવં નિર્લિખવે નિરવસેસં ॥ જત્ય-વિય ન જાણેજ્ઞા ચક્રગં નિર્લિખવે તત્થ ॥ ૧ ॥ એ ચાર નિક્ષેપા કહ્યા એટલે શબ્દ નય કહ્યો.

હવે છઠ્ઠો સમધિરૂઢ નય કહે છે જે વસ્તુના કેટલાક ગુણ પ્રગટ્યા છે અને કેટલાક ગુણ પ્રગટ્યા નથી પણ અવશ્ય પ્રગટશે એવી વસ્તુને વસ્તુ કહે તે વસ્તુના નામાંતર એક કરી જાણે જેમ જીવ ચેતન તથા આત્મા એનો એક અર્થ

કહે તે સમભિરુદ્ધ નય કહિયેં એ નય એક અંશ ઓછી વસ્તુને પૂરે પૂરી વસ્તુ કહે જેમ તેરમાં ગુણઠાણે કેવલી હોય તેહને સિદ્ધ કહે એ નયના ભેદ બિલકુલ નથી એ સમભિરુદ્ધ નય કહ્યો.

હવે એવંભૂત નય કહે છે જે વસ્તુ પોતાને ગુણે સંપૂર્ણ છે અને પોતાની ક્રિયા કરે છે તેને તે વસ્તુ કહી બોલાવે જેમ મોક્ષસ્થાનકે જે જીવ પહોતો તેને સિદ્ધ કહે જેમ પાણીથી ભરેલો સ્ત્રીના માથા ઉપર આવતો જલ ધરણ ક્રિયા કરતો તેને ઘડો કહે એ એવં ભૂતનય કહ્યો.

હવે સાત નયના દૃષ્ટાન્ત શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રથી લખિયેં હૈયેં. જેમ કોઈક પુરુષે કોઈક વીજા પુરુષને પૂછ્યું જે તમે કિહાં વસોછો તેવારેં તે પુરુષે કહ્યું હું લોકમાં વસું છું તેવારેં અશુદ્ધ નૈગમવાલે પૂછ્યું જે લોકના ત્રણ ભેદ છે ૧ અધોલોક ૨ ત્રિછોલોક ૩ ઊર્ધ્વલોક તેમાં તું કિહાં રહે છે તેવારેં શુદ્ધનૈગમે કહ્યું જે ત્રિછાલોકમાં રહું છું વલીપૂછ્યું જે ત્રિછોલોકમાં અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્ર છે તેમાં તું કયાદ્વીપમાં રહે છે તેવારેં વિશુદ્ધનૈગમે કહ્યું જે જંબુદ્વીપમાં રહું છું તે જંબુદ્વીપમાં ક્ષેત્ર ઘણા છે તે તેમાં તું કયા ક્ષેત્રમાં રહે છે તેવારેં અતિશુદ્ધનૈગમ બોલ્યો જે ભરત ક્ષેત્રમાં રહું છું તે ક્ષેત્રના છું સંકેત છે તે માંહેલાં કયા સંકેતમાં રહે છે તેવારેં કહ્યું જે મધ્ય સંકેતમાં રહું છું એમ ક્રમે પૂછતાં છેલ્લે કહ્યું જે આપણા દેશમાં રહું છું તેવારેં ફરી પૂછ્યું જે દેશમાં તો નગરગ્રામ ઘણા છે તો તું કિહાં રહે છે તેવારેં કહ્યું જે હું અમુક ગામમાં રહું છું તે ગામમાં વલી અમુક પાડો તથા અમુક ઘર વસાવ્યું તિહાં સુધી નૈગમ નય જાણવો.

અને સંગ્રહ નયવાલો બોલ્યો જે મારા પોતાના શરીરમાં વસું છું તથા વ્યવહાર નયવાલો બોલ્યો જે સંધારે બેઠો છું

તેટલાજ વિજ્ઞાનામાં રહું છું અને ઋજુસૂત્ર નયવાલે કહ્યું જે મારા આત્માના અસંખ્યાતા પ્રદેશમાં રહું છું વલી શબ્દ નય કહે જે મારા સ્વભાવમાં રહું છું તેમજ સમભિરૂઢ નય કહે જે હું મારા ગુણમાં રહું છું અને એવંભૂતનયવાદી કહે જે જ્ઞાન દર્શનગુણમાં ઘસું છું એ દર્શાત કહ્યો તેમ સર્વ ઘસ્તુમાં કહેવું,

તથા કોઈકે પ્રદેશમાત્ર સ્ત્રેષ્ઠ અંગીકાર કરી પુછ્યું જે એ પ્રદેશ કયા દ્રવ્યનો છે તેવારે નૈગમનય બોલ્યો જે છાદ્ય દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે કેમકે એક આકાશ પ્રદેશમધ્યે છ દ્રવ્ય મેલા છે તેવારે સંગ્રહનય બોલ્યો જે કાલ દ્રવ્ય તો અપ્રદેશી છે તે માટે સર્વ લોકમાં એક સમય સરિખો છે પણ તે એક આકાશ દ્રવ્યના પ્રદેશમાં જૂદો નથી માટે કાલ વિના પાંચ દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે તેવારે વ્યવહાર નય બોલ્યો કે જે દ્રવ્ય મુખ્ય દેખાય છે તેહનો પ્રદેશ છે તેવારે ઋજુસૂત્રનય બોલ્યો કે જે દ્રવ્યનો ઉપયોગ દેહ પુછિયે તે દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે જો ધર્માસ્તિકાયનો ઉપયોગ દેહ પુછિયે તો ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ છે જો અધર્માસ્તિકાયનો ઉપયોગ દેહ પુછિયે તો અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ છે તેવારે શબ્દનય બોલ્યો કે જે દ્રવ્યનો નામ લઈ પુછિયે તે દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે હવે સમભિરૂઢ નય બોલ્યો જે એક આકાશ પ્રદેશ મધ્યે ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ છે અધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ છે અને જીવના અનંતા પ્રદેશ છે પુદ્ગલના પણ અનંતા પ્રદેશ છે તેવારે એવં ભૂત-નય બોલ્યો કે પ્રદેશને જે દ્રવ્યની ક્રિયા ગુણ પર્યાય અંગીકાર કરી દેખિયે તે સમય તે પ્રદેશ તે દ્રવ્યનો ગણિયે એ પ્રદેશમાં સાત નય કહ્યા.

હવે જીવમાં સાત નય કહે છે પ્રથમ નૈગમનયની મતે જે ગુણ પર્યાયવંત શરીર સહિત તે જીવ એટલે શરીરમાં જે

बीजा પુદ્ગલ તથા ધર્માસ્તિકાયાદિક દ્રવ્ય છે તે સર્વ જીવમાંજ ગણ્યા તેવારે સંગ્રહનય બોલ્યો જે અસંખ્યાત પ્રદેશી તે જીવ એટલે એક આકાશના પ્રદેશ દલ્યા બીજા સર્વદ્રવ્ય એમાં ગણાના તેવારે વ્યવહારનય બોલ્યો જે વિષયલેખી કામ વાત સંભારે તે જીવ હ્યાં ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય આકાશ તથા બીજા પુદ્ગલ સર્વ દલ્યા પળ પાંચેન્દ્રી તથા મન અને લેહ્યા એ પુદ્ગલ છે તે જીવમાં ગણાના કારણકે વિષયાદિકતો ઇન્દ્રિયો લેછે તે જીવથી ન્યારા છે પળ હ્યાં વ્યવહાર નય મતે જીવ મેલા લીધા છે તેવારે ઋજુસૂત્રનય બોલ્યો જે ઉપયોગવંત તે જીવ હ્યાં ઇન્દ્રિયાદિક સર્વ દલ્યા પળ અજ્ઞાન તથા જ્ઞાનના ભેદ દલ્યા નહીં હવે શબ્દ નય બોલ્યો જે નામજીવ સ્થાપનાજીવ દ્રવ્યજીવ ભાવજીવ હ્યાં જીવમાં ગુણ-નિર્ગુણનો ભેદ પડ્યો નહીં તેવારે સમમિરુદ્ધ નય બોલ્યો જે જ્ઞાનાદિ ગુણવંત તે જીવ તેવારે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન ઇત્યાદિક સાધક અવસ્થાના ગુણ તે સર્વ જીવ સ્વરૂપમાં આવ્યા હવે એવંભૂતનય બોલ્યો જે અનંતજ્ઞાન અનંતદર્શન અનંત ચારિત્ર શુદ્ધસત્તાવંત તે જીવ એ નયે જે સિદ્ધ અવસ્થામાં ગુણહતા તેજગ્રહ્યા એ સાત નયે જીવ દ્રવ્ય કહ્યો.

હવે સાત નયે ધર્મ કહે છે નૈગમનય બોલ્યો જે સર્વ ધર્મ છે કેમકે સર્વ પ્રાણી ધર્મને ટાહે છે એ નય અંશરૂપ ધર્મને ધર્મ એહવું નામ કહે હવે સંગ્રહનય બોલ્યો જે વડેરાયે આદર્યો તે ધર્મ એળે અનાચાર છોડ્યો પળ કુલાચારને ધર્મ કહ્યો વ્યવહાર નય બોલ્યો જે સુખનું કારણ તે ધર્મ એળે પુણ્યકરણીને ધર્મ કરી માન્યો ઋજુસૂત્રનય મતે જે ઉપયોગ સહિત વૈરાગરૂપ પરિણામ તે ધર્મ કહિયે એ નયમાં યથા પ્રવૃત્તિ કરણના પરિણામ પ્રમુખ સર્વ ધર્મમાં ગણ્યાં તે મિથ્યા-ત્વીને પળ હોય હવે શબ્દનય બોલ્યો જે ધર્મનું મૂલ સમકિત છે માટે સમકિત તેજ ધર્મ તેવારે સમમિરુદ્ધનય બોલ્યો

જે જીવ અજીવ નવતત્ત્વ તથા છ દ્રવ્યને ઓલસીને જીવ સત્તાધ્યાવે અજીવનો ત્યાગ કરે એહવો જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો શુદ્ધ નિશ્ચય પરિણામ તે ધર્મ એ નયે સાધક સિદ્ધના પરિણામ તે ધર્મ પણે લોધા એવં ભૂતનય બોલ્યો જે શુદ્ધધ્યાન રૂપાતીતના પરિણામ ક્ષપકશ્રેણી કર્મ ક્ષયના કારણ તે ધર્મ જે જીવનો મૂલસ્વભાવ તે વસ્તુધર્મ જે મોક્ષરૂપ કાર્યને કરે તે ધર્મ એ સાતે નયે ધર્મ કહ્યો.

હવે સાત નયે સિદ્ધપણો કહે છે નૈગમનયને મતે સર્વજીવ સિદ્ધ છે કેમકે સર્વજીવના આઠરુચકપ્રદેશ સિદ્ધ સમાન નિર્મલ છે માટે, સંગ્રહનય કહે જે સર્વજીવની સત્તા સિદ્ધસમાન છે એણે પર્યાયાર્થિકનયે કરી કર્મ સહિત અવસ્થા તે ટાલીને દ્રવ્યાર્થિક નયે કરી અવસ્થા અંગીકાર કરી તેવારે વ્યવહારનય બોલ્યો જે વિદ્યા લબ્ધિ પ્રમુખ ગુણે કરી સિદ્ધ થયો તે સિદ્ધ એ નયે બાહ્ય તપ પ્રમુખ અંગીકાર કહ્યા હવે ઋજુસૂત્રનય બોલ્યો કે જેણે પોતાના આત્માની સિદ્ધપણાની સત્તા ઓલસી અને ધ્યાનનો ઉપયોગ પણ તેજ વર્તે છે તે સમયે તે જીવ સિદ્ધ જાણવો એ નયે સમકેતિ જીવ સિદ્ધ સમાન છે એમ કહ્યું હવે શબ્દનય બોલ્યો જે શુદ્ધ શુદ્ધધ્યાન પરિણામ નામાદિક નિષ્કેપે તે સિદ્ધ તેવારે સમભિરુદ્ધનય બોલ્યો જે કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન યથારૂપાત ચારિત્ર એ ગુણે સહિત તે સિદ્ધ જાણવા એ નયે તેરમાં ચતુર્દમાં ગુણઠાણાના કેવલીને સિદ્ધ કહ્યા અને એવંભૂતનય કહે છે કે જેના સકલ કર્મક્ષય થયા લોકને અંતે વિરાજમાન અષ્ટગુણ સંપન્ન તે સિદ્ધ જાણવા એરીતે સિદ્ધ પદે સાત નય કહ્યા એમ સાત નય મિલ્યા સમકેતિ છે અને જે

एक नयने ग्रहण करे ते मिथ्यात्वी छे ए साते नयसिद्ध ते वचन प्रमाण छे अने ए सात नयमां कोइपण नयने उथापे तेनुं वचन अप्रमाण छे.

हवे प्रमाणनो विचार कहे छे. प्रमाणना वे भेद छे एक प्रत्यक्षप्रमाण बीजुं परोक्षप्रमाण तेमां जे जीव पोताना उपयोगथी द्रव्यने जाणे ते प्रत्यक्ष प्रमाण कहियें जेम केवली छ द्रव्य प्रत्यक्ष प्रमाणे जाणे तथा देखे ते माटे केवल ज्ञान ते सर्वथी प्रत्यक्ष ज्ञान छे अने मनपर्यवज्ञान ते मनो वर्गणा प्रत्यक्ष जाणे तथा अवधिज्ञान ते पुद्गल द्रव्यने प्रत्यक्ष जाणे माटे ए वे ज्ञान देशप्रत्यक्ष छे बीजुं छद्मस्थ ज्ञान ते सर्व परोक्ष प्रमाण छे.

हवे परोक्ष प्रमाण कहे छे मतिज्ञाननो अने श्रुतज्ञाननो उपयोग परोक्ष प्रमाण छे केमके जे शास्त्रना बलथी जाणे ते परोक्ष प्रमाण कहियें ते परोक्ष प्रमाणना त्रण भेद छे १ अनुमाणप्रमाण २ आगमप्रमाण ३ उपमानप्रमाण तेमां अनुमाण एटले कोइक सहिनाण देखीने जे ज्ञान थाय जेम धुमाडो देखीने अग्निनुं अनुमान थाय अने आगम एटले शास्त्रनी साखथी जे वात जाणियें जेम देवलोक तथा नरक निगोद विगेरेनो विचार आगमथी जाणियें छैये ते आगम प्रमाण अने कोइक वस्तुनो दृष्टान्त आपीने वस्तुने ओलखाववी ते उपमान प्रमाण जाणवो ए प्रमाण कह्या हवे सत् असत् पक्षथी ससभंगी कहे छे.

१ स्यात् केहतां अनेकांत पणे सर्व अपेक्षा लेइ जीवद्रव्यमां आपणो द्रव्य आपणो क्षेत्र आपणो काल आपणो भाव एम आपणे गुण पर्यायें जीव छे तेम सर्व द्रव्य आपणे गुणपर्यायें छे ते स्यात् अस्ति नामा पहेलो भांगो थयो.

૨ જે જીવમાં વીજા પાંચ દ્રવ્યના ૧ દ્રવ્ય ૨ સ્વેત્ર ૩ કાલ ૪ ભાવ તે પરદ્રવ્યના ગુણપર્યાય જીવમાંનથી પડેલે પર-
દ્રવ્યના ગુણનો નાસ્તિપણો સર્વ દ્રવ્યમાં છે એ સ્યાત્ નાસ્તિ વીજો ભાંગો થયો.

૩ દ્રવ્ય સ્વગુણે અસ્તિ અને પરગુણે નાસ્તિ એ બે ભાંગા એક સમયે દ્રવ્યમાં છે જેમ જે સમયે શુદ્ધ સ્વગુણની અસ્તિ છે તેજ સમયે પરગુણની નાસ્તિ પણ છે માટે અસ્તિ નાસ્તિ એ બેહું ભાંગા મેલા છે તે સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ વીજો ભાંગો થયો.

૪ અસ્તિ અને નાસ્તિ એ બેહું ભાંગા એક સમયમાં છે તો વચને કરી અસ્તિ પડેલો બોલતાં અસંખ્યાતા સમય લાગે તેથી નાસ્તિ ભાંગો. તેજ વસ્તુને કહેવાળો નહીં અને જો નાસ્તિ ભાંગો કહ્યો તો અસ્તિ પણ નાવ્યો માટે એકજ અસ્તિ કહેતાં થકાં નાસ્તિપણો તેજ સમયે દ્રવ્યમાં છે તે નહીં કહેવાળો માટે મૃષાવાદ લાગે તેમજ નાસ્તિ કહેતાં અસ્તિનો મૃષાવાદ લાગે માટે વચને અગોચર છે એક સમયમાં બેહું વચન બોલ્યા જાય નહીં કેમકે એક અક્ષર બોલતાં અસં-
ખ્યાતા સમય લાગે છે માટે વચનથી અગોચર છે તે સ્યાત્ અવક્તવ્ય એ ચોથો ભાંગો કહ્યો.

૫ તે અવક્તવ્યપણો વસ્તુમાં અસ્તિધર્મનો પણ છે માટે સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય પાંચમો ભાંગો કહ્યો.

૬ તેમજ નાસ્તિ ધર્મનો પણ અવક્તવ્ય પણો વસ્તુ મધ્યે છે માટે સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય છઠ્ઠો ભાંગો જાણવો.

૭ તે અસ્તિપણો તથા નાસ્તિપણો બેહું ધર્મ એક સમયે વસ્તુ મધ્યે છે પણ વચનથી અવક્તવ્ય છે માટે સ્યાત્ અસ્તિ-
નાસ્તિ યુગપત્ અવક્તવ્ય એ સાતમો ભાંગો કહ્યો.

હવે એ સાત ભાંગા નિત્ય તથા અનિત્યપણમાં લગાડે છે ૧ સ્યાત્ નિત્યં ૨ સ્યાત્ અનિત્યં ૩ સ્યાત્ નિત્યાનિત્યં ૪

સ્યાત્ અવક્તવ્યં ૫ સ્યાત્ નિત્ય અવક્તવ્યં ૬ સ્યાત્ અનિત્ય અવક્તવ્યં ૭ સ્યાત્ નિત્યાનિત્યં યુગપત્ અવક્તવ્યં એમજ એક અનેકના સાત ભાંગા કહેવા તથા ગુણપર્યાયમાં પણ કહેવા કેમકે સિદ્ધ મધ્યે નય નથી તોપણ સસ્રભંગીતો સિદ્ધમાં છે.

હવે સત્તા ઓલખાવવાને ત્રિભંગીયો કહે છે. ૧ મિથ્યાત્વ દશા તે બાધકદશા ૨ સમક્તિ ગુણઠાણાથી માંડીને અયોગી કેવલી ગુણઠાણા સુધીસાધક દશા જાણવી ૩ સર્વકર્મથી રાહિત તે સિદ્ધદશા ૧ જ્ઞાનનાં જાણપણો તે જીવનો ગુણ ૨ તેનો જ્ઞાતા તે જીવ ૩ જ્ઞેય તે સર્વ દ્રવ્ય ૧ ધ્યાન તે જીવના સ્વરૂપનો ૨ તે ધ્યાનનો ધ્યાતાજીવ ૩ ધ્યેય આત્માનો સ્વરૂપ ૧ કર્તા તે જીવ ૨ કર્મતે એક મોક્ષ બીજો બન્ધ ૩ ક્રિયા તે એક સંવર બીજી આશ્રવ ૧ કર્મ તે ચેતનાને કર્મ બંધના પરિણામ ૨ કર્મનું ફલ તે ચેતનાને જે કર્મ ઉદયનાપરિણામ ૩ જ્ઞાન ચેતના તે જીવનો સ્વગુણ તે આત્માના ત્રણ ભેદ છે ૧ અજ્ઞાની જીવ શરીરાદિક પરવસ્તુને આત્મબુદ્ધિયેં કરીમાને તે પહેલો બહિરાત્મા ૨ જે દેહ સહિત જીવ છે તે પણ નિશ્ચેં સત્તાગુણ સિદ્ધ સમાન છે એટલે પોતાના જીવને સિદ્ધ સમાન કરી ધ્યાવે તે બીજો અંતર આત્મા જાણવો ૩ કર્મલપાવી કેવલ જ્ઞાનપામ્યા તે અરિહંત તથા સિદ્ધ સર્વ પરમાત્મા જાણવા એ ત્રિભંગીનો વિચાર કહ્યો એટલે આઠ પક્ષનો વિચાર કહ્યો.

હવે એક દ્રવ્ય મધ્યે છ સામાન્ય ગુણ છે તે કહે છે પહેલો અસ્તિત્વ તે જે છ દ્રવ્ય આપણા ગુણ પર્યાય પ્રદેશે કરી અસ્તિ છે તેમાં ધર્મ અધર્મ આકાશ અને જીવ એ ચાર દ્રવ્યમાં ત્રીન દ્રવ્યનો અસંખ્યાતા પ્રદેશ મિલ્યા સંધ થાય છે અને આકાશનો અનંત પ્રદેશનો સંધ થાય અને પુદ્ગલમાં સંધ ધ્યાની શક્તિ છે માટે એ પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય છે અને

છઠ્ઠો કાલ દ્રવ્યનો સમય કોઈ કોઈથી મિલતો નથી કેમકે એક સમય વિગત્યા પછે વીજો સમય આવે છે માટે કાલ અસ્તિકાય નથી એ દ્રવ્યમાં અસ્તિત્વ પળો કહ્યો.

૨ વસ્તુત્વ કેહતાં વસ્તુપળો કહે છે તે દ્રવ્ય છાંદ એકઠા એક સ્થાન મધ્યે રહ્યા છે એક આકાશ પ્રદેશમાં ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ રહ્યો છે તથા અધર્માસ્તિકાયનો પણ એક પ્રદેશ રહ્યો છે અને જીવ અનંતાના અનંતા પ્રદેશ રહ્યા છે પુદ્ગલ પરમાણુ અનંતા રહ્યા છે તે સર્વ પોતાની સત્તા લીધા થકા રહ્યા છે પણ કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્ય સાથે મિલી જાતો નથી તે વસ્તુ પળો.

૩ દ્રવ્યત્વ કેહતાં દ્રવ્યપળો તે સર્વ દ્રવ્યપોતપોતાની ક્રિયા કરે એટલે ધર્માસ્તિકાયમાં ચલણગુણ તે સર્વ પ્રદેશ મધ્યે છે સદા કાલે પુદ્ગલ તથા જીવને ચલાવવા રૂપક્રિયા કરે છે ઇહાં કોઈ પૂછે જે લોકાન્ત સિદ્ધસ્થાનમાં ધર્માસ્તિકાય છે તે સિદ્ધના જીવને ચલાવવાપળો કરતી નથી તે કેમ? તેને ઉત્તર કહે છે જે સિદ્ધના જીવ અક્રિય છે માટે ચાલતા નથી પણ તે સ્થાનમાં જે સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવ તથા પુદ્ગલ છે તેહને ધર્માસ્તિકાય ચલાવે છે માટે પોતાની ક્રિયા કરે છે તેમજ અધર્માસ્તિકાય જીવ તથા પુદ્ગલને સ્થિર રાખવાની ક્રિયા કરે છે તથા આકાશદ્રવ્ય તે સર્વ દ્રવ્યને અવગાહના રૂપકાર્ય કરે છે ઇહાં કોઈ પૂછે જે અલોકાકાશમાં તો વીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી તો અલોકાકાશ કયા દ્રવ્યને અવગાહ-દાન આપે છે તેને ઉત્તર કહે છે જે અલોકાકાશમાં અવગાહ કરવાની શક્તિ તો લોકાકાશ જેવીજ છે પરંતુ તિહાં

અવગાહનો દાન લેનાર દ્રવ્ય કોઈ નથી માટે અવગાહદાન કરતો નથી અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય મિલવા વિશ્વરૂપ ક્રિયા કરે છે તથા કાલદ્રવ્ય વર્તનરૂપ ક્રિયા કરે છે અને જીવદ્રવ્ય જ્ઞાન લક્ષણ ઉપયોગરૂપ ક્રિયા કરે છે એમ સર્વ દ્રવ્ય પોતાને પરિણામી સ્વસત્તાની ક્રિયા કરે છે એ દ્રવ્યત્વપણો કહ્યો.

૪ પ્રમેયત્વં કેહતાં પ્રમેયપણો, જે છ દ્રવ્યમાં પ્રમેયપણો છે તેનો પ્રમાણ કેવલી પોતાના જ્ઞાનથી કરે છે જે ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એકેક દ્રવ્ય છે અને જીવ દ્રવ્ય અનંતા છે તેહની ગણતિ કહે છે સંજી મનુષ્ય સંખ્યાતા છે અસંજી મનુષ્ય અસંખ્યાતા છે નારકી અસંખ્યાતા છે દેવતા અસંખ્યાતા છે તિર્યંચ પંચેન્દ્રી અસંખ્યાતા છે વૈદ્રી અસંખ્યાતા છે તેન્દ્રી અસંખ્યાતા ચૌરેન્દ્રી અસંખ્યાતા છે તે થકી પૃથ્વીકાય અસંખ્યાતા અપકાય અસંખ્યાતા તેડકાય અસંખ્યાતા વાયુકાય અસંખ્યાતા પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવ અસંખ્યાતા તે થકી સિદ્ધના જીવ અનંતા તે થકી બાદર નિગોદના જીવ અનંત ગુણા ઇટલે બાદર નિગોદ તે કંદમૂલ આદુ સૂરણ પ્રમુખ એહને સુઝને અગ્રભાગે અનંતા જીવ છે તે સિદ્ધના જીવથી અનંત ગુણા છે અને સૂક્ષ્મ નિગોદ સર્વથી અનંત ગુણા છે તે સૂક્ષ્મ નિગોદનો વિચાર કહે છે જેટલા લોકાકાશના પ્રદેશ છે તેટલા ગોલા છે તે એકેક ગોલામાં અસંખ્યાતા નિગોદ છે નિગોદ શબ્દનો અર્થ એ છે જે અનંતા જીવનો પિંડભૂત એક શરીર તેહને નિગોદ કહિયે તે એકેકી નિગોદ મધ્યે અનંતા જીવ છે તે અતીત કાલના સર્વ સમય તથા અનાગતકાલના સર્વ સમય અને વર્તમાન કાલનો એક સમય તેને મેલા કરી અનંત ગુણા કરિયે ઇટલા એક નિગોદમાં જીવ છે ઇટલે અનંતા જીવ છે એ સંસારી જીવ એકેકાના અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે અને એકેકા

પ્રદેશે અનંતિકર્મવર્ગણા લાગી છે તે એકેક વર્ગણા મધ્યે અનંતા પુદ્ગલ પરમાણુ છે એમ અનંતા પરમાણુ જીવસાથે લાગ્યા છે તે થકી અનંત ગુણા પુદ્ગલ પરમાણું જીવથી રહિત છુટા છે.

ગોલાય અસંખિજ્ઞા, અસંખનિગોયઓ હવડ ગોલો । ઇક્કિક્કમ્મિ નિગોએ, અનંતજીવા મુણેયવા ॥૧॥

અર્થ—લોકમાંહે અસંખ્યાતા ગોલા છે એકેકા ગોલા મધ્યે અસંખ્યાતિ નિગોદ છે એકેક નિગોદમાં અનંતા જીવ છે. સત્તરસસમહિઆ, કિર ઇગાણુપાણુમ્મિહુંતિ खुडुभवा । सगतिससयतिहुत्तर, पाणुं पुण इगमुहत्तंमि ॥१॥

અર્થ—નિગોદિયા જીવ તે મનુષ્યના એક રસાસમાં સત્તર ૧૭ ભવ જ્ઞાજેરા કરે છે અને સડત્રીસસો તિહુંતેર ૩૭૭૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ એક મુહૂર્તમાં થાય.

પણસટ્ઠિસહસ્સ પણસય, છત્તિસા ઇગમુહુત્ત खुडुभवा । आवलियाणं दो सय, छपन्ना एगखुडुभवे ॥ १ ॥

અર્થ—નિગોદના જીવ એક મુહૂર્તમાં ૬૫૫૩૬ ભવ કરે અને નિગોદનો એક ભવ ૨૫૬ આવલીનો છે ક્ષુલ્લક ભવનો એ પ્રમાણ છે.

અત્થિ અનંતાજીવા, જેહિં ન પત્તો તસાઇપરિણામો । उवजंति चयंति य, पुणोवि तत्थेव तत्थेव ॥ १ ॥

અર્થ—નિગોદમાં અનંતા જીવ એટલા છે જે જીવ ત્રસ પળો પહેલા કિવારે પામ્યાં નથી અનંતો કાલ પૂર્વે ગયો અને અનંતો કાલ જાશે પણ તે જીવ વારંવાર તિહાંજ ઉપજે છે અને તિહાંજ ચવેછે એમ એક નિગોદમાં અનંતા જીવ છે તે

નિગોદના બે મેદ છે એક વ્યવહારરાશીનિગોદ અને બીજો અવ્યવહારરાશીનિગોદ તેમાં જે વાદરપેકેંદ્રીપણો ભાવે
 ત્રસપણો પામીને પાછા નિગોદમાં જાડ પડ્યા છે તે નિગોદિયા જીવને વ્યવહાર રાશીયા કહિયે અને જે જીવ કોઈપણ
 કાલે નિગોદમાંથી નિકલ્યા નથી તે જીવ અવ્યવહારરાશીયા કહિયે અને હાં મનુષ્યપણાથી જેટલા જીવ કર્મ સ્વપા-
 વીને એક સમયમાં મોક્ષ જાય છે તેટલા જીવ તેજ સમયે અવ્યવહાર રાશી સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી નિકલીને ઉચાં આવે છે
 જો દશજીવ મોક્ષજાયતો દશજીવ નિકલે કોઈક વેલાએ ભવ્યજીવ ઓછા નિકલે તો તે ટેકાણે એક બે અભવ્ય નિકલે
 પણ વ્યવહારરાશીમાં જીવ કોઈ વધે ઘટે નહીં એવા નિગોદના અસંખ્યાતા લોકમાંહેલા ગોલાતે છ દિશીના આવ્યા
 પુત્રલને આહારાદિ પળે લે છે તે સકલ ગોલા કહેવાય અને લોકને અંતના પ્રદેશે જે નિગોદના ગોલા રહ્યા છે તેને ત્રણ
 દિશીના આહારની ફરશના છે માટે વિકલ ગોલા કહિયે એ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં પાંચ થાવરના સૂક્ષ્મ જીવ તે સર્વ લોકમાં
 કાજલની કુંપલીનીપેરે મર્યાદા વ્યાપી રહ્યા છે અને સાધારણપણો તે માત્ર એક વનસ્પતિમાંજ છે પણ ચાર થાવરમાં
 નથી એ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં અનંતુ દુઃખ છે તેનું ઉદાહરણ કહે છે સાતમી નરકનું આડપ્ય તેત્રીસ સાગરોપમનું છે તેત્રીસ
 સાગરોપમના જેટલા સમય થાય તેટલા વસ્ત સાતમી નરકમાં વત્કુટો તેત્રીસ સાગરોપમને આયુષે કોઈક જીવ ઉપજે
 તેટલા. ભવમાં જેટલું છેદન મેદનનું દુઃખ થાય તે સર્વ એકદું કરિયે તેથી અનંતગુણું દુઃખ નિગોદના જીવ એક સમ-
 યમાં ભોગવે છે દૃષ્ટાન્ત જેમ કોઈક મનુષ્યને સાડા ત્રણ ક્રોડ લોડાની સુઝને અગ્નિથી તપાવીને કોઈક દેવતા સમકાલે
 ચોમે તેને જે વેદના થાય તેથી અનંત ગુણી વેદના નિગોદ મધ્યે છે અને ભવ્ય જીવને નિગોદનું કારણ તે અજ્ઞાન દશા

છે માટે તેહનો ત્યાગ કરો એ નિગોદનો વિચાર કહ્યો એ સર્વ પ્રમેયનો પ્રમાણ આત્મા પોતાના જ્ઞાન ગુણે કરી પ્રમેયનો પ્રમાણ કરે એ પ્રમેયત્વ પળો કહ્યો.

૫ સત્ત્વપળો તે છ દ્રવ્ય એક સમયમાં ઉપજે વિણશે છે અને સ્થિરપળો છે ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવપળો તેહિજ સત્ત્વપળો (ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવયુક્ત સત્) इति तत्त्वार्थ वचनात् તે વિસ્તારથી કહી દેખાડે છે જે ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે તિહાં એક પ્રદેશમાં અગુરુલઘુ અસંખ્યાતો છે અને વીજા પ્રદેશમાં અનંતો અગુરુલઘુ છે ત્રીજા પ્રદેશમાં અસંખ્યાતો અગુરુલઘુ છે એમ અસંખ્યાતા પ્રદેશમાં અગુરુલઘુ પર્યાય ઘટતો વધતો રહે છે તે અગુરુલઘુ પર્યાય ચલ છે તે જે પ્રદેશમાં અસંખ્યાતો છે તે પ્રદેશમાં અનંતો થાય છે અને અનંતને લેકાળે અસંખ્યાતો થાય છે એમ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશમાં સરીઁલો સમકાલે અગુરુલઘુ પર્યાય ફિરે છે તે જે પ્રદેશમાં અસંખ્યાતો ફિટીને અનંતો થાય છે તે પ્રદેશમાં અસંખ્યાતપળાનો વિનાશ છે અને અનંત પળાનો ઉપજવો છે અને અગુરુલઘુ પળે ગુણ ધ્રુવ છે એમ ઉપજવો વિણસવો અને ધ્રુવ એ ત્રણે પરિણામ છે.

અધર્માસ્તિકાયમાં પણ એ ત્રણે પરિણામ અસંખ્યાત પ્રદેશો સદા સમય સમયમાં પરિણામી રહ્યા છે તેમાં પણ ઉપજે વિણશે અને ધિરરહે છે એમ આકાશના અનંતા પ્રદેશમાં પણ એક સમયે ત્રણ પરિણામ પરિણમે છે અને જીવનાં અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે તે મધ્યે પણ ઉપજે વિણશે ધિર રહે તથા પુદ્ગલ પરમાણુમાં પણ સમય સમય થાય છે અને કાલનો વર્તમાન સમય ફિટીને અતીત કાલ થાય છે તો તે સમયમાં વર્તમાનપળાનો વિનાશ છે અને અતીતપળાનો ઉપજવો છે

કાલ પળે ધ્રુવ છે એ સ્થૂલ થકી ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવપણો કહ્યો અને વસ્તુગતે મૂલપળે જ્ઞેયને પલટવે જ્ઞાનનો પણ તે ભાસન પળે પરિણમતો થાય તે પૂર્વ પર્યાયના ભાસનનો વ્યય અને અભિનવ જ્ઞેયનાં પર્યાય ભાસનનો ઉત્પાદ તથા જ્ઞાન-પણાનો ધ્રુવ એ રીતે સર્વ ગુણના ધર્મની પ્રવૃત્તિરૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ વ્યય શ્રીસિદ્ધ ભગવન્તમાં પણ થઈ રહ્યો છે એમજ ધર્માસ્તિકાચના પ્રદેશે જે ક્ષેત્રગત અસંખ્યાતા પુદ્ગલ તથા જીવને પહેલે સમય ચલણ સહાયી પળો પરિણમતો હતો અને બીજે સમય અનન્ત પરમાણું તથા અનન્તા જીવ પ્રદેશને ચલણ સહાયી થયો તેવારે અસંખ્યાતા ચલણ સહાયનો વ્યય અને અનંતા ચલણ સહાયનો ઉપજવો અને ગુણપળે ધ્રુવ એમ ધર્મદ્રવ્ય મધ્યે ઉત્પાદ વ્યય થયી રહ્યો છે તેમજ અધર્મા-દિક દ્રવ્યને વિષે પણ ભાવવું તથા ચલણી કાર્ય કારણ પળે ઉત્પાદ વ્યય તથા અગુરુલઘુના ચલણનો ઉત્પાદ વ્યય પંચા-સ્તિકાર્યને વિષે કહેવું તથા કાલ દ્રવ્ય તે ઉપચાર છે તેનું સ્વરૂપ સર્વ ઉપચારથીજ કહેવું એ રીતે સર્વ દ્રવ્યમાં સત્ પળો છે જો અગુરુ લઘુનો ભેદ ન થાય તો પછે પ્રદેશનો માંહોમાંહે ભેદ કહેવો થાય તે માટે અગુરુલઘુનો ભેદ સર્વમાં છે અને જેનો ઉત્પાદ વ્યય રૂપ સત્પળો એક છે તે દ્રવ્ય એક છે તથા જેનો ઉત્પાદ વ્યય સત્પળો જૂદો તે દ્રવ્ય પણ જૂદો છે ઘટલે સત્ કેહતાં સત્વપળો કહ્યો.

૬ અગુરુલઘુત્વ પળો કહે છે જે દ્રવ્યનો અગુરુલઘુ પર્યાય છે તે છ પ્રકારની હાનિ વૃદ્ધિકરે તેમાં છ પ્રકારની વૃદ્ધિ છે ૧ અનન્ત ભાગવૃદ્ધિ ૨ અસંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિ ૩ સંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિ ૪ સંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ ૫ અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ ૬ અનંત ગુણવૃદ્ધિ હવે છ પ્રકારની હાનિ કહે છે ૧ અનંત ભાગહાનિ ૨ અસંખ્યાત ભાગહાનિ ૩ સંખ્યાત ભાગહાનિ ૪

સંખ્યાત ગુણહાનિ ૫ અસંખ્યાત ગુણહાનિ ૬ અનંત ગુણહાનિ એ રીતે છ પ્રકારની વૃદ્ધિ તથા છ પ્રકારની હાનિ તે સર્વ દ્રવ્યમાં સદા સમય સમય થયી રહી છે વૃદ્ધિ તે ઉપજવો અને હાનિ તે વ્યય કહિયે એ અગુરુલઘુ પળો કહ્યો નહીં ગુરુ તથા નહીં લઘુ તે અગુરુલઘુ સ્વભાવ કહિયે એ સર્વ દ્રવ્ય મધ્યે છે તે શ્રીભગવતીસૂત્રે “સદ્વદ્વા સર્વગુણા સર્વપણસા સર્વ-
પજ્જવા સર્વદ્વા અગુરુલઘુઆ” અગુરુલઘુ સ્વભાવને આવરણ નથી તથા આત્મા મધ્યે જે અગુરુલઘુ ગુણ તે આત્માના સર્વ પ્રદેશે ક્ષાયક ભાવ થયે સર્વ ગુણ સામાન્ય પળે પરિણમે પણ અધિકા ઓછા પરિણમે નહીં તે અગુરુલઘુગુણનું પ્રવ-
ર્તન જાણવું તે અગુરુલઘુ ગુણને ગોત્રકર્મ રોકે છે એ અગુરુલઘુ સ્વભાવ તે સર્વ દ્રવ્યમાં છે.

હવે ગુણની ભાવના કહે છે તિહાં જેટલા છ એ દ્રવ્યમાં સરીખા ગુણ છે તે સામાન્ય ગુણ કહિયે અને જે ગુણ એક દ્રવ્યમાં છે અને બીજા દ્રવ્યમાં નથી તે વિશેષ ગુણ કહિયે જે ગુણ કોઈક દ્રવ્યમાં છે અને કોઈક દ્રવ્યમાં નથી તે સાધારણ અસાધારણ ગુણ કહિયે એમ એ છ દ્રવ્યમાં અનંત ગુણ અનન્ત પર્યાય અનન્ત સ્વભાવ સદા શાશ્વતા છે જેમ શ્રીકેવલી ભગવંતે પરુષ્યા તે સર્વ જેરીતે છે તેરીતે સદ્ગુણા પૂર્વક યથાર્થ ઉપયોગથી શ્રુતજ્ઞાનાદિકથી યથાર્થ પળે જાણવા સદ્ગુણ એ નિશ્ચે જ્ઞાન તે મોક્ષનું કારણ છે જે જીવ જ્ઞાન પામ્યો તે જીવ વિરતિ કરે છે તે ચારિત્ર કહિયે જ્ઞાનનું ફલ વિરતિપળો છે તે મોક્ષનું તત્કાલ કારણ છે.

હવે નિશ્ચેચારિત્ર અને વ્યવહાર ચારિત્રનો વિચાર કહે છે. તેમાં પ્રથમ વ્યવહાર ચારિત્ર તે જે પ્રાણાતિપાત વિરમણ પ્રમુખ પંચમહાવ્રતરૂપ તે સર્વવિરતિ કહિયે અને સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણવ્રતાદિક શ્રાવકના બારવ્રત તે દેશવિરતિ

ચારિત્ર જાણવું એ વ્યવહાર ચારિત્ર સુખનું કારણ છે એવી કર્ણીરૂપ શ્રાવકના બારવ્રત અને યતિનાં પાંચ મહાવ્રત તે અભવ્યને પણ આવે તેથી દેવતાની ગતિ પામે પણ સકામ નિર્જરાનું કારણ ન થાય. આમાં કોઈ પૂછે કે મોક્ષનું કારણ નથી તો એટલું કષ્ટ શાવાસ્તે કરિયે તેને ઉત્તર જે ત્યાગ બુદ્ધી નિર્ણય જ્ઞાનસહિત ચારિત્ર તે મોક્ષનું કારણ છે માટે નિર્ણય ચારિત્ર સહિત વ્યવહાર ચારિત્ર પાલવું તે નિર્ણય ચારિત્ર કહે છે શરીર ઇન્દ્રિય વિષય કષાય યોગ એ સર્વ પર વસ્તુ જાણી છાંડવા તથા આહાર તે પુદ્ગલ વસ્તુ જાણી છાંડવો આત્મા અણાહારી છે તે માટે મુદ્ધને આહાર કરવો ઘટે નહીં આહાર તે પુદ્ગલ છે આત્મા અપુદ્ગલી છે તે માટે ત્યાગ કરવો તદ્રૂપ જે તપ તે તપ નિર્ણય ચારિત્રમાં જાણવું ચારિત્ર કહેતાં ચંચલતા રહિત ધિરતાના પરિણામ અને આત્મસ્વરૂપને વિષે એકત્વપણે રમણ તન્મયતા સ્વરૂપ વિશ્રાંતિ તત્વાનુભવ તે ચારિત્ર કહિયે તે ચારિત્રના બે ભેદ છે એક દેશવિરતિ બીજો સર્વ વિરતિ તિહાં દેશ વિરતિ કહેતાં શ્રાવકના બારવ્રત નિર્ણય તથા વ્યવહારથી કહે છે.

૧ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત તે પરજીવને આપણા જીવસરીસો જાણી સર્વ જીવની રક્ષા કરે તે વ્યવહાર દયા થયી માટે વ્યવહાર પ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રત જાણવું અને જે આપણો જીવ કર્મવશપડ્યો દુઃખી થાય છે તે આપણા જીવને કર્મબંધનથી મુકાવવું અને આત્મગુણ રક્ષા કરી ગુણવૃદ્ધિ કરવી તે સ્વદયા બંધહેતુ પરિણતિ નિવારી સ્વરૂપગુણને પ્રગટપણે કરવા જે ગુણ પ્રગટ થયો તે રાખવો એટલે જ્ઞાને કરી મિથ્યાત્વ ટાલી આપણા જીવને નિર્મલ કરે તે નિર્ણયથી પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત કહિયે.

૨ મૃષાવાદ વિરમણવ્રત કહે છે. જૂઠું વચન બિલકુલ બોલવું નહીં તે વ્યવહાર મૃષાવાદ વિરમણવ્રત અને જે પર પુદ્ગલાદિક વસ્તુને આપણી કહેવી તે મૃષાવાદ વચન છે અને જીવને અજીવ કહે તથા અજીવને જીવ કહે ઇત્યાદિક અજ્ઞાન ભાવ તે સર્વ નિશ્ચે મૃષાવાદ છે. અથવા સિદ્ધાન્તના અર્થ સ્વોટા કહે એ મૃષાવાદ જેણે છાંડ્યો તે નિશ્ચે મૃષાવાદ વિરમણવ્રત કહિયે એટલે વીજા અદત્તાદાનાદિક વ્રત જો ભાંજે તો તેનો માત્ર ચારિત્ર ભંગ થાય પણ જ્ઞાન દર્શનનો ભંગ ન થાય અને જેણે નિશ્ચે મૃષાવાદનો ભંગ કસ્યો તેણે ભગવેત સ્વા શાસ અને ચારિત્ર એ ત્રણેનો ભંગ કસ્યો તથા આગમમાં એમ કહ્યું છે જે એક સાધુયે ચોથો વ્રત ભંગ કસ્યો અને એક સાધુયે વીજો મૃષાવાદ વ્રત ભંગ કસ્યો તો જેણે ચોથો વ્રત ભંગ કસ્યો તે આલોચન લેઈ શુદ્ધ થાય પણ જે સિદ્ધાન્તના અર્થનો મૃષા ઉપદેશ આપે તે આલોચન લીધે પણ શુદ્ધ થાય નહીં.

૩ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત કહે છે જે પારકું ધન વસ્તુ છુપાવે ચોરી કરે ઠગવાજી કરી લીધે તે ચોરી છે એટલે પારકી વસ્તુ ધણીના દિધા વિના લેવી નહીં એ વ્યવહારથી અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત જાણવું અને જે પાંચ ઇન્દ્રિયના ત્રેવીસ વિષય આઠ કર્મ વર્ગના ઇત્યાદિક પરવસ્તુ લેવી નહીં તથા તેની વાંછા ન કરવી તે આત્માને અગ્રાહ્ય છે માટે તે નિશ્ચેથી અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત કહિયે ઇહાં કોઈ પૂછે જે વિષયની અને કર્મની વાંછા કોણ કરે છે તેને ઉત્તર જે પુણ્યને લેવા યોગ્ય છે તે જીવ કર્મની વાંછા કરે છે જે પુણ્યના ૪૨ ભેદ છે તે ચાર કર્મની શુભ પ્રકૃતિ છે એટલે જે વ્યવહાર અદત્તાદાન તો નથી લેતા પણ અંતરંગ પુણ્યાદિકની વાંછા છે તેને નિશ્ચે અદત્તાદાન લાગે છે.

૪ મૈથુન વિરમણ વ્રત કહે છે. જે પુરુષ પરસ્ત્રીનો પરિહાર કરે તથા જે સ્ત્રી પરપુરુષનો પરિહાર કરે इहां સાધુને સ્ત્રીનો સર્વથા ત્યાગ છે અને ગૃહસ્થને પરણેલી સ્ત્રી મોકલી છે પરસ્ત્રીનો પચ્ચલાણ છે તે વ્યવહારથી મૈથુનનું વિરમણ કહિયે અને જે વિષયના અભિલાષનું તથા મમતા તૃષ્ણાનો ત્યાગ પરભાવ વર્ણાદિક પરદ્રવ્યના સ્વામિત્વાદિક તેનો અભોગી પળો આત્મા સ્વગુણ જ્ઞાનાદિકનો ભોગી છે અને એ પુદ્ગલસંઘ તે અનંતા જીવની એઠછે તેને કેમ ભોગવે એ રીતે ત્યાગ તે નિશ્ચેથી મૈથુન વિરમણ કહિયે જેણે બાહ્ય વિષય છાંડ્યો છે અને અંતરંગ લાલચ છૂટી નથી તો તેહને તે મૈથુનના કર્મ લાગે છે.

૫ પરિગ્રહ પરિમાણવ્રત કહે છે. પરિગ્રહ ધન-ધાન્ય-દાસદાસી-ચૌપદ-જમીન-વસ્ત્ર-આભરણનો ત્યાગ તેમાં સાધુને તો સર્વથા પરિગ્રહનો ત્યાગ છે તથા શ્રાવકને ઇચ્છા પરિમાણ છે જેટલી ઇચ્છા હોય તેટલો પરિગ્રહ મોકલો રાખે બીજાની વ્રતી કરે એ વ્યવહારથી કહ્યો અને જે કર્મ રાગદ્વેષ અજ્ઞાનદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણી પ્રમુખ આઠ કર્મ અને શરીર ઇન્દ્રિયનો પરિહાર એટલે કર્મને પરિગ્રહ જાણી છાંડવો તે નિશ્ચેથી પરિગ્રહનો ત્યાગ એટલે પરવસ્તુની મૂર્છા છાંડવી જેણે મૂર્છા છોડી તેણે પરિગ્રહ છોડ્યોજ છે એમ જાણવું.

૬ દિશિપરિમાણ વ્રત કહે છે. તિહાં તિરછિ ચાર દિશી પાંચમી અધો છટ્ટી ઊર્ધ્વ એ છદિશીનાં ક્ષેત્રનો માન કરી મોકલો રાખે તે વ્યવહારથી દિશી પરિમાણ કહિયે અને ચાર ગતિમાં ભટકવું તે કર્મનું ફલ છે એમ જાણી તેથી ઉદાસીનપણો અને સિદ્ધ અવસ્થાનું ઉપાદેય પળો તે નિશ્ચેદિશિપરિમાણ વ્રત કહિયે.

૭ ભોગોપભોગ પરિમાણ વ્રત કહે છે જે એકવાર ભોગવડું તે ભોગ અને જે ચારંવાર ભોગવડું તે ઉપભોગ તેનો પરિમાણ કરે તે વ્યવહાર ભોગોપભોગ વ્રત કહિયેં અને જે વ્યવહારનયેં કર્મનો કર્તા ભોક્તા જીવ છે અને નિશ્ચય નયે તો કર્મનો કર્તા કર્મ છે આત્મા અનાદિનો પરભાવ ભોગી થયો છે તેથી પરભાવગ્રાહક અને પરભાવરક્ષક થયો એટલે આત્માની જ્ઞાતકતા ગ્રાહકતા ભોગ્યતા રક્ષકતા બીગડે કર્તા પળો બીગડ્યો તેવારેં પરભાવ કર્તા થયો તે પળ પરભાવ રંગીપળેં આઠ કર્મનો કર્તા થયો છે પળ સત્તાયેં તો સ્વભાવનો કર્તા છે પળ ઉપગરણ અવરાણા તેથી સ્વકાર્ય કરી શકતો નથી વિભાવને કરે છે અજ્ઞાન પળે જીવનો ઉપયોગ મલ્યો છે પળ ન્યારો છે પોતાના જ્ઞાનાદિક ગુણનો કર્તા ભોક્તા છે એહયો સ્વરૂપાનુયાયી પરિણામ તે નિશ્ચેં ભોગોપભોગ વ્રત ત્યાગ જાણવો.

૮ અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત કહે છે. જે કામ વિના જીવનો વધ કરવો પારકાવાસ્તે આરંભ પ્રમુખ કરવાની આજ્ઞા પ્રમુખ આપવી તે વ્યવહાર અનર્થ દંડ અને શુભાશુભ કર્મ તે મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય યોગથી વંધાય છે તેને જીવ આપણા કરી જાણે એ નિશ્ચેંથી અનર્થદંડ.

૯ સામાયક વ્રત કહે છે. જે મનવચનકાયાના આરંભ ટાલીને તેને નિરારંભપળે વર્તીવે તે વ્યવહાર સામાયક જાણવો અને જે જીવના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ગુણ વિચારે સર્વ જીવના ગુણની સત્તા એક સમાન જાણી સર્વ જીવ સાથે સમતા પરિણામે વર્તે તે નિશ્ચેંથી સમતારૂપ સામાયક કહિયેં.

૧૦ દેશાવગાશિક વ્રત કહે છે. જે મન વચન કાયાના યોગ એક ઠોર કરી એકસ્થાનકેં બેસી ધર્મ ધ્યાન કરવો તે

વ્યવહાર દેશાવગાશિક કહિયેં અને જે શ્રુત જ્ઞાને કરી છ દ્રવ્ય ઓલસીને પાંચ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે અને જ્ઞાનવંત જીવને ધ્યાવે તે નિશ્ચે દેશાવગાશિક વ્રત કહિયેં.

૧૧ પોશહ વ્રત કહે છે. જે ચાર પહોર અથવા આઠ પહોર સુધી સમતા પરિણામે સાવચ છોડી નિરારંભપણે સિદ્ધા-યધ્યાનમાં પ્રવર્તે તે વ્યવહાર પોશહ કહિયેં અને પોતાના જીવને જ્ઞાન ધ્યાનથી પોષીને પુષ્ટ કરે તે નિશ્ચેથી પોશહ વ્રત કહિયેં જીવને પોતાનાં સ્વગુણે કરી પોષીજે તેને પોશહ કહિયેં.

૧૨ અતિથિસંવિભાગ વ્રત કહે છે. જે પોશહને પારણે અથવા સદા સર્વદા સાધુને તથા જૈનધર્મિ શ્રાવકને પોતાની શક્તિપ્રમાણે દાન દેવું તે વ્યવહાર અતિથિસંવિભાગ કહિયેં અને પોતાના જીવને અથવા શિષ્યને જ્ઞાનનું દાનતે ભણવું ભણાવવું સુણવું સુણાવવું તે નિશ્ચેથી અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહિયેં. એટલે શ્રાવકના બારવ્રત કહ્યાં તે સમક્તિ સહિત જે નિશ્ચે તથા વ્યવહારથી બાર વ્રતધારે તે જીવને પાંચમે ગુણઠાણે દેશવિરતિ શ્રાવક કહિયેં દેશ કેહતાં દેશધર્મી થોડીશી વ્રતિપણો છે માટે અને યતિને સર્વથી વ્રતિપણો છે તેથી પાંચ મહાવ્રતજ છે સાધુને પાંચ મહાવ્રતમાં સર્વ વ્રત આવ્યાં એ નિશ્ચે ત્યાગરૂપ જ્ઞાન ધ્યાન સંવર નિર્જરામાં થિરતાના પરિણામ તે નિશ્ચે ચારિત્રના એક ઉત્સર્ગ બીજો અપવાદ એ વેમાર્ગ છે તેમાં જે ઉત્કૃષ્ટ તીક્ષ્ણ પરિણામ તે ઉત્સર્ગ અને જે ઉત્સર્ગ રાખવાને કારણરૂપ તે અપવાદ-ઉત્કંચ ॥ “સંથરણંમિ અસુદ્ધં, દુન્નવિ ગિહ્નંતદંતયાણઽહિયં ॥ આહર દિદ્ધંતેણં, તે વેવહિયં અસંથરણે” ॥૧॥ એટલે જ્યાં સુધી સાધક ભાવને બાધક નપડે ત્યાંસુધી જેહની નાકહી તે આદરવો નહીં અને જો સાધક પરિણામ રહેતા ન દીઠા તેવારે જેહની ના તે

આચરે તેને અપવાદમાર્ગ કહિયે જે આત્મગુણ રાખવાને કરવો તે અપવાદ અને ગુણીને રાગે ભક્તિયે કરવો તે પ્રશસ્ત એ બે તો સાધન છે અને જે હૃદયને અલ્પમવાથી કરવું તે અતિચાર છે તથા સબલો અને હૃદય માટે અશક્ત પળે કરવું તે પડિવાઈ છે તે મધ્યે અપવાદ માર્ગ તે પરિણામ હદ રહે તેમ આજ્ઞાયે કરવો.

હવે ચાર ધ્યાન કહે છે. ૧ આર્તધ્યાન. ૨ રૌદ્રધ્યાન. ૩ ધર્મધ્યાન. ૪ શુક્લધ્યાન. તિહાં પહેલા બે ધ્યાન તે અશુભ કહિયે અને પાછલા બે ધ્યાન તે શુદ્ધ છે તિહાં મનમાં આહટ દોહટના પરિણામ તે આર્તધ્યાન કહિયે તેના ચાર પાયા છે ૧ માઈ મિત્ર સજ્જન માતા પિતા સ્ત્રી પુત્ર ધન પ્રમુખ ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થયાથી વિલાપ કરે તે પહેલો ઇષ્ટ વિયોગનામા આર્તધ્યાન તથા ૨ અનિષ્ટ જે મુંઝાં દુઃખનાં કારણ દુશ્મન દરિદ્રીપણો તથા કુપુત્રાદિ મલવાથી મનમાં દુઃખ ચિંતા ઉપજે તે અનિષ્ટ સંયોગ નામ આર્તધ્યાન ૩ શરીરમાં રોગ ઉપના થકા દુઃખકરે ચિંતાવળી કરે તે રોગચિંતાનામા આર્તધ્યાન ૪ મનમાં આગલના વસ્તુનો સોચ કરે જે આવર્ષમાં આકામ કરશું આવતા વર્ષમાં અમુક કામ કરશું તો અમુક લાભ થશે અથવા દાન શીલ તપનું ફલ માંગે જે આ ભવમાં તપ કીધો છે માટે આવતે ભવે ઇંદ્ર ચક્રવર્તિની પદવિ મળે એહવી આગલા ભવની વાંછા છે તે અગ્રશોચ આર્તધ્યાનનો ચોથોપાયો જાણવો. એ આર્ષધ્યાનના ચાર ભેદ કહ્યા એ તિર્યંચ ગતિના કારણ છે એ ધ્યાનના પરિણામ તે પાંચમા અથવા છઠ્ઠા ગુણઠાળા સુધી હોય.

૨ જે કઠોરપરિણામનું ચિંતવન તે રૌદ્રધ્યાન તેના ચાર ભેદ છે ૧ જીવ હિંસાકરીને હર્ષ પામે અથવા બીજો કોઈ હિંસા કરતો હોય તેને દેહી સુશી ધાય અથવા યુદ્ધની અનુમોદના કરે તે હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન ૨ જૂઠું બોલિને મનમાં હર્ષ

પામે કે જુઓ મેં કેવોકપટકેલવ્યો મારા જૂઠાપણાની સ્વર કોઈને પડી નહીં એવો મૃષાવાદ રૂપ પરિણામ તે મૃષાનુ-
 બંધી રૌદ્રધ્યાન ૩ ચોરી કરી અથવા ઠગાઈ કરી મનમાં સુખી થાય કે મારા જેવી જોરાશર કોણ છે હું પારકો માલ
 સ્વાહું છું એવો પરિણામ તે ચોરાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન ૪ પરિગ્રહ ધન ધાન્ય પરિવાર ઘણો વધવાની લાલચ હોય તે ધન
 અથવા કુટુંબને માટે ગમે તેવું પાપ કરે અથવા ઘણો પરિગ્રહ મિલ્યાથી અહંકાર કરે તે પરિગ્રહ રક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન
 ૫ રૌદ્રધ્યાનના ચારભેદ કહ્યા ૫ ધ્યાન નરકગતિ પમાડવાનું કારણ છે મહાઅશુભકર્મવંધનું કારણ છે ૫ પાંચમા ગુણ-
 ઠાણા સુધી છે અને છઠ્ઠે ગુણઠાણે પણ એક હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાનના પરિણામ કોઈક જીવને હોય.

હવે ધર્મ ધ્યાન કહે છે. જે વ્યવહાર ક્રિયારૂપ કારણ તે ધર્મ તથા શ્રુતજ્ઞાન અને ચારિત્ર ૫ ઉપાદાનપણે સાધન
 ધર્મ તથા રક્ષત્રયી ભેદપણે તે ઉપાદાન શુદ્ધ વ્યવહાર ઉત્સર્ગાનુયાયી તે અપવાદ ધર્મ જાણવો અને અભેદરક્ષત્રયી તે
 સાધન શુદ્ધ નિર્જ્ઞે નયે ઉત્સર્ગ ધર્મ અને (ધમ્મો વત્થુ સહાવો) જે વસ્તુનો સત્તાગમ શુદ્ધ પરિણામિક સ્વગુણ પ્રવૃત્તિ
 કર્ત્તાદિક અનંતાનંદ રૂપ સિદ્ધાવસ્થાયે રહ્યો તે એવંભૂત ઉત્સર્ગ ઉપાદાન શુદ્ધ ધર્મ તે ધર્મનું ભાસન રમણ એકાગ્રતાપણે
 ચિંતન તન્મયતાનો ઉપયોગ એકત્વનો ચિંતવવો તે ધર્મ ધ્યાન કહિયે તેના પાયા ચાર છે તે કહે છે.

૧ આજ્ઞાવિચયધર્મધ્યાન તે જે વીતરાગ દેવની આજ્ઞા સાચી કરી સર્વદે એટલે ભગવંતે છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ નય પ્રમાણ
 નિક્ષેપા સહિત સિદ્ધ સ્વરૂપ નિગોદ સ્વરૂપ જેમ કહ્યા તેમ સર્વદે વીતરાગની આજ્ઞા નિત્ય અનિત્ય સ્યાદ્વાદ પળે નિર્જ્ઞે

વ્યવહાર પળે માને સર્દહે તે આજ્ઞા પ્રમાણે યથાર્થ ઉપયોગ ભાસત થયો તેને હર્ષે કરી તે ઉપયોગ મધ્યે નિરધાર, ભાસત રમણ અનુભવતા એકતા તન્મય પળો તે આજ્ઞાવિચયધર્મધ્યાન કહિયે.

૨ અપાયવિચયધર્મધ્યાન તે જીવમાં અશુદ્ધપણે કર્મના યોગથી સંસારી અવસ્થામાં અનેક અપાય કેહતાં દૂષણ છે તે અજ્ઞાન રાગ દ્વેષ કષાય આશ્રવ એ મારા નથી હું એથી ન્યારો છું હું અનંતજ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્યમયી શુદ્ધ, બુદ્ધ અવિનાશી છું અજ, અનાદિ, અનંત, અક્ષય, અક્ષર, અનક્ષર, અચલ, અકલ, અમલ, અગમ્ય, અનમી, અરૂપી, અકર્મા, અવંધક, અનુદય, અનુદીરક, અયોગી, અભોગી, અરોગી, અમેદી, અવેદી, અછેદી, અસ્થેદી, અકપાયી, અસલાહ, અલેશી, અશરીરી, અળાહારી, અવ્યાવાધ, અનવગાહી, અગુરુલઘુપરિણામી, અતેંદ્રી, અપ્રાણી, અયોની, અસંસારી, અમર, અપર, અપરંપર, અવ્યાપી, અનાશ્રિત, અકંપ, અવિરુદ્ધ, અનાશ્રવ, અલક્ષ, અશોકી, અસંગી, અનારક, લોકાલોક જ્ઞાયક એવો શુદ્ધ ચિદાનંદ મારો જીવ છે એહવો એકાગ્રતારૂપ ધ્યાનતે અપાયવિચયધર્મધ્યાન જાણવો.

૩ વિપાકવિચયધર્મધ્યાન કહે છે. જે એહવો જીવ છે તો પણ કર્મ વશેં દુઃખી છે તે કર્મનો વિપાક ચિંતવે જે જીવનો જ્ઞાનગુણ તે જ્ઞાનાવરણી કર્મે દાબ્યો છે અને દર્શનાવરણી કર્મે દર્શનગુણ દાબ્યો છે એમ આઠ કર્મે જીવના આઠગુણ દાબ્યા છે એટલે આ સંસારમાં ભમતાં થકાં જીવને જે સુખદુઃખ છે તે સર્વ કર્મનાં કીધાં છે માટે સુખ ઉપને રાચવું નહીં અને દુઃખ ઉપને દિલગીર થવું નહીં કર્મ સ્વરૂપની પ્રકૃતિ સ્થિતિ રસ અને પ્રદેશનો બંધ ઉદય ઉદીરણા તથા સત્તા ચિંતવવાનું એકાગ્રતા પરિણામ તે વિપાકવિચયધર્મધ્યાન.

૪ સંસ્થાનવિચયધર્મધ્યાન કહે છે તે ચણ્ડરાજમાન લોકનું સ્વરૂપ વિચારે જે એ લોક તે ચણ્ડરાજ ઝૂંચો છે તે મધ્યે કાંઈક અધિક સાત રાજ અધો લોક છે વિચમાં અઢારસો યોજન મનુષ્ય સ્ત્રેત્ર ત્રિછો લોક છે તે ઝપર કાંઈક ઝૂંચો સાત રાજ ઝૂંચો લોક છે તેમાં સર્વ વૈમાનિક દેવતા વસે છે અને ઝપરે સિદ્ધ શિલા સિદ્ધસ્ત્રેત્ર છે એ રીતે લોકનું પ્રમાણ છે એ લોકનું સંસ્થાન વૈશાખ છે અનંતો કાલ આપણા જીવે સંસારમાં ભમતાં સર્વ લોકને જન્મમરણ કરી ફરસ્યો છે એવું જે લોક સ્વરૂપ તથા લોકને વિષે પંચાસ્તિકાચનું અવસ્થાન તથા પરિણમન દ્રવ્યમધ્યે ગુણ પર્યાયનું અવસ્થાન તેનો જે એકગ્રતાયે તન્મયચિંતવણ પરિણામ એહવું જે ધ્યાન તે સંસ્થાનવિચયધર્મધ્યાન કહિયે એ ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા કહ્યા. એ ધર્મધ્યાન ચોથા ગુણઠાણાથી માંડીતે આત્મા શુભાગમ સુધી છે.

હવે શુક્લધ્યાન કહે છે. શુક્લકેહતાં નિર્મલશુદ્ધ પરઆલંબન વિના આત્માના સ્વરૂપને તન્મય પળે ધ્યાવે એહવું ધ્યાન તેને શુક્લધ્યાન કહિયે તેહના પાયા ચાર છે તે કહે છે.

૧ પૃથક્ત્વવિતર્કસપ્રવિચાર તે પૃથક્ત્વ કેહતાં જીવથી અજીવ જૂદા કરવા સ્વભાવ વિભાવ તેને જૂદા પૃથક્પળે વહેંચણ કરવી સ્વરૂપને વિષે પળ દ્રવ્ય તથા પર્યાયનો પૃથક્પળે ધ્યાન કરી પર્યાય તે ગુણમાં સંક્રમાવે અને ગુણ તે પર્યાયમાં સંક્રમણ કરે એરીતે સ્વધર્મને વિષે ધર્માંતર ભેદ તે પૃથક્ત્વ કહિયે અને તેનો વિતર્ક તે જે શ્રુતજ્ઞાને સ્થિત ઉપયોગ અને સપ્રવિચાર તે સવિકલ્પોપયોગ એટલે એક ચિંતવ્યા પછિ બીજો ચિંતવવો તેને વિચાર કહિયે એટલે નિર્મલ વિકલ્પ

સહિત પોતાની સત્તાને ધ્યાવે તે પૃથક્સ્થવિતર્કસપ્રવિચાર પેહેલો પાયો એ આઠમા ગુણ ઠાળાથી માંડી રૂગ્યારમા ગુણ-ઠાળા સુધી છે.

૨ એકત્વવિતર્કઅપ્રવિચાર નામા બીજો પાયો કહે છે. જે જીવ આપણા ગુણ પર્યાયની એકતાકરી ધ્યાવે તે આવી રીતે કે જીવના ગુણ પર્યાય અને જીવતે એકજ છે અને મહારો જીવ સિદ્ધસ્વરૂપ એકજ છે એવો એકત્વ સ્વરૂપ તન્મય પળે અનંતા આત્મ ધર્મનો એકત્વપળે ધ્યાન વિતર્ક કેહતાં શ્રુતજ્ઞાનાવલંબી પળે અને અપ્રવિચાર કેહતાં વિકલ્પ રહિત દર્શન જ્ઞાનનો સમયાંતરે કારણતા વિના રક્ષત્રયીનો એક સમયી કારણ કાર્યતા પળે જે ધ્યાન વીર્ય ઉપયોગની એકાગ્રતા તે એકત્વવિતર્ક અપ્રવિચાર જાણવો. એ પાયો વારમા ગુણઠાળે ધ્યાવે એ બેહુ પાયામાં શ્રુતજ્ઞાનાવલંબી પળે છે પળ અવધિ મનપર્યવ જ્ઞાનોપયોગે ઘસતો જીવ કોઈ ધ્યાન કરી સકે નહીં એ બે જ્ઞાન પરાનુયાયી છે માટે. એ ધ્યાનથી ઘનઘાતિયા ચાર કર્મ સ્વપાવે નિર્મલ કેવલ જ્ઞાન પામે પછે તેરમે ગુણઠાળે ધ્યાનતરિકા પળે છે તેરમાના અંતે અને ચડ-દમે ગુણઠાળે એ બે પાયા ધ્યાવે.

૩ સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ પાયો કહે છે. તે સૂક્ષ્મ મન વચન કાયાના યોગ રૂંધે શૈલેશી કરણ કરી અયોગી થાય તે જે અપ્રતિપાતિ નિર્મલવીર્ય અચલતારૂપપરિણામ તે સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ ધ્યાન જાણવું રૂંધાં સત્તાયે ૮૫ પ્રકૃતિ રહી હતી તેમધ્યે ૭૨ સ્વપાવે.

૪ ઉચ્છિન્નક્રિયાનુવૃત્તિ પાયો કહે છે. જે યોગ નિરૂંધ કીધાપછે તેર પ્રકૃતિ સ્વપાવે અકર્મા થાય સર્વ ક્રિયાથી રહિત

ધાય તે સમુચ્છિન્ન ક્રિયા નિવૃત્તિ શુક્લધ્યાન કહિયેં એ ધ્યાન ધ્યાવતાં શેષ દલ સ્વરૂપ ક્રિયા ઉચ્છેદે અવગાહના વેદમાનમાંથી ત્રીજો ભાગ ઘટાડે શરીર મૂકી રૂપમાંથી સાત રાજ ઉપર લોકને અંતે જાય સિદ્ધ ધાય રૂપમાં શિષ્ય પૂછે જે શૈલમાં ગુણઠાણે તો અક્રિય છે તો સાતરાજ ઉંચો ગયો એ ક્રિયા કેમ કરે છે તેને ઉત્તર જે સિદ્ધ તો અક્રિય છે પરંતુ પૂર્વ પ્રેરણાએ તુંબીને દૃષ્ટાંતે જીવમાં ચાલવાનો ગુણ છે ધર્માસ્તિકાય મધ્યે પ્રેરણા ગુણ છે તેથી કર્મ રહિત જીવ મોક્ષેજતા લોકને અંતે જાયી રહે રૂપમાં કોઈ પૂછે જે આગલ ઉંચો અલોક છે ત્યાં કિમ જાતો નથી તેને ઉત્તર જે આગલ ધર્માસ્તિકાય નથી માટે ન જાય વલી કોઈ પૂછે જે તો અધોગતિયેં અથવા તિરચ્છી ગતિયેં કેમ નથી જાતો તેને ઉત્તર જે કર્મના ભારથી રહિત થયો હલુવો થયો માટે નિષ્ઠો તથા ડાબો જિમળો ન જાય કારણ કે પ્રેરક કોઈ નથી તથા કંપે નથી કેમકે અક્રિય છે માટે તથા કોઈ પૂછે જે સિદ્ધને કર્મ કેમ લાગતા નથી તેને કહે છે જે કર્મ તો જીવને અજ્ઞાનથી તથા યોગથી લાગે છે તે સિદ્ધના જીવને અજ્ઞાન તથા યોગ નથી માટે કર્મ લાગે નથી એ ચાર ધ્યાનનો અધિકાર કહ્યો.

હવે વલી ત્રીજા ચાર ધ્યાન કહે છે ૧ પદસ્થ ૨ પિંડસ્થ ૩ રૂપસ્થ. ૪ રૂપાતીત તેમાં પહેલું પદસ્થ ધ્યાન કહે છે જે અરિહંતાદિક પાંચ પરમેષ્ઠીના ગુણ સંભારે તેનો ચિત્તમાં ધ્યાન કરે તે પદસ્થ ધ્યાન. ૨ પિંડસ્થ કેહતાં શરીરમાં રહ્યો જે આપણો જીવ તેમાં અરિહંત સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુપણના ગુણ સર્વ છે એવો જે ધ્યાન તે પિંડસ્થ ધ્યાન અથવા ગુણીના ગુણ મધ્યે એકત્વતા ઉપયોગ કરવો તે પિંડસ્થ ધ્યાન. ૩ રૂપમાં રહ્યો થકો પણ એ મારો જીવ અરૂપી

અનંત ગુણી છે જે વસ્તુનો સ્વરૂપ અતિશયાવલંબી થયા પછે આત્માનું રૂપ એકતા પળો એટલો જે ધ્યાન તે રૂપસ્થ ધ્યાન એ ત્રણ ધ્યાન ધર્મ ધ્યાનમાં ગણવા. ૪ નિરંજન નિર્મલ સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત અમેદ એકશુદ્ધતા રૂપ ચિદાનંદ તત્વામૃત અસંગ અલંકાર અનંતગુણ પર્યાયરૂપ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન જાણવું. આ માર્ગના ગુણઠાણા નયપ્રમાણ મતિઆદિક જ્ઞાન ક્ષયોપશમ ભાવ સર્વ છાંડવા યોગ્ય થયા એક સિદ્ધતા મૂલ ગુણને ધ્યાવે તે રૂપાતીત ધ્યાન જાણવો એટલે મોક્ષનું કારણ જે ધ્યાન તે કહ્યું.

હવે ભાવના કહે છે. તેમાં ધર્મ ધ્યાનની ચાર ભાવના કહે છે. ૧ મૈત્રીભાવના તે સર્વ જીવ સાથે મિત્રતાનો ભાવ ચિંતવવો સર્વનું મહત્ત્વ ઇચ્છવું પણ કોઈનું માર્તું ચિંતવવું નહીં સર્વ જીવ ઉપર હિતબુદ્ધિ રાખવી તે મૈત્રીભાવના ૨ ગુણવંત અને જ્ઞાનાદિક ગુણ ઉપરે રાગ તે બીજી પ્રમોદભાવના ૩ જે ધર્મવંત ઉપર રાગ અને મિથ્યાત્વી ઉપર રાગ નહીં તેમ દ્વેષપણ નહીં કારણ કે હિંસક ઉપરે પણ ઉત્તમ જીવને કરુણા ઉપજે જો ઉપદેશ થકી સારામાર્ગે આવે તો તેને શુદ્ધ-માર્ગે આણવો કદાચિત-માર્ગે ન આવે તોપણ દ્વેષ ન રાખવો કેમકે તે અજાણ છે એમ સમજવું એવું જે પરિણામ તે મધ્યસ્થભાવના ૪ સર્વ જીવની પોતાને તુલ્યજાણી દયા પાલે કોઈને હાનિ નહીં તથા જે દુઃખી અથવા ધર્મહીન તેહના ઉપર કરુણા તેના દુઃખ દાલવાનો પરિણામ તથા ધર્મહીન જીવ દેખીને એવો ચિંતવે જે એ જીવ કિવારે ધર્મ પામશે તથા આત્મસાધન પામી સ્વરૂપ ધર્મને કિવારે અવલંબશે એવો પરિણામ તે ચોથી કરુણા કેહતાં દયાભાવના. એ ચાર ભાવના કહી.

૧ હવે બાર ભાવના કહે છે. શરીર કુટુંબ ધન પરિવાર સર્વ વિનાશી છે જીવનો મૂલ ધર્મ અવિનાશી છે એમ ચિંતવવું તે પહેલી અનિત્યભાવના ૨ સંસારમાં મરણસમયે જીવને શરણ રાખનાર કોઈ નથી. એક ધર્મનો શરણ છે એવું ચિંતવવું તે બીજી અશરણ ભાવના ૩ મારા જીવે સંસારમાં ભ્રમતાં સર્વ ભવકીધા છે એ સંસારથી હું કેવારે છુટીશ એ સંસાર મારો નથી હું મોક્ષમયી છું એમ વિચારવું તે ત્રીજી સંસારભાવના. ૪ એ માહરો જીવ એકલો ભોગવશે એમ ચિંતવવું તે ચોથી એકત્વભાવના ૫ આ સંસારમાં કોઈ કોઈનો નથી એમ ચિંતવવું તે પાંચમી અન્યત્વભાવના ૬ આ શરીર અપવિત્ર મલમૂત્રની ધાણ છે રોગ-જરાથી ભર્યો છે એ શરીરથી હું ન્યારો છું એમ ચિંતવવું તે છઠ્ઠી અશુચિભાવના ૭ રાગદ્વેષ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ પ્રમુખ સર્વ આશ્રવ છે એમ ચિંતવવું તે સાતમી આશ્રવભાવના ૮ જ્ઞાનધ્યાનમાં વર્તતો જીવ નવા કર્મ બાંધે નહીં તે આઠમી સંવરભાવના ૯ જ્ઞાનસહિત ક્રિયાતે નિર્જરાનું કારણ છે તે નવમી નિર્જરાભાવના ૧૦ ચન્દ્રદરાજ લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું તે દશમી લોકસ્વરૂપભાવના ૧૧ સંસારમાં ભ્રમતા જીવને સમક્ષિત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પામવી દુર્લભ છે અથવા સમક્ષિત પામ્યો પણ ચારિત્ર સર્વ ચિરતિ પરિણામ રૂપ ધર્મ પામવો દુર્લભ છે તે ઇચ્છારમી બોધદુર્લભભાવના.

૧૨ ધર્મના કહેણહારગુરુ તથા શુદ્ધ આગમનું સામલવું એહવી જોગવાઈ મલત્રિ દોહેલી છે તે બારમી ધર્મદુર્લભભાવના એટલે બાર ભાવના કહી એ ચારિત્રનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ કહ્યું.

એવો સમક્ષિત સહિત જ્ઞાન ચારિત્ર તે મોક્ષનું કારણ છે તેના ઉપર ભવ્ય પ્રાણીયે વિશેષે ઉદ્યમ કરવો અને જો તેનું

જ્ઞાન ચારિત્ર નહીં પહેલે તોપણ શ્રેણિક રાજાની પેરેં સદ્ગુણ શુદ્ધ રાખજો જો સમક્ષિત શુદ્ધ છે તો મોક્ષ નજીક છે સમ-
ક્ષિત વિના જ્ઞાન ધ્યાન ક્રિયા સર્વ નિઃફલ છે એમ આગમમાં કહ્યો છે.

જંસકેહ તં કિરહ, અહવા ન સકેહ તહય સદ્ગહ । સદ્ગહમાણો જીવો, પાવહ અયરામરં ઠાણં ॥ ૧ ॥

અર્થ—રે જીવ ! તું કરી શકે તો કર અને જો ન કરીશકે તોપણ જેવો વીતરાગેં ધર્મ કહ્યો તે રીતે સદ્ગહજે સદ્-
ગુણ શુદ્ધ રાખનાર જીવ અજરામર સ્થાનક તે મોક્ષ પદવી પામે.

હવે સમક્ષિતનો માર્ગ કહે છે. ૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ પુણ્ય. ૪ પાપ ૫ આશ્રવ ૬ સંવર ૭ નિર્જરા ૮ વંધ ૯ મોક્ષ—
એ નવ તત્વ છે તેમાં મોક્ષનું કારણ જીવ છે અને સંવર તથા નિર્જરા એ બે ગુણ છે એટલે જીવ સંવર નિર્જરા મોક્ષ એ
ચાર ઉપાદેય છે અને વીજા પાંચ હેય છે એવો પરિણામ તેને સમક્ષિત જ્ઞાન કહિયેં તે સમક્ષિત જ્ઞાનભલોજ થાય તિહાં
અનુયોગદ્વારમાં કહ્યો છે.

નાયમ્મિ ગિન્હિયવ્વે, અગિન્હિયવ્વે અ ઇત્થ અત્થમિ । જહ્વમેવહયજો, સો ઉવણ્ણો નઓનામ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જ્ઞાનથી છ દ્રવ્ય જાણીને લેવા યોગ્ય હોય તે છે અને છાંડવા યોગ્ય છાંડે એવો જે ઉપદેશ તે નવ ઉપદેશ
જાણવો હવે સમક્ષિતની દશરુષિ કહે છે.

નિસર્ગરુષિ તે નિશ્ચય નય કરી જીવાદિ નવતત્વ જાણે આશ્રવ ત્યાગે સંવર આદરે વીતરાગના કહ્યા ભાવ જે છ દ્રવ્ય

તે દ્રવ્ય છેવટ કાલ ભાવસહિત જાણે નામાદિચાર નિશ્લેષા પોતાની બુદ્ધિથી જાણે સદહે કીતરાગના ભાસ્યા ભાવ તે સત્ય છે એવી સદ્ગુણા હોય.

૨ ઉપદેશરુચિ નવતત્ત્વ તથા છ દ્રવ્યને ગુરુ ઉપદેશથી જાણી સદહે તે ઉપદેશરુચિ.

૩ આજ્ઞારુચિ તે રાગદ્વેષ મોહ જેમના ગયા છે અજ્ઞાન મિથ્યું છે એવા અરિહંતદેવ તેણે જે આજ્ઞા કહી તેને માને સદહે તે આજ્ઞારુચિ.

૪ સૂત્રરુચિ ૧ આચારાંગ. ૨ સુયગડાંગ. ૩ ઠાળાંગ. ૪ સમવાયાંગ. ૫ ભગવતી. ૬ જ્ઞાતાધર્મકથા. ૭ ઉપાસકદશાંગ. ૮ અંતગડદશાંગ. ૯ અનુત્તરોત્તરવાઈ દશાંગ. ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ. ૧૧ વિપાક. એ ઇગ્યાર અંગ તથા ચારમું અંગદ્વિવાદ જેમાં ચતુર્દ પૂર્વ હતા તે હમણા વિચ્છેદ થયા છે તથા ૧ ઉત્તરવાઈ. ૨ રાયપશેળી. ૩ જીવામિગમ. ૪ પન્નવળા. ૫ જંબુદ્વીપપન્નતિ. ૬ ચંદપન્નતિ. ૭ સૂરપન્નતિ. ૮ કપ્પિઆ. ૯ કપ્પવિહંસિયા. ૧૦ પુન્ફિઆ. ૧૧ પુન્ફચુલીઆ. ૧૨ વહ્નિદિશા. એ ચાર ઉપાંગ જાણવા અને. ૧ ધ્યયવહાર સૂત્ર. ૨ બૃહત્કલ્પ. ૩ દશાશ્રુતસ્કંધ. ૪ નિશીથ. ૫ મહાનિશીથ. ૬ જીતકલ્પ. એ છ છેદગ્રંથ તથા ૧ ચૌસરણ. ૨ સંધારાપયજ્ઞા. ૩ તંદુલવેયાલિયા. ૪ ચંદાવિજય. ૫ ગણિવિજય. ૬ દેવિંદયુઓ. ૭ વીરયુઓ. ૮ ગચ્છાચાર. ૯ જોતિકરંડ. ૧૦ આયુઃપચ્ચક્ષાણ. એ દશ પચ્ચક્ષાણા નામ. તથા ૧ આવશ્યક. ૨ દશઘૈકાલિક. ૩ ઉત્તરાધ્યયન. ૪ ઓઘનિર્યુક્તિ. એ ચાર મૂલસૂત્ર તથા ૧ નંદિ ૨ અનુયોગદ્વાર. એપિસ્તાલીસ

આગમ તે ૧ મૂળ સૂત્ર તથા ૨ ધિર્યુક્તિ ૩ શાબ્દ ૪ ચૂર્ણ ૫ ટીકા ૬ પંચાંગીના વચન જે જીવ માને તથા આગમ સાંભલવાની તથા મળવાની જેને ઘળી યાહના હોય તે સૂત્રરુચિ જાણવી.

૫ જે જીવ ગુરુમુખથી એક પદનો અર્થ સાંભળીને અનેક પદ સદ્દે તે વીજરુચિ.

૬ અભિગમરુચિ તે જે સૂત્ર સિદ્ધાન્ત અર્થ સહિત જાણે અને અર્થ વિચાર સાંભલવાની ઘળી યાહના હોય તે અભિ-ગમરુચિ.

૭ જે છ દ્રવ્યના ગુણ પર્યાયને ચાર પ્રમાણ તથા સાત નયે કરી જાણે તે વિસ્તારરુચિ.

૮ ક્રિયારુચિ તે દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર તપ વિનય સુમતિ ગુપ્તિ બાહ્ય ક્રિયા સહિત આત્મધર્મ સાથે જેને રુચિ ઘળી હોય તે ક્રિયારુચિ.

૯ સંક્ષેપરુચિ તે જે અર્થને જ્ઞાનમાં થોડો કહે થકે ઘળો જાણીને કુમતિમાં પડે નહીં જિન મતમાં પ્રતીતિ માને તે સંક્ષેપરુચિ.

૧૦ જે પાંચ અસ્તિકાયનું સ્વરૂપ જાણે શ્રુતજ્ઞાનનો સ્વભાવ અંતરંગ સત્તા સદ્દે તે ધર્મરુચિ.

હવે સમક્ષિતના આઠ ગુણ કહે છે. ૧ નિસંકા તે જિનાગમ મધ્યે સૂક્ષ્મ અર્થ કહ્યા તે સાંચા સદ્દે તેમાં સંદેહ આણે નહીં. તથા સાત ભયથી પણ હરે નહીં ૨ નિકંઠા ગુણ તે પુણ્યરૂપ ફલની યાહના ન રાખે કેમકે જિહાં ઇચ્છા તિહાં કર્મનો બંધ છે માટે ૩ નિવ્રિત્તિગિચ્છાગુણ તે શુભ અશુભ પુદ્ગલ એકસરિયા છે તેમાં પુણ્યના ઉદયથી શુભયોગ મિલ્યા

खुશી થઈ અહંકાર ન કરવો તથા પાપના ઉદયથી દુઃસ્વસંયોગ મિલ્યા દિલગીર થાવું નહીં ૪ અમૂઢ દષ્ટિ ગુણ તે જે આગમમાં સૂક્ષ્મ નિગોદના તથા છ દ્રવ્યના સૂક્ષ્મ વિચાર કહ્યા છે તે સાંભલતો થકો મુજાય નહીં જે પોતાની ધારણામાં આવે તે ધારી રાखે અને જે ધારણામાં ન આવે તેને સદહે ૫ ઉવવૂહગુણ જે એ આપણા જીવમાં અનંત જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તે છુપાવવા નહીં શુદ્ધ સત્તા જેવી તેવી કહેવી રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન તે કર્મની ઉપાધિ છે જીવ એ ઉપાધીથી ન્યારો છે ૬ સ્થિરિકરણ ગુણ તે આપણા પરિણામ જ્ઞાનમાં સ્થિર કરવા ડગાવવા નહીં અથવા કોઈ ભવ્ય પ્રાણી ધર્મથી પડતો હોય તેને સાહ્યદેઈ ઉપદેશ આપી સ્થિરકરવો ૭ વાત્સલ્યતાગુણ તે જેની સાથે જ્ઞાન ધ્યાન તપ પઢિકમણો મેલો કરતા હોઈયે અને સદ્ગુણ પળ એકજ હોય તે આપણો સાર્ધામંભાઈ છે તેની ભક્તિ કરવી અથવા સર્વ જીવના જ્ઞાનાદિ ગુણ આપણા સમાન છે માટે સર્વ જીવ ઉપર દયા કરવી અથવા વીજા જીવના પળ આપણા તુલ્ય જ્ઞાનાદિગુણ છે તે જીવને પોષવા યોગ્ય જ્ઞાનધ્યાનનો ઘણો અભ્યાસ કરાવે ૮ પ્રભાવક ગુણ તે ભગવંતના ધર્મની પ્રભાવના મહિમા કરવી અથવા પોતાને જ્ઞાનાદિ ગુણવધારવા દાન શીલ તપ ભાવ પૂજા કરી ઘણી મહિમા કરવી એ સમક્ષિતના આઠ ગુણ.

હવે સમક્ષિતના પાંચ ભૂષણ કહે છે ૧ ઉપશમભાવભૂષણ તે વિવેકી પ્રાણી પ્રાયે કષાય ન કરે અને જો કદાચિત્ કષાય કરે તો પળ તરત મનને પાછોવાળે ૨ આસ્તાભૂષણ તે ભગવંતના વચન ઉપર શુદ્ધ પ્રતીત રાखે ભગવંતે જેમ આગમમાં આજ્ઞા કરી તેમ સદહે ૩ દયાભાવભૂષણ તે સર્વ જીવ પોતાના સરીખા જાણી દયા પાલવી ૪ સંવેગભૂષણ જે સંસારથી તથા ધનથી શરીરથી ઉદાસી પળો રાखવો ૫ નિરવેગભૂષણ તે ઇન્દ્રિયના સુખ જીવે અનંતી વાર

મોગવ્યા ધણ તે દુઃખના કારણ છે એક ચિદાનંદ મોક્ષમયો અતોદ્રિય સુખને આપણા કરી જાણે એ સમકેતના પાંચ ભૂષણ કહ્યા.

હવે છ આયતન કહે છે ૧ નિશ્ચયકુગુરુ તે ભગવંતના વચનના સ્લોટા અર્થ કરે સ્લોટી પરુપણા કરે ૨ વ્યવહારકુગુરુ તે યોગી સંન્યાસી બ્રાહ્મણ અને આચારહીન વેષધારી યતિ તેપણ છોડવા ૩ નિશ્ચય કુદેવ તે જિણે શ્રીવીતરાગદેવનું સ્વરૂપ નથી જાણ્યું ૪ વ્યવહાર કુદેવ તે જે સરાગીદેવ કૃષ્ણ મહાદેવ સ્ત્રેત્રપાલ દેવી પિતર પ્રમુખ તેપણ છોડવા ૫ નિશ્ચયી કુધર્મ તે જે એકાંત માર્ગ બાહ્યકરણી ડપર રાખ્યા છે અંતરંગજ્ઞાન નથી ઓલખ્યો તે ૬ વ્યવહાર કુધર્મ તે પારકા અન્ય દર્શનીના મત સર્વ છોડવા એટલે કુદેવ કુગુરુ તથા કુધર્મને છોડી શુદ્ધદેવ ગુરુ તથા ધર્મ સદહે તે સમકિતની સદહણા જાણવી સમકિતના શ્રદ્ધાન પશ્ચવણા સૂત્રથી કહે છે.

પરમત્થસંથવો વા, સુદિટ્ટપરમત્થસેવણાવાવિ । વાવન્ન કુદંસણવજ્જણાય સમત્તસદહણા ॥ ૧ ॥

અર્થ—પરમાર્થ છ દ્રવ્ય નવતત્ત્વના ગુણ પર્યાય મોક્ષનું સ્વરૂપ એટલે જે પરમાર્થ સૂક્ષ્મ અર્થ છે તે જાણવાનો ધણો પરચો કરે અથવા જાણવાની ધણી ટાહના રાખે અને સુદિટ્ટ કેહતાં ભલી રીતે દીઠા જાણ્યા છે પરમાર્થ છ દ્રવ્ય મોક્ષ-માર્ગ જેણે એહવા ગુરુની સેવા કરે એટલે જ્ઞાની ગુરુ ધારવા અને વાવન્ન કેહતાં જિનમતિ યતિના નામ ધરાવીને જે સ્ત્રેત્રપાલ પ્રમુખને સમકિત વિના માને એવા ગુરુનો સંગ વર્જે અને કુદર્શની જે અન્યમતિ તેનો સંગ ન કરે એવા જે પરિ-ગામ તે સમકિતની સદહણા જાણવી.

विरया सावज्जाओ, कषायहीणा महव्यधरावि । सम्मदिट्ठिविहुणा, कयाविमुरकं न पावंति ॥ २ ॥

अर्थ—जे सावद्य आरंभथी विरम्या छे कोधादि पार कषाय जीत्वा के गने सुद्ध पंचांगहातपाले छे पण समकित विना छे ते जीव मोक्ष पामे नहीं.

हवे समकित ते सी वस्तु छे ते विषे गाथा कहे छे.

नयभंगपमाणेहिं, जो अप्पा सायवायभावेणं । जाणइ मोक्खसरूवं, सम्मदिट्ठिउ सो नेओ ॥ ३ ॥

अर्थ—नय तथा भंगेकरी तथा प्रमाणेकरी जे पोताना आत्माने जाणे ओलखे स्याद्वाद आठ पक्षे जाणे अने एम स्याद्वादपणे मोक्ष निकर्मावस्थाने पण जाणे परवस्तुने हेय जाणे जीवगुण उपादेय जाणे तेने समकिति जाणवा.

हवे जीवस्वरूप ध्यान करवाने गाथा कहे छे.

अहंमिक्को खलु सुद्धो, निम्ममओ नाण दंसण समग्गो । तम्मि दिट्ठिओ तच्चित्तो, सब्बे ए ए खयं नेमि ॥ ४ ॥

अर्थ—ज्ञानी जीव एहबुं ध्यान करे के हुं एकछुं परपुद्गलथी न्यारोछुं निश्चय नयकरी शुद्धछुं अज्ञानमलथी न्यारोछुं निर्मलछुं ममताथी रहित छुं ज्ञानदर्शनथी भख्यो छुं हुंमाराज्ञानस्वभाव सहित छुं हुंमारागुणमां रख्यो छुं चेतनागुणते महारीसत्ता छे हुंमाराआत्मस्वरूपने ध्यावतो सर्व कर्म क्षय करुं छुं.

નિરંજનં નિકલ અયલ, દેવઅણાઈ અણઈ અણંતં । ચેયણલરકણ સિદ્ધસમ, પરમપ્પાસિવસંતં ॥ ૫ ॥

અર્થ—કર્મ અંજનથી રહિત નિરંજન છું કલંકરહિત છું અયલ કેહતાં પોતાના સ્વરૂપથી કિવારે ચલાયમાન થાઉં નહીં પરમદેવ છું જેની આદિ નથી તથા જેનો અંત નથી ચેતના લક્ષણ છું સિદ્ધ સમાન છું સંતસત્તા મયી છું.

જીવાદિસદ્દહણં, સમ્મત્તં એસ અધિગમો નાણં । તત્થેવ સયા રમણં, ચરણં એસો હુ મુરકપહો ॥ ૬ ॥

અર્થ—જીવાદિકાં છ દ્રવ્ય જેવા છે તેવા સદ્દેહવા તે સમકિત અને છ દ્રવ્ય જેવા છે તેહવા ગુણપર્યાયસહિત જાણે તે જ્ઞાન જાણવું તે છ દ્રવ્ય જાણીને અજીવને છાંડે અને જીવના સ્વગુણમાં સ્થિર થયીને રમે તે ચારિત્ર કહિયે એ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર શુદ્ધરત્નત્રયી તે મોક્ષનો માર્ગ છે માટે એ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રનો ઘણો યત્ન કરવો એ રત્નત્રયી પામીને પ્રમાદ કરવો નહીં તિહાં નિશ્ચય વ્યવહારની ગાથા.

નિચ્છય મગ્ગો મુરકો, વવહારો પુત્તકારણો વુત્તો । પદ્ધમો સંવરરૂવો, આસવહેઉ તઓ વીઓ ॥ ૭ ॥

અર્થ—નિશ્ચે નયનો માર્ગ જ્ઞાન સત્તારૂપ તે મોક્ષનું કારણ છે એટલે મોક્ષ છે અને વ્યવહાર ક્રિયા નય તે પુણ્યનું કારણ કહ્યો પહેલો નિશ્ચયનય સંવર છે અને નિશ્ચયસંવર નિશ્ચે નય તે એકજ છે જૂદા નથી વીજો વ્યવહાર નય તે આશ્રવ નવા કર્મ લેવાનો હેતુ છે એટલે શુભ પુણ્યકર્મનો આશ્રવ થાય છે અને અશુભ વ્યવહારે અશુભ કર્મનો આશ્રવ થાય છે કોઈ પૂછે જે વ્યવહાર નય આશ્રવનું કારણ છે તો અમે વ્યવહાર નહીં આદરસું એક નિશ્ચે માર્ગ આદરસું તેને ઉત્તર કહે છે.

જડ્ઝિણમયં પવજ્જહ, તા મા વવહારનિચ્છામુયહ । એકેણવિણા તિત્થં, છિજ્જઈ અન્નેણઓ તચ્ચ ॥ ૮ ॥

અર્થ—અહો ભવ્ય પ્રાણી ! જોતમને જિનમતની યાહના છે અને જો તુમે જિનમતને ઇચ્છો છો મોક્ષને યાહો છો તો નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નય છાંડશો નહીં એટલે બેહુ નય માનજો વ્યવહાર નય ચાલજો અને નિશ્ચય નય સદ્ગુણો જો તુમે વ્યવહાર નય યથાપદો તો જિન શાસનના તીર્થનો ઉચ્છેદ થાશે જેણે વ્યવહાર નય નમાન્યો તેણે ગુરુ વંદના જિન ભક્તિ તપ પદ્મલાલ સર્વ નમાન્યા એમ જેણે આચાર યથાપદો તેણે નિમિત્ત કારણ યથાપદો અને નિમિત્ત કારણ વિના એકલો ઉપાદાન કારણ તે સિદ્ધ નથાય માટે નિમિત્ત કારણ રૂપ વ્યવહાર નય જરૂર માનવું અને જો એકલો વ્યવહાર નય માનિયે તો નિશ્ચય નય ઓલખ્યા વિના તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણ્યું નહીં માટે તત્ત્વમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગ તે નિશ્ચય નય વિના પામિયે નહીં અને તત્ત્વ જ્ઞાનવિના મોક્ષ નથી એટલે નિશ્ચયવિના વ્યવહાર નિઃફલ છે અને નિશ્ચય સહિત વ્યવહાર તે પ્રમાણ છે તેનો દૃષ્ટાન્ત—જેમ સોનાના આભૂષણમાં ઉપધાતુ અથવા કિણજો મિલ્યો હોય તેપણ ઉંચા સોનાને ભાવે લેઈ રાખિયે છૂંચે અને જો તે કિણજો તથા સોનું જૂદું કરિયે તો સહુ કોઈ સોનાને લે પણ કોઈ કિણજો જે કુધાતુ તે લીયે નહીં તેમ નિશ્ચય નય સોના સમાન છે માટે નિશ્ચય નય સહિત સર્વ ભલા છે અને નિશ્ચય નય વિના સર્વ અલેખે છે માટે આગમમાં નિશ્ચય વ્યવહાર રૂપ મોક્ષ માર્ગ છે તે કહ્યો.

વલી શરીર ડપર મોહ કરે નહીં તે વિષે.

ચિછજો મિજો જાય સ્વઓ, જો રૂહ મે હુ શરીરં : અપ્પા ભાવે નિમ્મલો, જં પાવં ભવતીરં ॥ ૯ ॥

અર્થ—ભવ્ય પ્રાણી એમ ચિંતવે જે એ શરીર છીજજાઓ મેદીજજાઓ ક્ષયથજજાઓ વિણશીજાઓ એ માહારું શરીર પુદ્ગલીક છે પરવસ્તુ છે તે એકદિવસે મૂકવું છે માટે રે પ્રાણી ! તું આપણી આત્માને નિર્મલ પળે ધ્યાવ તો સંસારથી તરીને કાંઠો પામીશ.

એહિજ અપ્પા સો પરમપ્પા, કમ્મ વિસેસોઈ જાયોજપ્પા ।

રૂહમે જેવજ્જાહુસો પરમપ્પા, વહુ તુહો અપ્પો અપ્પા ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—અહો ભવ્ય જીવ ! એહીજ આપણો આત્મા છે તે શુદ્ધ બ્રહ્મ છે પણ કર્મને વશ પડ્યો જન્મમરણ કરે છે પણ એ શરીરમાં જે જીવ છે તે દેવ છે પરમાત્મા છે માટે તુમે આપણો આત્મા ધ્યાવો તરણ તારણ જિહાજ એ આપણો આત્માજ છે એમ શ્રી હેમાચાર્યે વીતરાગ સ્તોત્રમાં કહ્યો છે.

યઃ પરાત્મા પરં ય્યોતિઃ, પરમઃ પરમેષ્ઠિનામ્ । આદિત્યવર્ણોત્તમસઃ, પરસ્તાદામનંતિ ચં ॥ ૧ ॥

સર્વે યે નોદમૂલ્યંત, સમૂલાઃ ક્લેશપાદપાઃ ઇત્યાદિ ॥

અર્થ—પરમાત્મા છે પરમજ્યોતિ છે પંચપરમેષ્ઠીથી પણ અધિક પૂજ્ય છે કેમ કે પંચપરમેષ્ઠીતો મોક્ષમાર્ગના દેસાડનારા છે પણ મોક્ષમાં જવાવાલો તો આપણો જીવ છે અજ્ઞાનનો મિટાવનાર છે સર્વ કર્મ ક્લેશનો સ્વપાવનાર છે એવો

આત્મા ધ્યાવો એહિજ પરમ શ્રેયનું કારણ છે શુદ્ધ છે પરમ નિર્મલ છે એવો આત્મા ઉપાદેય જાણી સદ્દે અને જેવો પોતાથી નિરવાહ થાય તેવો ત્યાગ વૈરાગ્યમાં પ્રવર્તે એટલે ધન તે પરવસ્તુ જાણી સુપાત્રને દાન આપે અને ઇન્દ્રિયના વિકાર તે કર્મ બંધના કારણ જાણી પરિહરે શીલ પાલે જે આહાર છે તે પુદ્ગલીક વસ્તુ છે શરીર પુદ્ગીનું કારણ છે અને શરીરપુષ્ટ કીધાથી ઇન્દ્રિયોના વિષયનો પોષ થાય માટે તે પરસ્વભાવ છે અજ્ઞાન સંસારનું કારણ છે માટે આહારનો ત્યાગ કરવો તેને તપ કહિયે તથા પૂજા તે જે શ્રી અરિહંત દેવે મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશ્યો તે આપણે જાણ્યો માટે આપણા ઉપકારી છે તે ઉપકારીની બહુમાન સહિત ભક્તિ કરિયે માટે શ્રી અરિહંત દેવાધિદેવની પૂજા કરવી એમ દાનશીલ તપ પૂજા સર્વ જીવ અજીવનું સ્વરૂપ ઓલસ્યાવિના જે કરવું તે પુણ્યરૂપ ઇન્દ્રિય સુખનું કારણ છે અને જે જીવને ઉપાદેય કરી વાંછા વિના કરણી કરે છે તે નિર્જરાનું કારણ છે એમ દયાપણ શ્રીભગવતી સૂત્રમાં સાતાવેદની કર્મનું કારણ છે એટલે સમ્યક્ જ્ઞાનીને સર્વ કરણી તે નિર્જરારૂપ છે અને જ્ઞાન વિના સર્વ કરણી બંધનું કારણ છે માટે જ્ઞાનનો ઘણો અભ્યાસ કરજો એ ભગવંતે સીંચામણ દીધી છે.

તથા જ્ઞાનનું કારણ શ્રુત જ્ઞાન છે તેનો ઘણો ભાવ રાખજો શ્રીઠાણાંગમાં તથા ઉત્તરાધ્યયનમાં તથા ભગવતીમાં ૧ વાચના ૨ પૃછના ૩ પરાવર્તના ૪ અનુપ્રેક્ષા ૫ ધર્મકથા એ સિદ્ધાંત મળવા ગુણવાનું ફલ મોક્ષ કહ્યો છે સિદ્ધાંત કરવાથી જ્ઞાનાવરણી કર્મ ખપાવે કેમકે વાચનાથી તીર્થધર્મ પ્રવર્તે મહા નિર્જરા થાય પૂછવાથી સૂત્ર તથા અર્થ શુદ્ધ થાય મિથ્યાત્વ મોહનીય ખપાવે તે જેમ જેમ અર્થ વિચાર પૂછે તેમ તેમ સમક્તિ નિર્મલ થાય અને અનુપ્રેક્ષા તે અર્થ વિચારતાં

સાત કર્મની સ્થિતિના રસ પાતલા કરે અનંતો સંસાર સ્વપાવીને પાતલો કરે તથા શ્રુત જ્ઞાનની આરાધનાથી અજ્ઞાન મિટે એવા ફલ કહ્યા છે.

માટે વાંચના તથા મળવાનો ઘણો ઉદ્યમ કરવો કેમકે આજ પાંચમા આરામાં કોઈ કેવલી નથી તથા મનપર્યવજ્ઞાની અને અવધિજ્ઞાની પણ નથી એક માત્ર શ્રુતજ્ઞાન તેહિજ આગમનો આરાધક છે. યતઃ—

કથ અમ્હારિસાપાળી, દુસમાદોસ દૂસિયા । હાયણા હાકહં હુંતા, નહું તો જડ જિણાગમો ॥ ૧ ॥

અર્થ—હે ભગવંત ! અમ્હારિસાપાળી ગતિલાભે જે ઉર્મે આ દુસમ પંચમકાલમાં અવતાર લીધો. હા-હિતિ સ્વેદે, અમે અનાથ છું જો જિનરાજના કહેલાં આગમ ન હોત તો આજ સું થાત એટલે આજ આગમનોજ આધાર છે માટે આગમ અને આગમધર જે વહુશ્રુત તેનો ઘણો વિનય કરવો આગમમાં વિનયનું ફલ તે સાંભલવું અને સાંભલવાનું ફલ જ્ઞાન છે જ્ઞાનનું ફલ મોક્ષ છે એમ આગમ સાંભલી લેવા યોગ્ય લેજો અયોગ્ય છાંડજો સદ્ગુણ શુદ્ધ રાખજો સદ્ગુણ તે મોક્ષનું મૂલ છે એ ઇન્દ્રિય સુખ તો આ જીવે અનંતીવાર પામ્યા છે એહવી જાતિ-જન્મ-યોની કોઈ રહી નથી જે આપણા જીવે નહીં કરી હોય એ જીવને સંસારમાં મમતાં અનંતા પુદ્ગલ પરાવર્તન થયા પણ ધર્મની જોગવાયી મલી નહીં તો હવે મનુષ્યભવ શ્રાવકકુલ નિરોગશરીર પંચેન્દ્રિ પ્રગટ બુદ્ધિ નિર્મલ એટલા સંયોગ મલ્યા વલી શ્રીવીતરાગની વાણીના કહેનારા શુદ્ધ ગુરુની જોગવાઈ પામીને અહો મન્યલોકો ! તુમે ધર્મને વિષે વિશેષ ઉદ્યમ કરજો ફિરિથી એવી જોગવાઈ મિલવી દુર્લભ છે માટે પ્રમાદ કરશો નહીં એ શરીર ધન કુટુંબ આયુષ્ય સર્વ ચંચલ છે ક્ષણ ક્ષણ ઢીજે છે માટે પાંચ

समवाय कारण मल्या मोक्षरूप कार्य सिद्ध करयुं ते पंचसमवायना नाम कहे छे १ काल २ स्वभाव ३ नियति ४ पूर्वकृत ५ पुरुषाकार ए पांच समवाय माने ते समकिति छे एमां एक समवाय उत्थापे तेहने मिथ्यात्वी कहियें एम सम्मति सूत्रमां कह्यो छे.

कालो सहावनियइ, पुवकयं पुरिषकारणे पंच । समवाए समत्तं, एगं ते होय मिच्छत्तं ॥ १ ॥

अर्थ—काल लब्धिविना मोक्षरूप कार्य सिद्ध थाय नही एटले काल सर्वनुं कारण छे जे कार्य थवानो होय ते कार्य ते कालें थाय ए काल समवाय अंगीकार करी कह्यो इहां कोइ पूछे जे अभव्य जीव मोक्ष केम जता नथी तेने उत्तर जे अभव्यने कालमले पण अखवत्तां स्वभाव नथी तेधी तोय जाय नही केमके काल स्वभाव ए बे कारण जोइये तेवारें फरि पूछयुं जे भव्यजीवमां तो मोक्षे जवानो स्वभाव छे तो सर्व भव्य केम मोक्ष जता नथी तेने उत्तर जे नियति केहतां निश्चय समकित गुण जागे तेवारें मोक्ष पामे एटले काल स्वभाव नियति ए त्रण कारण मान्या तेवारें फरि पूछयुं जे समकित आदि कारण तो श्रेणीक राजाने हता तो मोक्ष केम न थयो तेने उत्तर जे पूर्वकृत कर्म घणा हता अथवा पुरुषाकार जे उद्यम कह्यो नही फरी पूछयुं जे शालीभद्र प्रमुखें तो उद्यम घणो कीधो तेनुं उत्तर जे तेमना पूर्वकृत शुभकर्म खण्द्या नहता माटे पांच समवाय मिल्या कार्यनी सिद्धि थाय तेवारें फरि पूछयुं जे मरुदेवामाताने तो चार कारण मिल्या पण पांचमो पुरुषाकार उद्यम कांइ कीधो नही तेने उत्तर जे क्षपक श्रेणी चढवानो शुक्ल ध्यान रूप उद्यम कीधो छे माटे पांच समवाय मिल्या मोक्षरूप कार्य सिद्ध थाय.

જેવારે કેવલજ્ઞાને કરી સર્વ દ્રવ્ય જેમ રહ્યા છે તેમ દેખે એટલે આકાશદ્રવ્ય લોકાલોક પ્રમાણ છે તેમાં અલોકમાં બીજું દ્રવ્ય કોઈ નથી લોકાકાશના એકેક પ્રદેશે ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાયનો એકેક પ્રદેશ રહ્યો છે તથા અનંતા જીવના અનંતાપ્રદેશ રહ્યા છે અનંતા પુદ્ગલ પરમાણુ રહ્યા છે કાલનો સમય સર્વત્ર વર્તે છે.

હવે છ દ્રવ્યની ફરશના કહે છે ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશે ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશ ફરસ્યા છે તે આવી રીતે કે ચાર દિશિના ચાર અને પાંચમો નીચે છટ્ટો ઊપર એ છ પ્રદેશ ફરસ્યા છે તથા એક મૂલ પોતે પ્રદેશ એમ સાત પ્રદેશનો સંબંધ છે અને ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશને આકાશદ્રવ્ય તથા અધર્માસ્તિકાયના સાત સાત પ્રદેશ ફરશે છે તે એકમૂલના પ્રદેશને બીજા દ્રવ્યનો મૂલનો પ્રદેશ ફરશે માટે સાત પ્રદેશની ફરશના છે અને ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશે જીવ પુદ્ગલના અનંતા પ્રદેશની ફરશના છે અને લોકને અંતે જે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ છે તેને આકાશની ફરશના તો છપ દિશીની છે અને એકમૂલ પ્રદેશ સુદ્ધાં સાત પ્રદેશની ફરશના છે અને બીજા દ્રવ્યની ત્રણ દિશીની ફરશના છે એમ સર્વ દ્રવ્યની ફરશના છે અને આકાશથી ધર્મ અધર્મની અવગાહના સૂક્ષ્મ છે ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યથી જીવની અવગાહના સૂક્ષ્મ છે જીવથી પુદ્ગલની અવગાહના સૂક્ષ્મ છે.

એમ છ દ્રવ્યના ગુણ પર્યાય સામાન્ય સ્વભાવ ૧૧ છે અને વિશેષ સ્વભાવ દશ છે તે શ્રીકેવલી ભગવંત જ્ઞાનથી જાણે દર્શનથી દેખે તે ઇગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ કહે છે ૧ અસ્તિ સ્વભાવ ૨ નાસ્તિ સ્વભાવ ૩ નિત્ય સ્વભાવ ૪ અનિત્ય સ્વભાવ ૫ એક સ્વભાવ ૬ અનેક સ્વભાવ ૭ ભેદ સ્વભાવ ૮ અભેદ સ્વભાવ ૯ ભવ્ય સ્વભાવ ૧૦ અભવ્ય સ્વભાવ ૧૧ પરમ

સ્વભાવ ૫ ઇગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ સર્વ દ્રવ્યમાં છે ૫ સામાન્ય હપયોમ દર્શન ગુણથી દેખે હને દશ વિશેષ સ્વભાવ કહે છે ૧ ચેતન સ્વભાવ ૨ અચેતન સ્વભાવ ૩ મૂર્તિ સ્વભાવ ૪ અમૂર્તિ સ્વભાવ ૫ એકપ્રદેશ સ્વભાવ ૬ અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ ૭ શુદ્ધ સ્વભાવ ૮ અશુદ્ધ સ્વભાવ ૯ વિભાવ સ્વભાવ ૧૦ ઉપચરિત સ્વભાવ ૫ દશ વિશેષ સ્વભાવ તે કોઈક દ્રવ્યમાં કોઈક સ્વભાવ છે કોઈક દ્રવ્યમાં કોઈક સ્વભાવ નથી ૫ જ્ઞાનથી જાણે ણ્ટલે સિદ્ધ ભગવાન લોકાલોક સર્વ જ્ઞાનોપ-યોગથી જાણી રહ્યા છે દર્શનોપયોગથી દેખી રહ્યા છે એહવા અનંત ગુણી અરૂપી સિદ્ધ ભગવાન છે તે સમાન પોતાની આત્માને જાણે ઉપાદેય કરી ધ્યાવે તે સમક્ષિત જાણવો.

॥ દોહા ॥

અષ્ટ કર્મ વન દાહકે, ભણ સિદ્ધ જિનચન્દ । તા સમ જો અપ્પાગણે, વંદે તાકો હંદ ॥ ૧ ॥
 કર્મરોગ ઓષધસમી, જ્ઞાન સુધારસ વૃષ્ટિ । શિવસુખામૃત સરોવરી, જય ૨ સમ્યક્ દૃષ્ટિ ॥ ૨ ॥
 એહિજ સદ્ગુરુ શીખ છે, એહિજ શિવપુર માગ । લેજોં નિજ જ્ઞાનાદિગુણ, કરજો પરગુણ ત્યાગ ॥ ૩ ॥
 ગ્યાન વૃક્ષ સેવો ભવિક, ચારિત્ર સમક્ષિત મૂલ । અમર અગમ પદ ફલ લહો, જિનવર પદવી ફૂલ ॥ ૪ ॥
 સંવત સત્તર છિહુત્તરે, મનશુદ્ધ ફાગુણ માસ । મોટે કોટ મરોટ મે, વસતાં સુખ ચોમાસ ॥ ૫ ॥
 સુવિહિત સ્વરતર ગચ્છ સુધિર, યુગવર જિનચંદસૂર । પુણ્ય પ્રધાન પ્રધાન ગુણ, પાઠક ગુણે પંડૂર ॥ ૬ ॥

तास शिष्य पाठक प्रवर, सुमतिसार गुणवंत । सकल शास्त्र ज्ञायक गुणी, साधुरंग जसवंत ॥ ७ ॥
 तासशिष्य पाठक विबुध, जिनमत परमतजाण । भविककमल प्रतिबोधवा, राज सार गुरुभाण ॥ ८ ॥
 ग्यानधर्म पाठक प्रवर, शमदम गुणे अगाह । राजहंस गुरु गुरु शक्ति, सहजगकरे सराह ॥ ९ ॥
 तासशिष्य आगमरुचि, जैनधर्मको दास । देवचंद आनंदमें, कीनो ग्रंथ प्रकाश ॥ १० ॥
 आगमसारोद्धार एह, प्राकृत संस्कृत रूप । ग्रंथ कियो देवचंदमुनि, ग्यानामृत रस कूप ॥ ११ ॥
 कस्यो इहां सहाय अति, दुर्गदास शुभचित्त । समजावन निज मित्रकुं, कीनो ग्रंथ पवित्त ॥ १२ ॥
 धर्ममित्र जिन धर्म रतन, भविजन समकितवंत । शुद्ध अमरपद ओलखण, ग्रंथ कियो गुणवंत ॥ १३ ॥
 तत्त्वग्यानमय ग्रंथ यह, जोवे बाला बोध । निजपर सत्ता सब लिखे, श्रोतालहे प्रबोध ॥ १४ ॥
 ताकारण देवचंद मुनि, कीनो आगम ग्रंथ । भणसे गुणसे जे भविक, लहेशे ते शिवपंथ ॥ १५ ॥
 कथक शुद्ध श्रोतारुची, मिलजो एह संयोग । तत्त्वग्यान श्रद्धासहित, वली काय निरोग ॥ १६ ॥
 परमागमसुं राचजो, लहेशो परमानंद । धर्मराग गुरु धर्मसैं, धरजो ए सुखकंद ॥ १७ ॥
 ग्रंथ कियो मनरंगसैं सितपख फागुणमास । भोमवार अरु तीज तिथि, सफल फली मन आस ॥ १८ ॥

॥ इति श्रीआगमसारोद्धार ग्रंथः समाप्तः ॥

श्रीपंडितदेवचंद्रजीकृत-आगमसार ।

(पत्र ६१ दूसरी पृष्ठकी पंचमी पंक्तिकी अशुद्धि है.)

तथा कोइ पूछे जै प्रतिमानी पूजातो पहिला आश्रव मध्ये लखी छे तेने कहीये जे तुम्हे मृषावाद बोलो छो. इहां प्रश्नव्याकरण सूत्रमां पाठ इम छे नही, तिहां पाठ छे ते । लिखीये छे अविजाणओ परिजाणओ विसयहेउ इमेहिं कारणेहिं किं ते करीसण पोक्खरणी वाचि वप्पणी कूवसरतलाग चिति वेति खाति आरामविहार थूभ पागारदार गोपूर अट्टालगच-रीय सेतु संकम पासाय विकप्प भवण घर सरणि लेण आवण चेइय देवकुल चित्तसभाए वा आयतणवसई भूमिघर मंडवाणं कए हींसंति इहां पांच थावरना पांच आलावा छे तेहने छेडे कोहा माणा माया लोभा हिंसा रती इत्यादि पाठ छे ते जे जीव इंद्रीना सवादने माटे चेईअ व कहेतां प्रतिमादिक करे ते आश्रव खाते ए पाठ छे पण पूजानो पाठ नथी ते मृषा शामाटे बोलो छो तथा प्रश्नव्याकरणसूत्रे बीजे संवरद्वारे जे आलावो छे ते लिखीये छे. खवगयवत्ति आयरीय उवज्झाय सेह साहंमीए तवसि सीस बुद्ध कुल गणसंघ चेईयट्टे निज्जरट्टी वेयाच्चं अणिस्सीओ दसविहंबहुविहं करेई. एआलावे आचरज प्रमुख चेईय केहेतां जिनप्रतिमानो वेयावच्च करे निज्जराना

अर्थी अणिस्सीओ कहेतां जस कीर्त्तिनी बांछा रहितथको वैयावच्च दशप्रकार तथा अनेक प्रकारनो करे इहां चेईय
 कहेतां प्रतिमा छे तो खोटी कल्पना स्यामाटे करो छो तथा बीजे प्रश्ने पूछ्यो जे अहिंसानां ६० नाम कहां छे. अभओ
 सब्बस्सवि अनाघाओ चुक्खाय वित्ती पूया बिमलप्पभा निम्मल करीत्ति एव माइणी निय-गुण निम्मियाइं पज्जय
 नामाणि हुंति अहिंसाए तिहां प्रतिमा तथा पूजानो नाम नथी तेहनो उत्तर तिहां अहिंसानो नाम जाणो तेहनो अर्थ
 देवपूजा छे पूजा एहवो दयानो नाम छे तो अजाण्यो इमस्यो प्ररूपणा करो छो बीजुं पूजा तो श्रीअरिहंत प्रतिमानी
 ते तो विनय तथा वेयावच्च ते अभिंतर लगना भेद छे ते तप मोक्षनो मार्ग ते श्री उत्तराध्ययन सूत्रे २८ मे अध्य-
 यने तपने मोक्षनां च्यार कारण कहां ते मध्ये गण्यो छे तथा तो पछे पुछ्यो जे बोलनी खबर न होवे ते बिचारी
 बोलीये तथा श्रावके कोणे देहरां कराव्यां तथा प्रतिमा पूजी तेहनो उत्तर श्रीसमवायांग सूत्रे तथा नंदी सूत्रे सर्व
 आगमनो नूंध छे ते मध्ये ए पाठ छे तिहां उपासक दशानो नोंध छे ते आलावो छे ते लखीए छे. सेकिंते उवास-
 गदसाओ उवासगदसासुणं समणोवासगाणं नगराई उज्जाणाई चेइआइं वणसंडाईं समोसरणाईं रायाणो अम्मा-
 पियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इह लोइआ पारलोईया इट्ठिविसेसा भोगा परिआउ सुअपरिग्गहीया तवोवहाणाइ
 सीलवयगुणवेर-मण पच्चक्खाणपोसहोववास पडिबज्जणा पडिमा-ओ उवसग्गसंलिहणाओ भत्तपच्चरकाणइया
 उ-वगमणं देवलोगगमणं सुकुलपच्चाया पुण वोहि-लाओ अंत किरीया आघरिज्जंति ए पाठ है इहां चेइयाइ शब्द देहरा
 तथा जिन प्रतिमा जाण ज्यो इहां चेइय एहनो अर्थ बीजो थाये नही जे वननो अर्थ करे तेतो उद्यान वनसं-डनो

पाठ जूदो छे. कोइ साधूनों अर्थ करे ते धम्मायरीया ए पाठ जूदो छे ज्ञाननों अर्थ करे ते सुय ए पाठ जूदो छे ते
 वास्ते चेइय शब्दे जिन प्रतिमानों अर्थ छे तथा तुम्हे पुच्छयो जे द्वारिका राजग्रहमें देहरा तथा प्रतिमानों पाठ किहां
 छे तेहनो उत्तर नंदीसूत्रे अणुतरोववाइ तथा अंतगडना नोंधनो पाठ जो ज्यो तथा तुम्हे कहेस्यो इतला बोल
 उपासक दशा प्रमुखे दीसता नथी तेहनो उत्तर जे नंदी तथा समवायांगमे जे पाठ तेहनो कोण उत्थापी शके
 ते जो ज्यो तथा नमे पुच्छं जे किणे श्रावके प्रतिमा पूजी छे तेहनो उत्तर घणे श्रावके प्रतिमा पुजी छे ते पाठ
 श्रीभगवतीसूत्रे तुंगीया नगरीना श्रावको बरणव्या लिहां अभिगय जीवाजीवा इत्यादिक पाठ घणा छे तिहां
 एहवो पाठ छे असहिज्जदेवासुरनागसुवन्नजक्खरक्खसकिंन्नरकिंपुरिसगरुलंगंधवमहोरगादी-एहिं देवगणेहिं निगांथा
 ओपावयणाओ अणतिकम्मणिज्जा निगंथे पावयणेनिस्संकीया निक्कंखीया लद्धट्ठा गहीयट्ठा इत्यादि जे श्रावक कोई
 जातिना देवतानो साहज वाछंता नथी तो कोई बिजा देवतानी पूजा किम करे एहवा श्रावक जे देवने देव बुद्धि
 मानता हवे तेहनेज पूजे ते श्रावक, धिवर आव्या तेवारे एकवार सर्व एकट्ठा मिल्यां एहवो विचार कस्यो जे एहवा
 निग्रंथनो नाम सांभल्यानो पिण महा लाभ छे तो तेहनो बांदवा जातां सेवा करतां तो महानिर्जरा महा पर्यवसान
 कहेतां मोक्ष थाय इम बिचारी पोते पोताने घरे गया पछी सूत्रे पाठ छे ण्हाया कयबलि कम्मा कयकोउयमंगलपा-
 यछित्ता शुद्धा पावेसाइ पवरपरिहीया अप्पामहग्घाभरणालंकीयशरीरा सयाओगिहाओ पडिनिक्खमति, तिहां
 नाह्या ते अंघोलकीधा कयबलिकम्मा, ते देवपूजा कीधीः कयकोउयमंगल ते तिलकादिक कर्था पछी बख पेह-

रीने आभरण अलंकार पहेंवा पछी घरथी निकल्या एरीते सिद्धार्थ राजा तथा रिखभदत्त सुदरशनशेठ इम सुभहपुत्र
श्रावक संख पुष्कली श्रावक कार्तिक शेठ बांदवा गया छे तेवारे कयबलिकम्मा तथा पछी घरे आवी साहमीवछल
करीने दीक्षा लेवा निकल्या तेवारे न्हाया कयबलीकम्मा ए पाठ छे इत्यादिक श्रावक अन्य देवनी पूजा न करे
गोत्रज न पूजे अरिहंत देवनेज पूजे तथा कोइ कहस्ये कयबलिकम्मा पाठ कठीयारा प्रमुख अनेक थानके छे तेमां
स्याना छे पोते जेहने देवबुद्धि माने ते तेहने पुजे तथा देवदत्त बालके कीमि पुजा करी हशे ते तो बालकने मावीत्रे
पुजा करावी तो कां न करे आज पण बालक पूजा करत दीसे छे तो कयबलिकम्मा ए पाठनो बीजो अर्थ शाने
करो छो तथा दीक्षा महोच्छव घणा दीसे छे पण तिहां देहरा प्रतिमानो पाठ नथी तेहनो उत्तर जे दीक्षाने उतावला थया
तेवा साधुने बहोराववा रह्या नथी तो देहरा कराववा तो घरे स्थाने रहे अने पहेंलां देहरां प्रतिमा छे ते तो नंदीसूत्रे
आगमनो धनो पाठ जोस्यो तो सर्व समो पडसे तथा तुम्हे पुच्छुं जे तीर्थकर ग्रहस्थपणे छतां साधु साध्वी श्रावक
श्राविकाए बांधा नथी तेनो उत्तर घणाए बांधा छे ते पाठ ज्ञाता सूत्रमां छे तथा तुमे लख्यो जे प्रतिमा एकेन्द्रि दल
छे तेहवा बचन संसारनो जेहने भय न हुवे ते बोले जे कारणे श्रीभगवतै तो जिनपडिमा कही बोलावी छे
देहराने सिद्धायतन कही बोलाव्यो तो तुमे कठोर बचन स्थाने बोलो छो तथा तुमे दिशी बंदना करो छो ते दीसी तो
अजीवछे तो किम बांदो छो तिहां तुम्हे कहेस्यो जे अम्हारा मनमें तो सिद्ध छे तो जिनपडिमा बांदतां पिण अमारा
मनमा सिद्ध छे तथा सूत्रमध्ये गुरुना पाटनी आशातना टालवी कही छे ते पाठ अजीव छे ते पीण सर्व गुरुनो बहु-

માન છે પ્રતિમાનેં વહુમાને સિદ્ધનો વહુ-માન છે તથા સુધર્મા સભામાહિં જિનની દાદા છે તે વંદનીક પૂજનીક છે તે તો અજીવ સ્કંધ છે તથા તુમે લચ્ચો જે પરદેશી રાજાએ પ્રતિમા કાં ન કરી તે પરદેશી શ્રાવક થયા પછી કેટલોક જીવ્યા છે તે તથા સર્વ શ્રાવક એકજ કરણી કરે एसो નિયમ છે તથા પરદેશીએ તથા આણંદ શ્રાવકે કોઈક સાધુને પડિલાશ્યા નથી તે માટે તુમ્હે સાધુને વિહરાવ્યામે દોષ માનસ્યો એ વિચારી જ્યો જ્યો તથા લચ્ચું છે જે સૂરીઆમે જે પ્રતિમા પૂજી તે રાજધાનીના મંગલીક માટે પૂજાકરી તે તો સ્વોદું બોલો છો એ પાઠ સૂત્રમેં નથી સૂત્રમેં તો એહવો પાઠ છે હિયાએ સુહાએ સ્વેમાએ નિસ્સેસાએ આણુગામીયત્તાએ ભવિસ્સઈ નિશ્ચેયસ કહેતા મોક્ષ મળીએ અર્થ છે તથા પચ્છા શબ્દે જે રૂઢ લોકનો અર્થ છે રૂમ કહે છે તે મૂઢ છે દુર્દુર દેવતાને અધિકારે પચ્છા શબ્દે આવતા મવનો અર્થ છે તથા આચારાંગસૂત્રે જસસપુલ્લિયિનો તસસ પલ્લાયિનો રૂહાં પૂર્વ શબ્દે પૂઠલો મવ પચ્છા શબ્દે આવતો મવ લીધો છે તથા એ મવે સમકિતનો લામતો ઘણો છે તથા તીર્થંકર વાંચાનો ફલનો પાઠ ઉવવાઈ મધ્યે તથા પંચમહા વ્રત પાલ્યાનો પાઠ આચારાંગ મધ્યે તિહાં પણ હિયાએ રૂત્યાદિક પાઠ છે તે વે ઠેકાણે લામ માનો છો તો જિનપ્રતિમા ઠામે ના સ્યાને કહોછો અને કિહાં જિનપ્રતિમા પૂજાનો પાપ કહ્યો નથી અને હોયતો દેસાડો તુમેં લિચ્ચું જે મગવંતે હિંસાની ના કહી છે તેતો અમે કિહાં કહ્હું જે હિંસા કરવી, પણ મગવંતે કિસે સૂત્રે પ્રતિમા પૂજાની ના કહી નથી પ્રતિમાની ૧૭ પ્રકારની પૂજા સૂત્રે કહી છે તથા તુમે પ્રતિમાની પૂજા હિંસામાં ગિણો છો તે રૂમનથી પ્રતિમાની પૂજાતો વિનય તથા વેયાવચ્ચ ધર્મમાં છે તથા પૂજા હિંસામે ગણી તો ઠાણાંગે નદીમેં પડતી સાધ્વીને સાધુ કાઢે તેમાં હિંસા

गणी नहीं तथा आचारांगसूत्रे बीजा साधु अजाणे पण शर्करानी भूले लूण बीहरीने पछे जाणे जे लूण बीहराव्यो ते
 जाणी ते पोते खायेते पोते पीये तथा बीजा साधु संभोगीने आपे ते खाये पीए तथा विषम वाटे बेलने रुंखने लताने
 गुच्छाने अवलंबो उत्तरे जे पाठ आचारांगसूत्रे छे तथा भगवती सूत्रमे साधुना हरस काढे तेहने क्रिया कर्म लागे
 नहीं तथा मल्लिनाथजी पूतलीमे कवल मूक्या ते माटे धर्ममाटे हिंसाकरी तथा सुबुद्धि मंत्रीए पाणी पलटाव्यो ते
 धर्म माटे करी पिण मंदबुद्धि न कह्या छे भगवती सूत्रे २५ मे शतके साधु शासन माटे तेजो लेश्या मुके तेहने
 आराधक कह्यो तथा जंबूद्वीपन्नत्तीए निर्वाणमहोच्छव कस्यो छे थूभकर्या ते जिणभत्तिए धम्मोत्ति एपाठ छे इम
 केदला पाठ लीखीए अनेक पाठ छे तथा नंदी सूत्रे जे आगम कह्या ते उत्थापीने ३२ मानोछो ते केनी आज्ञा छे
 तथा आवश्यकसूत्र पडिकमणा विना साधु पणो श्रावक पणो हूवेज नहीं ते तुम्हे आवश्यकसूत्र पडिकमणो
 मानता नहीं तो श्रावकपणो ने साधुपणो केम धरावोछो श्रीभगवतीसूत्र साधु साध्वी श्रावक श्रावीका पंचमा
 आराना छेहडा पर्यंत कह्या छे ते तुमारी श्रद्धामें हिवणां साधु साध्वी कोणछे तथा सूत्रे आचरज उपाध्याय कुल
 गणनी निश्राये विचरे ते आराधक ते तमें कोनी निश्राये विचरोछो ते लिखव्यो तथा श्रीभगवतीसूत्रे गाथा छे पढमो
 गीयत्थ विहारो, बीयोगीयत्थनीसीओ भणिओ, इत्तो तइय विहारो, नाणुज्जाओ जिणवरेहिं २ एहनो अर्थ गीतार्थ
 होय ते पोते विहार करे अथवा गीतार्थनी निश्राये विहार करवो एहथी तीजा विहारनी अरिहंते आज्ञा दीधी नहीं,
 ते माटे तुसे कस्या गीतार्थनी निश्राये विहार करोछो तथा योग उपाधान वहीने सिद्धांत भणे तेपण श्रावक आचा-

રાંગાદિકસૂત્ર મળે નહીં તે નિશીથમાં કહ્યો છે જે મિલ્લુ અન્નઉત્થીયં વાં ગારસ્થિયંવા વાયળં વાપ્દે વાઈ-
 જંતં સાઈજ્જતિ તસ્સચોમાસીયં પરિહાર ઠાળં જે ગૃહસ્થાંને સૂત્ર વંચાવે અથવા વાંચતાને અનુમોદે તેહને ચાર માસનો
 પાલ્યો ચરિત્ર જાવે તથા પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રે અહ કેરીસીયં પુણ સવન્નુભાસિયં જત્થદબ્બેહિં ગુણેહિં પજ્જવેહિં
 કમ્મેહિં બહ્વિહેહિં આગમેહિં નામાવસ્થાનિવાય ઉવસમ્મતદ્વિઅસમાસ સંધિપદ જોગડણાદિ કીરીયાવીહીણસરધાઉસ-
 રવિભત્તિ વજ્રજુતં ભાસિયં તથા અનુગોગદ્વારે ૭ નય, ૪ નિક્ષેપા, ૩ કાલ ત્રીન લિંગાત્રીન, જાણ્યાવિના ઉપદેશ
 દેવો તે મારગ નથી ઇત્યાદિક અનેક બોલછે તે ગીતાર્થની સેવનાથી પામીયે ઇતિમદ્દં જેકેઈ શ્રીજિનપ્રતિમાની
 પૂજામધ્યે ફૂલ પૂજાની શંકા કરે તેહને કહીયે જે શ્રીરાયપસેનીસૂત્રે ૧૭ મેદી પૂજાનો પાઠછે પુષ્પારૂહણં ૧ માલા-
 રૂહણં ૨ તહ વન્નારૂહણં ૩ તથા પુષ્પગિહ ૪ પુષ્પપગરં ૫ એતલી પૂજા ફૂલની છે તેમાટે પૂજા ફૂલની તે પ્રમાણ છે,
 તથા શ્રીભગવતીસૂત્રે પળ સૂરીઆમ્બની પેરે પૂજાની મલામળના પાઠ અનેક છે તથા જ્ઞાતાસૂત્રે દ્રૌપદીને અધિકારે
 ૧૭ પ્રકારી પૂજાનો પાઠ છે સમવાયાંગસૂત્રે ચૌતીસ અતિશયને અધિકારે જલયથલય માસુરદસદ્વચ્ચેણં જાણુ-
 સ્સેહપ્પમાળમિત્તેણં પુષ્પપુંજોવચારં કરેઈ ઇત્યાદિ પાઠ છે ઇહાં સમવાયાંગસૂત્રમેં દેવતા મનુષ્યનો નામ કહ્યો નથી તથા
 શ્રીઉવવાઈસૂત્રે કોણિકને અધિકારે શ્રીવીર સમોસર્યા તેવારે અનેકજન ચંપાથી નિકલ્યા જે અપ્પેગઈયા વંદણ વસિયાણ
 અપ્પેગઈયા પૂયળવસિયાણ અપ્પેગઈયાઅસુયં સુયસ્સામો અપ્પેગઈયાવિડલાઈઅટ્ટાઓ હેઓઆઈ ય પસિણાઈ ગહિસ્સામો,
 ઇત્યાદિ પાઠ છે તિહાં પૂયળવત્તીયાણ એ પાઠનો અર્થદીકા મધ્યે પૂજનં પુષ્પમાલાદિનાં ઇમ કહ્યો છે ઇહા શ્રી તીર્થકરને

पुष्पની પૂજાદીસે છે એપાઠ શ્રીભગવતીસૂત્રેપણછે તથા નંદીસૂત્રે શ્રુતજ્ઞાનને પાઠે જે હમં અરિહંતેહિં ભગવંતેહિં ઉપ્પન્ન-
 નાણદંશણ ધરેહિં તિલુક નિરક્ષીય મહીઅ પૂર્ણેહિં પાઠનો અર્થ ટીકાકારે પિણમહીયશબ્દે ચંદનાદિ પૂર્ણેહિં પુષ્પમા-
 લાદિકે કરીને એ પાઠ અનુયોગદ્વારમધ્યે પણ છે હમં પુષ્પપૂજાના અનેક પાઠ છે તે માટે શંકા ન કરવી વલી કેહક
 હમ કહે છે જે ફૂલ વેચાતા જડે તે ચઢાવવા પણ પોતે ચૂંટી ચઢાવવા નહી તેપણ અજાણ્યું કહે છે જે શ્રીજીવાભિ-
 ગમસૂત્રે તતેણં સે વિજયદેવે પોત્થયરયણંગિહ્લુહ પો૦ રયણં ગિહ્લિત્તા૦ પોત્થયરયણં મુચતિ પો૦ ૨ ત્તા પોત્થયરયણં વિહા-
 ડેતિ પો૦ ૨ ત્તા પોત્થય રયણં વાણ્ પો૦ ૨ ત્તા ધાંમ્મયં વવસાયંગેહ્લેતિધ૦ ૨ ત્તાપોત્થયરયણં પડિનિક્કમતિ પો૦ ૨
 ત્તા સીહાસણાઓ અબ્બુદ્દેત્તિ સી૦ ૨ ત્તા વવસાયસમાતો પુરત્થિમિલ્હેણં દારેણં પડિનિક્કમઇપુ૦ ૨ ત્તા જેણેવનંદા પુક્ક-
 રણી તેણેવ ઉદાગચ્છતિઉ૦ ૨ ત્તા ણંદાપુક્કરિણીં અણુપ્પયાણિણં કરેમાણે પુરત્થિમિલ્હેણં તોરણેણં અણુપવિસતિઅ૦ ૨
 ત્તા પુરત્થિમિલ્હેણં તિસોપાણપડિરુવેણં પચ્છોરુહતિપ૦ ૨ ત્તા હત્થપાદં પક્કલાલેતિહ૦ ૨ ત્તા ઇયં મહં સેતં રજતામયં
 વિમલસલિલપુણ્ણં મત્તગયમહામુહાગિહ્લસમાણં ભિંગારં પગિહ્લતિપ૦ ૨ ત્તા જાઈં તત્થ ઉપ્પલાઈ જાવસત્તપત્તાઈં સહસ્સપ-
 ત્તાઈં તાઈં ગેહ્લંતિ ૨ ત્તાણંદાતો પુક્કરિણિઓ પુચ્છુત્તરેઇપ૦ ૨ ત્તાજેણેવ સિદ્ધાયતણે તેણેવ પાહારેત્યગમણાઈ તણં
 તંવિજયં દેવં ચત્તારી સામાણિય સાહસ્સીઓ, જાવ અણેબહવે વાણમંતરા દેવા દેવીઓ અપ્પેગતિયા ઉપ્પલહત્થ
 ગતા જાવ સત્ત સહસ્સ પત્તહત્થગયા વિજય દેવં પિઠિઓ અણુગચ્છઇઅ૦ ત્તા હ્યાં ફૂલ ચૂંટી લીધાં છે એઆલાવે
 વિજયદેવે પોતે વાવડીમેં ઉતરીને ફૂલ ચૂંટી લીધાં તથા સામાનિક દેવતા તથા બીજે દેવતાયે પિણ ફૂલ પોતાના હાથથી

लीधां छे इहां कोई पूछस्ये जे तिहीं कोई माली नहीं ते माटे पोते लिधां तेहनो उत्तर जे माली नहीं पिण देवता चाकर
लोक घणाछे तेहनेज पासे कां न मंगावे, जो पुण्य आप्यानो विधि होवे तो पण पोताना हाथथी लीधानो विधि छे ते
माटे पोते बावडी मध्ये उतरी लीधाछे तथा श्रीरायपसेनी सूत्रे सूरियाभ अधिकारे ततेणं से सूरियाभेदेवे पोत्थयरयणं
गिह्णइते० गिह्णित्त पोत्थय रयणं मुषइपोत्थय रयणं विहाडेइवि० ता पोत्थयरयणं वाएति वा० ता धम्मियं ववसायं गिह्ण
इगि० त्ति पोत्थय रयणं पडिणिकखमति० ता २ सिंहासणओ अम्भुट्टेइ २ ता ववसाय सभाओ पुरत्थिमिल्लेणं दारेणं पडिनि
क्खप्रइव० ता जेणेव नंदापोक्खरणी तेणेव उवागच्छइ उ० ता नंदापोक्खरणी पुरच्छिमिल्लेणं तोरणेणं तिसोपाणपडि
रुवेणं - पच्चोरुहति० २ ताहत्थपायं पक्खालेइ २ ता आयंते चोक्खे परमसुइभूए एगं सेयमहं रययामयं विमल
सलिलपुण्णं मत्तगयमुहागितिसमाणं भंगारं पगिह्णंति ता जाइं तत्थउप्पलाइं जावसयसहस्स पत्ताइं गिह्णंति णंदाओ
पुक्खरिणीओ पच्चोरुहई० २ ता जेणेव सिद्धायतणे तेणेव पहारेत्थ गमणाए तएणं तं सूरियाभं देवं चत्तारि सामा
णिय साहस्सीओ जाव सोलस आयरक्ख देव साहस्सीओअण्णेय वहवे सूरियाभविमाणे जावदेवा देवीओ अत्थे
गइया उप्पलहत्थगया जाव सत्त सहस्स पत्तहत्थगया सूरियाभं देवं पिट्ठओ समणुगच्छंति ततेणं सूरियाभं देवं
वहवे आभिओगिय देवाय देवीओय अत्थेगइया कलसहत्थगयाओ जाव अत्थेगइया धूवकडुच्छहत्थगया हट्ठ
तुट्ठा जाव सूरियाभं देवंपिट्ठओसमणुगच्छंति ततेणंसे सूरियाभेदेवे चउहिं सामाणियसाहस्सीहिं जाव अण्णेहिं
य व-हुहिं सूरियाभविमाण वासीहिं देवेहिं देवीहिंसज्झिं संपरिवुडे सव्वहीए जावणाइयरवेणं जेणेव सिद्धायतणे तेणेव

उवागच्छइ सिद्धायणं पुरच्छिमिलेणं दारेणं अणुपविसंति० २ ता अेगव जिणपडिमाउ तेणेव उवागच्छइ जिणपडि-
 माणं आलोए पमाणं करेतिक० ता २ लोमह-त्थगं गिह्णइगि० ता २ जिणपडिमाणं लोमहत्थएणं पमज्जइप० २
 ता जिणपडिमाओ सुरभिणागंधोदएणंहाणेति ह्हाणिता सरसेणं गोसीसचंदणेणं गाथाणं अणुलिप्पइ २ ता जिण
 पडिमाणं अहयांइ देवदूसाइ जुयलाइ णियंसेइ० २ ता पुष्कारूहणं मल्लारूहणं चूणारूहणं गंधारूहणं वण्णारूहणं
 चुण्णारूहणं वत्थारूहणं आभरणारूहणं करेइ करेत्ता आसत्ता सत्त विउलवग्धारियमल्लदामकलावं करेइ० ता करगह
 गहित्त करयलपवभट्टविप्पमुक्केणं दसद्धवण्णं कुरुमेणं मुक्क पुष्क पुंजोवयारकलियं करेति करेत्ता जिणपडिमाणं पुरतो
 अच्छेहिं सहेहिं सेएहिं रयणामएहिं अच्छरसतंदुलेहिं अट्टट्ट मंगले आलिहइ तंजहा सत्थिय जावदप्पणं तयाणंतरे च णं
 चंदप्पह रयणवइरवेरुलियविमलदंडकंचणमणिरयणभत्तिचित्तं कालागुरु पवर कुंदरुक्कतुरुक्कभूवमधमघंत गंधता माणु
 चिट्ठंति धूववट्ठि विणिमुयंत वेरुलयमयं धूवकडुल्लगं पग्गहिय पयत्तेणं धूवं दावुणं जिणवराणं अट्टसयविसुद्ध गंध जुत्तेहिं
 अपुणरुत्तेहिं महावित्तेहिं संथूणइ सत्तट्टपयाहिं पचोरूहइ० ता वामं जाणुं अंचेइ दाहिणं जाणुं धरणितलंसि निहइ
 तिवखुत्तो मुज्जाणं धरणितलंसिणिघोडेति २ ता इसिं पच्चुणमइ इसिं पच्चुणमित्ता करयलपरिग्गहियं सि-रसावत्तं मत्थए-
 अंजलिकट्टुएवं वयासी णमोत्थुणं अरि-हंताणं जावसंपत्ताणं वंदति णमंसइ० २ ता एरायपसेणी सूत्रे पाठछे सूरियाभे
 पोते हाथे फूल चूटी लीधा छे सामानिक प्रमुख पासे मंगव्या नथी तथा जंबुद्वीपपन्नत्तीमे जन्माभिषेक जेणेव खीरोद
 समुहे तेणेव आगच्छइ० ता खीरोदगं गिह्णंति २ ता जाइं तत्थउप्पलाइं पडमाइ जावसहस्स पत्ताइं तावगिह्णंति० ता

इत्यादि सूत्रમે पाठ हाथना चूंઢ્યા ફૂલ લેવાના છે તથા કોઈક કહસે જે ઇતો ચૂઢ્યા નથી સહેજે પઢ્યા લીધાં છે તેહને
 કહીયે છે જેહ હજાર ગમે સહેજે પઢ્યાં વાવડી મધ્યે હવેજ નહી તથા નગ્ગઈને અધિકારે નગ્ગઈ રાજાએ આંવાની માંજ-
 રીયો પોતે ચૂંટી લીધી તેવારે કટક વધે ચૂંટી લીધી તે પાઠ ઉવવાથી મધ્યે જોજો અન્નયાણુ જુત્તનિગ્ગઓપેચ્છઈ કુસુમા-
 ચૂઅ-રાઈણાણા મંજરી ગહીયા એવંઁધાવારેણં તેણં મંજરીપત્ત પવાલ લયાઈ ગહિયાઈ કઠાવિસેસોકઓ પહિનિયસઓ
 પુચ્છઈ કહે સોરુવ્વલો અમચ્છેણા દંસીઓ કહં એસઅવસ્થોભણઈ તુમ્હેહિં એગામંજરી ગહીયા પચ્છા સઘ્ઘણં ગહેતેણં એવં
 કવો ઇહાં ગહીય શબ્દે ચૂઢ્યાનો અર્થ છે તથા કોઈ કહેસ્યે જે ઇતો દેવતાયે કયોં છે તે શ્રાવકે કસ્યાનો કિહાં પાઠ નથી
 તેહને કહીયે જે જો દેવતાની કરણી તાહરે ન કરવીતો શક્તસ્તવ કિમકરે છે તથા સ્નાત્ર કેમ માનો છો સ્નાત્રનો કલસ
 ઢોલોછો તે દેવતાની કરણી છે તથા સૂરિયાભની પૂજાની ભલામણ દ્રૌપદીને પાઠે છે દેવતાની પૂજા કરણી તથા મનુ-
 ધ્યનો પાઠ એકજ છે તે માટે દેવતાની પૂજા કરણી શ્રાવક કરે એ શ્રદ્ધા પ્રમાણ છે તથા જે ફૂલ ચૂટવાની ના કહે તે
 વીંટના જીવનિ કીલામના માટે તેવારે ફૂલની પૂજા કિમ કરી શકે અને ફૂલની પૂજાનો તો સૂત્રે પાઠ છે તથા જે
 પૂજાને હિંસામે ગણે તેહને કહિયે જે શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રે પ્રથમ સંવરદ્વારે અહિંસા ના ૬૦ નામ કહ્યા છે તિહાં પૂજા
 તે દયા કહી છે તે પાઠ લિખીયે છે અભવ સલ્લવ્સસવિ અનાઘાઓ ચુવ્વપવત્તી પૂયા વિમલપ્પણા નિમ્મલ કરતી એવ
 માઈણિ નિયગુણ નિમ્મીયાઈ પજ્જાય નામાણિ હંતિ અહિંસાએ ભગવદ્દેવે ઇત્યાદિ પાઠે પૂજા તે અહિંસામે ગણી છે તો
 તુમ્હે હિંસામે કિમ ગણોછો તથા ભગવતી સૂત્રે સુભંયોગં પઢુચ્છ અણારંભી એ પાઠ શુભયોગ પ્રવૃત્તિને આરંભની ના કહી

છે વિનય તથા વેયાવચ્ચ તે તપના મેદ છે તપ તે સોક્ષ માર્ગ મધ્યે શ્રીઉત્તરાધ્યયને ૨૮ મે અધ્યયને કહ્યો તે તુમે
 હિંસામેં કેમ કહોછો તથા વિવહાર સૂત્રે સિદ્ધ વેયાવચ્ચેણં મહાનિજ્જરા મહાપજ્જવસાણં ભવતિ તે માટે સિદ્ધ વેયાવચ્ચ તે
 પૂજા છે તથા કોઈ પૂછે જેશ્રાવકે પ્રતિમા કિહાં પુજી છે તેહને કહેવો જે શ્રીભગવતી સૂત્રે તુંગીયાનગરીને શ્રાવકે પૂજા
 કરી છે શંસ પુષ્કલી યે પૂજા કરી છે તથા સમયાંગ તૂને દ્વાદશાંગીરી તુંલીને અધિકારે તપાસક દશાની હુંડી-
 મધ્યે દશ શ્રાવકનાં ચૈત્ય એહવો પાઠ છે ચૈત્ય તો સાધુ થાય નહી જ્ઞાન થાય નહીં તે સર્વના પાઠ જુદા છે તથા નંદી
 સૂત્રે યિણ પાઠ છે તથા નંદી મધ્યે જે આગમ કહ્યા તે સર્વ માને તેજ સમક્કિતિ જાણવો શ્રીઅનુયોગદ્વાર સૂત્રે નિર્યુ-
 ક્તિની હા કહી છે તે નિર્યુક્તિમધ્યે પૂજાના અનેક અધિકાર છે તથા તંદુલવેયાલીયપયન્નાની ટીકામધ્યે સમવસરણના
 ફૂલ સચિત્ત તે ઉપર સાધુ સાધ્વી ચાલે પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકાએ પળ એ સંમત છે તથા કોઈ કહસ્યે જે ફૂલને પ્રોટ
 પરોવવા નહીં તેહને કહીયે જે હીર પ્રશ્નમધ્યે પાઠ છે તથા વજ્રગંધોવમેંહેંવેતિ શ્લોક વ્યાખ્યાયતે શ્રાદ્ધદિન કૃત્યે પ્રોત
 પૂજાક્ષરાણી યત્તંતે તથા આદ્ય પક્ષેતુ શ્રીજિનવલ્લભ સૂરિ કૃત પૂજા કુલકેડપિ પ્રોત પુષ્પાક્ષરાણિ સંતિ તથા હરિભદ્ર
 સૂરિ કૃત પૂજા પંચાસકે જહરેંહઈ તહ કીરઈ એ ગાથાના આસથથી પિણ પ્રોયા ફૂલની હા જણાય છે તથા ઉમાસ્વાતિ
 વાચક કૃત પૂજા પટલમાં પિણ એમજ જણાય છે.

॥ श्रीपरमगुरुभ्यो नमः ॥

अथ

श्रीदेवचंद्रजीकृत नयचक्रसार

बालावबोधसहित लिख्यते.

॥ मंगलाचरण ॥

प्रणम्य परमब्रह्म,—शुद्धानन्दरसास्पदम् । वीरं सिद्धार्थराजेन्द्र,—नन्दनं लोकनन्दनम् ॥ १ ॥

नत्वा सुधर्मस्वाम्यादि, सङ्गं सद्वाचकान्वयं । स्वगुरुन् दीपचन्द्राख्यपाठकान् श्रुतपाठकान् ॥ २ ॥

नयचक्रस्य शब्दार्थं कथनं लोकभाषया । क्रियते बालबोधार्थं, सम्यग्मार्गविशुद्ध्यै ॥ ३ ॥

પ્રજ્ઞાસ્તિ

શ્રીજિનાગમને વિષે ૧ દ્રવ્યાનુયોગ ૨ ચરણકરણાનુયોગ ૩ ગણિતાનુયોગ ૪ ધર્મકથાનુયોગ ૫ ચાર અનુયોગ કહ્યા છે તેમાં છ દ્રવ્ય અને નવ તત્વ તેના ગુણ પર્યાય સ્વભાવ પરિણમનને જાણવું તે દ્રવ્યાનુયોગ. એવં પંચાસ્તિકાયનું સ્વરૂપકથનરૂપ છે તે પંચાસ્તિકાયમધ્યે એક આત્મા નામે અસ્તિકાય દ્રવ્ય છે તે આત્મા અનંતા છે તેના મૂલ બે ભેદ છે તેમાં એક સિદ્ધ સ્વસ્વરૂપ નિષ્પન્ન સર્વકર્માવરણદોષરહિત સંપૂર્ણકેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનાદિગુણપ્રકટરૂપ, અઘંડ, અમલ, અવ્યાવાધાનંદમયી, લોકને અંતે વિરાજમાન, સ્વરૂપભોગી તે સિદ્ધજીવ કહિયે. તે સિદ્ધતા સર્વ આત્માનો મૂલ ધર્મ છે, તે સિદ્ધતાની ર્હા કરવાને સિદ્ધભગવંતનો યથાર્થસિદ્ધપણો ઓલખીને નિષ્પન્ન સિદ્ધનો વહુમાન કરવો અને પોતે પોતાની ભૂલે અશુદ્ધ ચેતનપણે પરિણમતાં બાંધ્યાં જે જ્ઞાનાવર્ણાદિકર્મ તે ટાલીને પોતાની સંપૂર્ણ સિદ્ધતાની રુચિ કરવી એહીજ હિતશિક્ષા છે.

વલી બીજો ભેદ સંસારિજીવોનો છે તે જેણે આત્મપ્રદેશે સ્વકર્તાપણે કર્મપુદ્ગલને ગ્રહ્યા જેને કર્મપુદ્ગલનો લોલીભાવ છે તે મિથ્યાત્વ ગુણઠાણાથી માંડીને અયોગી કેવલી ગુણઠાણાના ચરમસમયપર્યંત સર્વ સંસારીજીવ કહિયે તેના વલી બે ભેદ છે, એક અયોગી, બીજા સયોગી. તે સયોગીના બે ભેદ, એક સયોગીકેવલી બીજા સયોગી છદ્મસ્થ. છદ્મસ્થના બે ભેદ એક અમોહી બીજા સમોહી. સમોહીના બે ભેદ છે એક અનુદિતમોહી બીજા ઉદિતમોહી. ઉદિતમોહીના બે ભેદ એક સૂક્ષ્મમોહી બીજા વાદરમોહી. વાદરમોહીના બે ભેદ એક શ્રેણિવંત બીજા શ્રેણિરહિત. શ્રેણિરહિતના બે ભેદ એક સંયમી વિરતિ બીજા અવિરતિ, અવિરતિના વલી બે ભેદ એક સમક્રીતિ બીજા મિથ્યાત્વી. મિથ્યાત્વીના બે ભેદ એક પ્રંથિભેદી બીજા પ્રંથિ-

અમેદિ. ગ્રંથિઅમેદિના બે મેદ એક ભવ્ય વીજા અભવ્ય. તેમાં અભવ્યજીવોનું તો દલજ એવો હોય જે શ્રુતઅભ્યાસ પળ કરે તથા દ્રવ્યથી પંચ મહાવ્રત આદરે પળ આત્મધર્મની ચથાર્થ શ્રદ્ધા વિના પેહેલો ગુણઠાળો કિવારે મૂકે નહીં માટે એ જીવો તે સિદ્ધપદ પામવાને યોગ્ય નહીં તે અભવ્ય ચોથે અનંતે છે.

વીજા ભવ્ય તે જે સિદ્ધપણાને યોગ્ય છે જેને કારણયોગ મિલે પલટણ પામે તે ભવ્યજીવો અભવ્યથી અનંતગુણા છે તે મધ્યે કેટલુંક ભવ્ય સામગ્રીયોગ પામી ગ્રંથિમેદ કરીને સમક્ષિત પામે અને કેટલાએક ભવ્ય તો સામગ્રીને અભાવે સમક્ષિત પામેજ નહીં. ઉક્તં ચ વિશેષણવત્યાં સામગ્રી અભાવાઓ, વ્યવહારરાસિ અપ્પવેસાઓ ॥ ભવ્યાવિ તે અણંતા, જે સિદ્ધસુહં ન પાવંતિ ॥ ૧ ॥

પળ તે ભવ્ય જીવોમાં યોગ્યતાધર્મ છતો છે તે માટે ભવ્ય કહિયે. જે જીવ મિથ્યાત્વતજીને શુદ્ધ ચથાર્થ આત્મપણે વ્યાપક રહ્યો તેજ મારો ધર્મ અને જેથી તે આત્મસત્તાગત ધર્મ પ્રગટે તે સાધનધર્મ બે મેદે છે એક વાચના-પુછનાદિ-વંદન, નમનાદિ પડિલેહણ-પ્રમાર્જનાદિ જેટલી યોગપ્રવૃત્તિ તે સર્વદ્રવ્યથી સાધનધર્મ કહિયે તે ભાવધર્મ પ્રગટ કરવાને જે કરે તેને કારણરૂપ છે દ્રવ્ય તે જે ભાવનું “કારણ કારણાસે દવં” ઇતિ આગમવચનાત્ ॥

અને જે ઉપયોગાદિ પોતાના ક્ષયોપશમભાવે પ્રગટ્યા જે જ્ઞાનવીર્યાદિગુણ તે પુદ્ગલાનુયાયીપણાથી ટાલીને શુદ્ધગુણી જે શ્રીઅરિહંત-સિદ્ધાદિક તેના શુદ્ધગુણને અનુયાયી કરવા અથવા આત્મસ્વરૂપ અનંતગુણપર્યાયરૂપ તેને અનુયાયી કરવા તે ભાવથી સાધનધર્મ જાણવો એ આત્મા નીપજાવવાનો ઉપાય છે.

જિહાં લગે આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ ચિદાનંદઘન તે સાધ્યમાં નથી અને પુદ્ગલસુખની આશાયે વિષ, ગરલ, અન્યોન્ય અનુષ્ઠાન જે કરવું તે સંસારહેતુ છે માટે સાધ્યસાપેક્ષપણે સ્યાદ્વાદશ્રદ્ધાએ સાધન કરવું એહિજ માર્ગ છે અને એ માર્ગની જે પ્રતીતરુચિ સમ્યક્ત્વ કહિયે. તે સમ્યક્ત્વ ગ્રંથિભેદ કત્યા પામિયે તે ગ્રંથિભેદ તો ત્રણ કરણ કરે તો જડે તે ત્રણ કરણ જીવ કરે તેવારે સમ્યક્દર્શન પામે તે ત્રણ કરણમાં પેહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, બીજું અપૂર્વકરણ, ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ એ કરણ સર્વ સંજી પર્વેન્દ્રિ કરે તેમાં પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ તે ભવ્ય તથા અભવ્ય પણ કરે કોઈક જીવ અનંતિવાર કરે તે યથાપ્રવૃત્તિકરણનું સ્વરૂપ લક્ષિયે છેયે.

સર્વકર્મની ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિના બાંધનાર જીવને સંક્લેશ ઘણો છે માટે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે નહી, ઉક્તંચ વિશેષાવશ્યકે-
 ઉક્કોસઠિઈ ન લખ્મઈ, ભયળા એસુ પુલ્લજ્ઞાણ ॥ સબજહન્નઠિઈસુચિ, ન લખ્મઈ જેણ પુલ્લપડિવન્નો ॥ ૧ ॥ માટે કર્મની ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિનો બાંધનાર જીવ તે ચાર સામાયિકનો લાભ ન પામે અને જે જીવ સાત કર્મની જઘન્યસ્થિતિ બાંધે તે જીવ તો ગુણવંતજ છે એ રીત છે માટે જેવારે એક કોડાકોડી સાગરોપમ પલ્યોપમને અસંખ્યાતમે ભાગે ડળી સ્થિતિ બાંધતો હોય તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે જે જીવ કર્મક્ષણારૂપ શક્તિ પામ્યો ન હતો તે શક્તિ પામ્યો તેને યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહિયે ઉક્તંચ ભાષ્યે યેન અનાદિસંસિદ્ધપ્રકારેણ પ્રવૃત્તં કર્મક્ષણં ક્રિયતે અનેતેતિ કરણં જીવપરિણામ એવ ઉચ્યતે અનાદિકાલાત્ કર્મક્ષણપ્રવૃત્તાવધ્યવસાયવિશેષો યથાપ્રવૃત્તિકરણમિત્યર્થઃ

શ્વયોપશમી ચેતનાવીર્ય જે સંસારની અસારતા જાણે સંસાર દુઃસ્વરૂપ કરી જાણે તેથી પરિગ્રહ શરીરથી સ્વરે ઉદ્ધેગે

ઉદાસીનતા પરિણામે કરી સાતકર્મની સ્થિતિ અનેક કોડાકોડીના થોકડા અસંખ્યાતા જે સત્તામાં હતા તે સ્વપાથે ને
 કાંઈક ઊર્ણી એક કોડાકોડી રાસે એ યથાપ્રવૃત્તિકરણ આત્મા અનંતિવાર કરે પણ અંધિમેદ કરી શકે નહીં એ કરણ તે
 ગિરિ નદીને વિચેં આવ્યું પાષાણ તે ઘંચના ધોલનારૂપ ચાલવે કરીને જેમ સહેજે સુંહાલો થાય અને કોઈક આકાર પકડે
 તેમ જન્મ મરણાદિ દુઃસ્વને ઉદ્વેગેં અનાભોગથીજ ભવવૈરાગેં જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે એહિજ જીવ કોઈક રીતેં વૈરાગ્યેં
 વિચારે જે ભવભ્રમણ તે દુઃસ્વ છે. એ સંયોગવિયોગાદિ અસાર છે પણ કાંઈક જ્ઞાનાનંદાદિ તે સાર છે એહથી ગવેષણા
 કરનારો જીવ તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરીને અપૂર્વકરણ કરે. ઇહાં કોઈ પુછે જે ભવ્યને તો પલટણ યોગ્યતા છે પણ અભવ્ય
 જીવ કેમ કરે તેનું ઉત્તર જે તીર્થંકરભક્તિમાં જે દેવતાની મહિમા તથા લોક સન્માનાદિક દેસ્તીને પુણ્યની બાંછાયેં દેવત્વ
 રાજ્યાદિક લાભ ઇચ્છાયેં ઇગ્યાર અંગ તથા બાહ્ય પંચ મહાવ્રતાદિ પામે પણ તેને સમ્યક્ત્વ ન હોય જે પુત્રલાભિલાષી છે
 તેને ગુણસ્પર્શ ન થાય ઉક્તં ચ મહાભાષ્યે । અર્હદાદિવિભૂતિમતિશયવર્તી દૃષ્ટ્વા ધર્માદેવંવિધસત્કારો દેવત્વરાજ્યાદયઃ પ્રાપ્યંતે
 હત્યેથં સમુત્પન્નબુદ્ધેરભવ્યસ્યાપિ દેવનરેંદ્રાદિપદેહયા નિર્વાણશ્રદ્ધારહિતકષ્ટાનુષ્ઠાનં કિંચિદંગીકુર્વતો જ્ઞાનરૂપસ્ય શ્રુતસામા-
 યિકમાત્રલાભેડપિ સમ્યક્ત્વાદિલાભઃ શ્રુતસ્ય ન ભવત્યેવેતિ ॥ એ રીતેં ધારવું.

તથા અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણનો અધિકાર જેમ આગમસારમાં લખ્યો છે તેજ પ્રમાણે ઇહાં પણ જાણવો.
 ઇમ ત્રણ કરણ કરીને ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ જે પામ્યો અને આત્મપ્રદેશેં વર્તમાને સમ્યક્-
 દર્શનગુણનો રોધક એહવો મિથ્યાત્વ મોહપ્રકૃતિના વિષાકોદયને ટલવે કરીને જે સમ્યક્દર્શનગુણની પ્રવૃત્તિ થાય તેથી

યથાર્થપણે નિર્દ્વાર સહિત જાણપણે પ્રવર્તે તે જીવને દ્રવ્યાનુયોગે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટે તેથી જે આત્મગુણ પ્રગટે તેથી જે આત્મગુણ પ્રગટે તે આત્મગુણરક્ષણાર્થેજ પ્રવર્તે એથી સ્વરૂપાનુયાયી આત્મગુણની પ્રવૃત્તિ તેહને ધર્મ કરી સદહે તે માટે સ્યાદ્વાદપરિણામી પંચાસ્તિકાય છે તે સ્યાદ્વાદરૂપ જ્ઞાન તે નયજ્ઞાને થાય માટે નયસહિત જ્ઞાન કરવું તે નયજ્ઞાન અતિ દુર્લભ છે. અને નયની અનંતતા છે એકં ધ આવશ્યક વચનપદ લાવશ્યા એવું હુંતિ નયવાચા ॥ તે જે પૂર્વાપર સાપેક્ષ નહીં તે કુનય કહિયે. અને સર્વસાપેક્ષપણે વર્તે તે સુનય કહિયે. તે મૂલ સાત નય છે, તેનું સ્વરૂપ અલ્પમાત્ર લખિયે છે.

નય તે જ્ઞાનગુણનું પ્રવર્તન છે. જે કારણે એકદ્રવ્ય મધ્યે અનંતા ધર્મ છે તે એકસમયે શ્રુતોપયોગમાં આવે નહીં, સ્યા માટે જે શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયે થાય. અને વસ્તુ મધ્યે તો અનંતા ધર્મ એકસમયે પરિણમતા પામિયે તેવારે શ્રુતજ્ઞાન સત્ય થાય નહીં તેમાટે નયે કરી જાણે તથા યદ્યપિ કેવલીનો ઉપયોગ એકસમયી છે તેમાટે જાણવામાં નયનું કાર્ય કેવલીને પડે નહીં પણ વચને કહેતાં કેવલીને પણ નયે કરી કહેવું પડે, કારણ કે વચન તો ક્રમે કરીને બોલાય છે અને વસ્તુધર્મ અનંતા એકસમયકાલે છે તેમાટે નયે કરી કહે વલી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપૂજ્ય કહે છે:—

જીવાદિ દ્રવ્યમાં જે ગુણ છે તે અનંતસ્વભાવી છે, ગુણની છતિ તેનું પરિણમન તેની પ્રવૃત્તિ તેમાં જે સમયે કારણતા તે સમયેજ કાર્યતા ઇત્યાદિ અનેકપરિણતિસહિત છે તેથી કોઈક રીતે સર્વનું મિશ્રામિશ્રપણે જ્ઞાન થાય તે નયથી થાય. માટે સમક્તિરુચિ જીવને નયસહિત જ્ઞાન કરવું જે એટલા ધર્મ સર્વદ્રવ્ય મધ્યે રહ્યા છે માટે પ્રથમતો શ્રીગુરુકૃપાર્થી દ્રવ્યગુણ પર્યાય ઓલલાવે છે એ પીઠિકા કહી. હવે મૂલસૂત્રના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

શ્રીવર્ધ્ધમાનમાનમ્ય, સ્વપરાનુગ્રહાય ચ । ક્રિયતે તત્ત્વબોધાર્થ, પદાર્થાનુગમો—મયા ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રીકે०ગુણની શોભા અતિશય શોભાયે વિરાજમાન એહવા શ્રીવર્ધ્ધમાન અરિહંત શાસનના નાયક તે પ્રતે અત્યંતપણે નમીને નમસ્કાર કરીને પોતાનો માન મૂકી ત્રણ યોગ સમાવી ગુણીને અનુયાયી ચેતનાનું કરવું તેને નમવું કહિયે તેપણ સ્વકે० રોશને અને પર જે હિંચ અથવા શ્રોતાદિકને અનુગ્રહકે० ઉપકારને સારુ તત્ત્વકે० સ્થાર્ય વસ્તુધર્મ તેને બોધકે० જાણવાને અર્થે પદાર્થકે० ધર્માસ્તિકાયાદિક છ મૂલદ્રવ્ય તેનો અનુગમકે० સાચો પ્રરુપવો તે ક્રિયતે કે० કરિયે છેયે.

જગત્માં મતાંતરીઓ દ્રવ્યને અનેકપણે કહે છે તિહાં નૈયાયિક સોલ પદાર્થ કહે છે. વૈશેષિક સાત પદાર્થ કહે છે. વેદાંતિક, સાંખ્ય એક પદાર્થ કહે છે. મીમાંસક પાંચ પદાર્થ કહે છે. પણ તે સર્વ મિથ્યા છે. તેણે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી અને શ્રીઅરિહંત સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષજ્ઞાની તે એક જીવ અને પાંચ અજીવ એ રીતે છ પદાર્થ કહે છે. ઇહાં કોઈ પુછે જે નવ-તત્ત્વ રૂપ નવ પદાર્થ કહ્યા છે તે કેમ? તેને ઉત્તર જે એક જીવ, બીજો અજીવ, એ બે પદાર્થ તો મૂલ છે અને શેષ સાત તત્ત્વ તો જીવ અજીવનો સાધક બાધક શુદ્ધ અશુદ્ધ પરિણતિની અવસ્થા મિશ્ર ઓલસાવવાને કહ્યા છે.

શ્લોક ॥ દ્રવ્યાણાં ચ ગુણાનાં ચ, પર્યાયાણાં ચ લક્ષણં । નિક્ષેપતયસંયુક્તં, તત્ત્વભેદૈરલઙ્કૃતમ્ ॥

તત્ર તત્ત્વભેદપર્યાયૈર્ધ્યાખ્યાતસ્ય—જીવાદેવસ્તુનો ભાવઃ સ્વરૂપતત્ત્વમ્

અર્થ—દ્રવ્યના ગુણના તથા પર્યાયના લક્ષણ જે ઓલસાણ તે નિર્દોષે કરી તથા નવે કરી યુક્ત તત્ત્વના ભેદે સહિત કહું છું તત્ર કે० તિહાં જિનાગમને વિષે તત્ત્વ જે વસ્તુસ્વરૂપ, ભેદ તેના જૂદા જૂદા ભેદપર્યાય તેમાં રહ્યા જે ધર્મ ઇટલા પ્રકારે વ્યાખ્યા કે० અર્થનું કહેવું તેણે કરીને યથાર્થ વ્યાખ્યાન થાય તિહાં તત્ત્વનું લક્ષણ કહે છે. વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય જે જીવાદિક વસ્તુ તેનો મૂલધર્મ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ તત્ત્વ કહિયે જેમ કંચનનું સ્વરૂપ પીત ગુરુ સ્નિગ્ધતાદિ તથા—
 એનું કાર્ય આભરણાદિક અને એહનું ફલ તે એહથી અનેક ભોગ્યવસ્તુ આવે એમ જીવનું સ્વરૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ અનંતગુણ તથા જીવનું કાર્ય સર્વભાવનું જાણવું પ્રમુખ એ રીતે અભેદપણે રહ્યા જે ધર્મ તે સર્વ વસ્તુનું તત્ત્વ કહિયે.

येन सर्वत्राविरोधेन यथार्थतया व्याप्यव्यापकभावेन लक्ष्यते वस्तुस्वरूपं तल्लक्षणं तत्र द्रव्यभेदा यथा जीवा अनंताः कार्यभेदेन भावभेदा भवन्ति क्षेत्रकाल भावभेदानामेकसमुदायित्वं द्रव्यत्वम्

અર્થ—હવે લક્ષણ કહે છે. જે ગુણે કરી સર્વદ્રવ્ય સ્વજાતિમાં અવિરોધિપણે યથાર્થપણે ૧ અભિવ્યાપિ ૨ અવ્યાપિ અસંભવાદિ દોષરહિત વસ્તુ જે વ્યાપ્ય તેહને વિષે વ્યાપકપણે લખિયે જાણિયે તેને વસ્તુનું લક્ષણ કહિયે. તે લક્ષણ બે પ્રકારનું છે એક લિંગ બાહ્યઆકારરૂપ અને બીજું વસ્તુમાં રહ્યો જે સ્વરૂપ તે. એ બે ભેદ છે તેમાં લિંગથી તો ગાયનું લક્ષણ જે સાસ્ત્રાસહિતપણે તે બાહ્યઆકારરૂપ લક્ષણ છે એ બાહ્ય લક્ષણે જે ઓલસાણ કરે તે બાલચાલ છે અને જે વસ્તુને ધર્મે ઓલસાય તે સ્વરૂપલક્ષણ કહિયે, જેમ ચેતનાલક્ષણ તે જીવ, તથા ચેતનારહિત તે અજીવ इत्यादिक લક્ષણે

લક્ષણસ્વરૂપ જાણવો એમ અનેક રીતે જાણી લેવો. ભેદાશ્ચ હવે ભેદનું સ્વરૂપ કહે છે. વક્તવ્યવસ્ત્વંશાઃ કે. જે વસ્તુ કથન કરતા હોય તેહના ચાર ભેદ છે તત્ર દ્રવ્યભેદાકે. તિહાં દ્રવ્યના ભેદ મૂલલક્ષણે સરિખા પળ પિંડપળે જૂદા છે તે દ્રવ્યથી ભેદ કહિયે. યથાકે. જેમ સર્વજીવ જીવત્વસામાન્યે સરિખા છે પળ જીવ જીવ પ્રતે પોતાના ગુણપર્યાયનો પિંડપળો જૂદો છે કોઈનું કોઈમાં ભિલિ જાતો નથી તે માટે જીવ અનંતા દ્રવ્યભિન્નપળે તેમજ અજીવ અનંતા દ્રવ્યભિન્નપળે એમ પુદ્ગલપરમાણુ પળ જડતારૂપપળે સરિખા પળ સર્વ પરમાણુઓ જૂદા દ્રવ્ય છે જે કાલે પૂછિયે તે કાલે ઇટલાને ઇટલા છે કોઈ કાલે ઘટે નહી તેમ નવો વધે નહી એ સર્વ દ્રવ્યથી ભેદ જાણવો.

હવે ક્ષેત્રાંશઃ ક્ષેત્રથી ભેદ તે જે વિસ્તરે તો જૂદો ક્ષેત્ર અવગાહીને રહે જેમ જીવાદિ દ્રવ્યના પ્રદેશ અવગાહનાધર્મે જૂદા છે પળ દ્રવ્યથી જૂદા પડે નહી, સંલગ્નપળે રહે ગુણપર્યાય સર્વ પ્રદેશે અનંતા છે તે ગુણપર્યાય એક પ્રદેશ મૂકી બીજા પ્રદેશમાં જાય નહી, પર્યાયવિભાગાકનો અને પ્રદેશનો અવગાહ સરિખો છે પળ તે પર્યાય અનંતા ભિન્ન છે અને જે અનંતા પર્યાય મલીને એક કાર્ય કરે તે કાર્યને ગુણ કહે છે. શ્રીચીતરાગ સર્વજ્ઞ એમ કહે છે એ ક્ષેત્રથી ભેદ છે.

એકવસ્તુમાં ઉત્પાદવ્યયરૂપ પર્યાય પલટવાનું માન તે સમય કહિયે. જેટલો ઉત્પાદ વ્યય તથા, અગુરુલઘુની હાનિવૃદ્ધિને પરિણમતાનું માન તે સમય કહિયે અને તેથી બીજી પરિણમનતા થઈ તે બીજો સમય એમ જે અનંતિ અતીતપ્રવૃત્તિ થઈ તે વર્તમાનપ્રવૃત્તિની પરંપરારૂપ જાણવી અને આગામિક થાશે તે કાર્યરૂપે યોગ્યતારૂપ જાણવી. અતીતકાલનો તથા અનાગત કાલનો કોઈ ઢિગલો નથી અને પિંડરૂપ પંચાસ્તિકાયનું વર્તનારૂપ જે પરિણમન તેનું માન તે કાલ કહિયે તેને

સમયભેદ તે ત્રિજો કાલરૂપ ભેદ કહિયે તે જે પર્યાય ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરે તે કાર્યભેદે ભિન્નપણો છે તે માટે ચોથો ભાવથી ભેદ કહિયે. હવે દ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે તે ક્ષેત્રકાલ અને ભાવના જે ભેદ તે સર્વનું એકઠા મિલિને પિંડપણે એકાધારપણે સમુદાયીપણે રહેવું તે દ્રવ્યકહિયે.

તत्रैकस्मिन् દ્રવ્યે પ્રતિપ્રદેશે સ્વસ્વેકકાર્યકરણસામર્થ્યરૂપા અનન્તા અવિભાગરૂપપર્યાયાસ્તેષાં સમુદાયો-ગુણઃ । ભિન્નકાર્યકરણે સામર્થ્યરૂપભિન્નગુણસ્ય પર્યાયાઃ એવં ગુણા અપ્યનન્તાઃ પ્રતિગુણં પ્રતિદેશં પર્યાયા અવિભાગરૂપાઃ અનન્તાસ્તુભ્યાઃ પ્રાય ઇતિ તે ચાસ્તિરૂપાઃ પ્રતિ-વસ્તુન્યનન્તાસ્તતોઽનન્તગુણાઃ સામર્થ્યપર્યાયાઃ ॥

અર્થ—હવે ગુણનું લક્ષણ કહે છે તિહાં ગુણનામાશ્રયોદ્રવ્યમિતિ વચનાત્ એકદ્રવ્યને વિષે સ્વસ્વકે. પોતાપોતાનો એક જાણવા પ્રમુખ કાર્ય કરવાનું જેને સામર્થ્ય છે એવા અનંતા સૂક્ષ્મ જેનો અવિભાગકે. બીજો છેદ ન થાય એવા વિભાગનો જે સમુદાય તેને ગુણ કહિયે જેમ એક દોરડો સો તાંતણાનો કહ્યો તે સો તાંતણા તો અવિભાગપણે છતાં પર્યાય છે તે દોરડાથી અનેક કાર્ય થાય, અનેક વસ્તુ વંધાય, અને અનેકને આધાર થાય અનેક વેટણ થાય તેને સામર્થ્ય પર્વાદ કહિયે. છતિરૂપજે પર્યાય તે તો વસ્તુરૂપ છે અને સામર્થ્યપર્યાય તો પ્રવર્તનરૂપ કાર્યરૂપ છે તે છતિપર્યાયનો સમુદાય તેને ગુણ કહિયે. છતિપર્યાયના અવિભાગ તે યોગસ્થાન સમયસ્થાનમાં કહ્યોજ છે અને ભિન્નકે. જુદો કાર્ય કરવાનું જેમાં

સામર્થ્ય હોય એવા અવિભાગરૂપ આત્મા પ્રદેશોં વર્તતા પર્યાય તે મિશ્રકે० જુદા ગુણના પર્યાય જાણવા જેમ જે અવિભાગ પરિણામાલંબનરૂપ કાર્ય સામર્થ્યરૂપ તેનો સમુદાય તે વીર્યગુણ એમજ જાણવારૂપ સામર્થ્ય છે જેમાં એકવા છે અવિભાગપર્યાય છે તેનો સમુદાય તે જ્ઞાનગુણ તેવા ગુણ એકદ્રવ્યને વિષે અનંતા છે. તે એકગુણના પ્રદેશોં પ્રદેશે પર્યાય અવિભાગરૂપ અનંતા છે અને સર્વ પ્રદેશે સરિસ્થા છે. તથા પંચાસ્તિકાય મધ્યે એક અગુરુલઘુ પર્યાયનો ભેદ તરતમ છે. તથા પુદ્ગલપરમાણુમધ્યે કાલભેદે અથવા દ્રવ્યભેદે વર્ણાદિકના પર્યાયનો તરતમયોગ તે થોડા ઘણાપણો છે તે પર્યાયઅસ્તિરૂપ છે. સદા છતા છે. કોઈ પર્યાય દ્રવ્યાંતરમાં જાતો નથી. પ્રદેશાંતરમાં પણ જાતો નથી. તે છતિપર્યાયથી સામર્થ્યપર્યાય અનંતગુણ જાણવા, તે સાર્થકરૂપ છે. *इति च महाभाष्ये यावन्तो ज्ञेयास्तावन्त एव ज्ञानपर्यायाः ते च अस्तिरूपाः प्रतिवस्तुनि अनन्तास्ततोप्यनन्तगुणाः सामर्थ्यपर्यायाः*

તત્ર દ્રવ્યલક્ષણં—ઉત્પાદવ્યયધ્રુવયુક્તં સલ્લક્ષણં દ્રવ્યં એતદ્ દ્રવ્યાસ્તિકપર્યાયાસ્તિકોભયનયાપેક્ષયા લક્ષણં । ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યં એતત્ પર્યાયનયાપેક્ષયા, અર્થક્રિયાકારિ દ્રવ્યં એતલ્લક્ષણં સ્વસ્વશક્તિધર્માપેક્ષયા । ધર્માસ્તિકાય—અધર્માસ્તિકાય—આકાશાસ્તિકાય—પુદ્ગલાસ્તિકાય—જીવાસ્તિકાય—કાલશ્ચેતિ ।

અર્થ—હવે વલી દ્રવ્યનું મુખ્યલક્ષણ કહે છે ઉત્પાદ કે० નવા પર્યાયનું ઉપજવું વ્યય કે० નવા પર્યાયનું વિણસવું અને

ધ્રુવ કે० નિત્યપણો એ ત્રીન પરિણમનપણે સર્વદા જે પરિણમે તેને દ્રવ્ય કહિયે. એટલે તેહિજ ગુણ કારણકાર્ય બે ધર્મે સમ-
કાલે પરિણમે છે. કારણ વિના કાર્ય થાયજ નહી અને કાર્ય કરે નહી તે કારણ પળ સમજવું નહીં, જે ઉપાદાનકારણ
તેહિજ કાર્ય થાય છે તે કારણતાનો વ્યય અને કાર્યતાનું ઉપજવું સમકાલે થાય છે વલી કારણપણો સમયે નવો નવો છે
અને કાર્યપણો પળ સમયે સમયે નવો નવો છે તે માટે કારણપણાનો પળ ઉત્પાદ વ્યય છે અને કાર્યપણાનો પળ ઉત્પાદ
વ્યય છે અને ગુણપિંડપણે દ્રવ્યધારણપણે ધ્રુવ છે એવી પરિણતિયે પરિણમે તે સત્ કે० છતિવંત દ્રવ્ય જાણવો એટલે એ
લક્ષણ તે દ્રવ્યાસ્તિકનય તથા પર્યાયાસ્તિકનય એ બે મેલા લઈને કસ્યો છે. જે ધ્રુવપણો તે દ્રવ્યાસ્તિકધર્મ ગ્રહ્યો છે અને
ઉત્પાદ વ્યય તે પર્યાયાસ્તિકધર્મ ગ્રહ્યો છે તે માટે એ લક્ષણ સંપૂર્ણ છે, એ તત્ત્વાર્થકારકનું વાક્ય છે.

તથા વલી ચીજું લક્ષણ તત્ત્વાર્થમાંજ કહ્યું છે. એક દ્રવ્યમાં વદ્ધામાં સ્વકાર્યગુણે વર્તમાન તે ગુણ અને પર્યાય તે
ગુણનું કારણભૂત દ્રવ્યનું મિત્ર મિત્ર કાર્યપણે પરિણમે દ્રવ્યગુણ એ બેહુને સ્વાશ્રયીપણે પરિણમન તે બે છે જેમાં તે દ્રવ્ય
કહિયે એટલે ગુણ તથા પર્યાયવંત તે દ્રવ્ય કહિયે તે દ્રવ્ય એકના બે સ્વંદ થાયજ નહી એ મૂલ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે અને
જે ઘણા પરમાણુના સ્વંધને દ્રવ્ય માન્યો છે તે ઉપચારે જાણવો જેની પરિણતિ ત્રણ કાલમધ્યે તે રૂપને ત્યજે નહી તે
દ્રવ્ય પોતાની મૂલ જાત ત્યજે નહી જેને અગુરુલઘુનું ષડ્ગુણ હાનિવૃદ્ધિરૂપ લક્ષણ ચક્ર એકઠો ફિરે તે એક દ્રવ્ય અને
જેને જૂદો ફિરે તે મિત્ર દ્રવ્ય કહિયે એટલે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ એ એક એક દ્રવ્ય છે અને જીવ અસંખ્યાતપ્રદેશરૂપ
એક અસ્વંદ દ્રવ્ય છે. એવા જીવ સર્વલોકમધ્યે અનંતા છે તે જીવ સિદ્ધમાં વધે છે અને સંસારીપણામાં ઓછા થાય છે

પણ સર્વસંખ્યામાં ઘટતા વધતા નથી. તથા પુદ્ગલ પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ એક દ્રવ્ય છે તેવા પરમાણુ સર્વ જીવથી તથા સર્વજીવના પ્રદેશથી પણ અનંતગુણા દ્રવ્ય છે. સ્કંધપણે અથવા છુટા પરમાણુપણે વધે તથા ઘટી જાય પણ પરમાણુપુદ્ગલપણે જે સંખ્યા છે તેમાં વધતા ઘટતા નથી એ નિશ્ચયનયથી લક્ષણ કહ્યું.

હવે વ્યવહાર નયથી લક્ષણ કહે છે અર્થ જે દ્રવ્ય તેની જે ક્રિયાકે પ્રવૃત્તિ તેને કરે તે દ્રવ્ય કહિયે. તેમાં જીવની શુદ્ધ ક્રિયા તે જ્ઞાનાદિક ગુણની પ્રવૃત્તિ જેમ સકલ જ્ઞેય જાણવા માટે જ્ઞાનવિભાગની પ્રવૃત્તિ એમ સર્વ ગુણનું જે કાર્ય જેમ જ્ઞાનગુણનું કાર્ય વિશેષ વર્ણનું જાણવું. તથા દર્શનગુણનું કાર્ય સકલસામાન્યસ્વભાવનો બોધ અને ચારિત્રગુણનું કાર્ય તે સ્વરૂપનું રમવું રૂપાદિ અને ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય ગતિગુણે પરિણમ્યા જે જીવ તથા પુદ્ગલ તેને ચાલવાને સહકારી થાય એમ સર્વ દ્રવ્યની સમજણ જોડ લેવી. એ લક્ષણ સર્વ દ્રવ્યના જે ગુણ છે તે સર્વના સ્વકાર્યાનુયાયી પ્રવૃત્તિ તેને અર્થક્રિયા કહેવી. હવે તે છ દ્રવ્ય કહે છે ૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય, ૫ જીવાસ્તિકાય, ૬ કાલ. એ છ દ્રવ્ય જાણવા. એથી વધારે પદાર્થ કોઈ નથી. જે નૈયાયિકાદિક સોલ પદાર્થ કહે છે તે મૂળ છે, કારણકે તે પ્રમાણને મિત્રપદાર્થ કહે છે તે તો જ્ઞાન છે તે આત્માના પ્રમેયનો ગુણ છે તે ગુણી જે આત્મા તે મધ્યે રહ્યો છે તેને મિત્ર પદાર્થ કેમ કહિયે ? બીજા પ્રયોજન સિદ્ધાન્તાદિક તે સર્વ જીવ દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ છે તે માટે મિત્ર પદાર્થ કહેવાય નહીં.

તથા વૈશેષિક ૧ દ્રવ્ય, ૨ ગુણ, ૩ કર્મ, ૪ સામાન્ય, ૫ વિશેષ, ૬ સમવાય, ૭ અભાવ. એ સાત પદાર્થ કહે છે પણ

તેને કહિંયેં જે ગુણ તેતો દ્રવ્યમાંજ રહ્યા છે તો તેને મિશ્રપદાર્થ કરી કહેવું તે કેમ ઘટે ? અને કર્મ તે દ્રવ્યનું કાર્ય છે તથા સામાન્ય અને વિશેષ એ બેતો દ્રવ્ય મધ્યે પરિણમન છે તલી સમવાય તે કારણતારૂપ દ્રવ્યનું પ્રવર્તન છે અને અભાવ તો અછતાને કહેવાય તે અછતાને પદાર્થ કહેવું ઘટતું નથી તે માટે વૈશેષિકમત પળ મૃષા છે તે મધ્યે દ્રવ્ય નવ કહેછે. ૧ પૃથ્વી, ૨ અપ્, ૩ તેજ, ૪ વાયુ, ૫ આકાશ, ૬ કાલ ૭ દિક્, ૮ આત્મા, ૯ મન. એ નવ પદાર્થ કહે છે તેને ઉત્તર જે પૃથ્વી અપ્ તેજ વાયુ એ તો આત્મા છે પણ કર્મ યોગે શરીર મેદેં નામ પડ્યા છે અને દિશિ તો આકાશમાંજ મિલી ગયી છે તથા મન તે આત્માને સંસારીપણાના ઉપયોગ પ્રવર્તનાનો દ્વાર છે તેને મિશ્ર દ્રવ્ય કેમ કહિંયેં ?

વલી વેદાંતિકસાંખ્ય તે એક આત્મા અદ્વૈતપણે એકજ દ્રવ્ય માને છે તેની પણ ભૂલ છે કેમકે જે શરીર છે તે તો રૂપી છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં સંધ છે તે કેમ એક થાય તથા આત્મા અને શરીરનો આધાર તે આકાશ છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ છે તે જુદો માન્યા વિના કેમ ચાલે તે માટે અદ્વૈતપણો રહ્યો નહી.

અને વૌદ્ધદર્શન તે સમયસમય નવાનવાપણે ૧ આકાશ, ૨ કાલ, ૩ જીવ, ૪ પુદ્ગલ. એ ચાર દ્રવ્ય માને છે તેને પુછીયેં જે જીવ પુદ્ગલ એકજ ક્ષેત્રે કેમ રહેતા નથી તે તો ચલાદિ ભાવ પામે છે માટે તેના અપેક્ષાકારણરૂપ ૧ ધર્માસ્તિકાય ૨ અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્ય પણ માનવા જોઈયેં. તથા કેટલાક સંસારસ્થિતિનો કર્તા એક પરમેશ્વરને માને છે, તે પણ મૃષા છે. જે નિર્મલ રાગદ્વેષરહિત એવો પરમેશ્વર તે પરના સુખદુઃખનો કર્તા કેમ થાય. વલી કોઈક ઇચ્છા વલગાડે છે, તે ઇચ્છા તો અધૂરાને છે, પૂરાને કેમ હોય ? તથા કેટલાક પરમેશ્વરની લીલા કહે છે તે લીલા તો અજાણ અધૂરો

તથા જેને પોતાનો આનંદ પોતા પાસે ન હોય તે કરે, પણ જે સંપૂર્ણ ચિદાનંદધન તેને લીલા હોયજ નહી. ધર્માધર્મો વિના બ્રાહ્મ, વિનાંગેશ મુખ્ય હુતા ॥ મુખ્ય વિના ન વક્તૃત્વ તચ્છાસ્તારઃ પરે કથં ૧ અને સીમાંસાદિક પાંચ ભૂત કહે છે. તેમાં પણ ચાર ભૂત તો જીવપુદ્ગલના સંબંધે ઉપના છે, અને આકાશ તે લોકાલોક મિત્ર દ્રવ્ય છે.

તत्र पञ्चानां प्रदेशपिंडत्वात् अस्तिकायत्वं । कालस्य प्रदेशाभावात् अस्तिकायता नास्ति, तत्र काल उपचारत एव द्रव्यं न वस्तुवृत्त्या ॥

ए रीते असत्यपणानुं निराकरण करी आगमनी साखे कार्यादिकने अनुमाने द्रव्य छ ठहरे छे, माटे तेहिज मानवा तेमां पांच द्रव्य सप्रदेशी छे, ते प्रदेशना पिंडपणा माटे अस्तिकायपणो पांच द्रव्यने छे. અને छठो कालद्रव्य तेने प्रदेश नथी ते माटे अस्तिकायता नथी तिहां काल ते मुख्यवृत्तियें द्रव्य नथी, उपचारथी द्रव्य कहेवाय छे. जेम वस्तुगते धर्मास्तिकायादिक द्रव्य छे तेम काल द्रव्य नथी. जो ए कालने पिंडरूप द्रव्य मानियें तो एनो मान किहां छे ? जो मनुष्यक्षेत्रमां काल द्रव्य मानियें तो बाहिरना क्षेत्रमां नवपुराणादिक तथा उत्पाद व्यय कोण करे छे ? અને जो चौद-राजलोकमां व्यापी मानियें, तो असंख्यात प्रदेश मानवा जोड़्यें; અને प्रदेश मानवे करी अस्तिकाय थाय, અને जो रेणुक असंख्याता मानियें, तो लोकप्रदेश प्रमाण रेणुक थाय ते वारें असंख्याता काल द्रव्य थाय. ते तो अनंत द्रव्य मान्यो छे माटे ए कालने पंचास्तिकायना वर्त्तनारूप पर्यायने आरोपे द्रव्य मानियें. केमके अस्तिकायता नथी. અને

સર્વમાં વર્તના કરે એ પક્ષ સત્ય છે જે આગમને વિષે ઠાણાંગસૂત્રના આલાવામાં છે. કિં મંતે અહ્વાસમયેતિબુદ્ધત્તિ? ગોયમા જીવા ચેવ અજીવા ચેવ એટલે કાલ તે જીવ તથા અજીવનો વર્તમાનપર્યાય છે તેના ઉત્પાદ વ્યયરૂપ વર્તનાને કાલ કહ્યો છે તે કાલને અજીવ દ્રવ્યમાં ગણ્યો તેનો આશય એ છે જે જીવ વર્તનાથી અજીવવર્તના અનંતગુણી છે તે બહુલતા માટે કાલને અજીવ ગણેલ્યો છે કેમકે કાલની વર્તના અજીવ ઉપર અનંતિ છે અને જીવ ઉપર તેથી થોડી છે માટે.

તથા વિશેષાવશ્યકભાવ્યમધ્યે ન પદ્યતિ ક્ષેત્રકાલાવસૌ તયોરમૂર્તસ્વાત્, અવધેશ્ચ મૂર્તિવિષયકત્વાત્; વર્તનારૂપં તુ કાલં પશ્યતિ દ્રવ્યપર્યાયત્વાત્તસ્યેતિ તથા બાવીસહજારીમધ્યે તથા કાલસ્ય વર્તનાદિરૂપત્વાત્ પર્યાયત્વાત્, દ્રવ્યોપક્રમઃ ઉપચારાત્ તથા ભગવત્ચંદ્રે ૧૨ તેરમા શતક મધ્યે ર્હાં પુદ્ગલવર્તનાની અપેક્ષાર્થે કાલને રૂપી ગણેલ્યો છે.

તત્ર ગતિપરિણતાનાં જીવપુદ્ગલાનાં ગત્યુપપ્તિમહેતુર્ધર્માસ્તિકાયઃ, સ ચાસંખ્યેયપ્રદેશલોકપ્રદેશપરિમાણઃ ।

અર્થ—હવે પંચાસ્તિકાયનું મિત્ર મિત્ર લક્ષણ કહે છે, જે ગતિ પરિણામીપણે પરિણમ્યા જીવ તથા પુદ્ગલ તેને ગતિના ઓઠંભાનો હેતુ તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય કહિયે. તે ધર્માસ્તિકાય અસંખ્યાતા પ્રદેશ પરિમાણ છે. લોકમાં વ્યાપી છે, લોકમાન છે, લોકના એક એક પ્રદેશે ધર્માસ્તિકાયનો એક એક પ્રદેશ તે અનંત સંબંધીપણે છે એ ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્ય અચલ અવસ્થિત અક્રિય છે.

સ્થિતિપરિણતાનાં જીવપુદ્ગલાનાં સ્થિત્યુપપ્તિમહેતુઃ અધર્માસ્તિકાયઃ, સ ચાસંખ્યેયપ્રદેશલોકપરિમાણઃ ।

અર્થ—સ્થિતિપણે પરિણમ્યા જે જીવ તથા પુદ્ગલ તેને સ્થિતિના ઓઠંભાનો હેતુ તે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય કહિયેં તે પણ લોક પરિમાણ અસંખ્ય પ્રદેશી છે.

સર્વદ્રવ્યાણાં આધારભૂતઃ અવગાહકસ્વભાવાનાં જીવપુદ્ગલાનાં અવગાહોપઘ્નકઃ આકાશાસ્તિકાયઃ, સ ચાનન્તપ્રદેશઃ લોકાલોકપરિમાણઃ । યત્ર જીવાદયો વર્તન્તે સ લોકઃ અસંખ્યપ્રદેશપ્રમાણઃ, તતઃ પરમલોકઃ કેવલાકાશપ્રદેશવ્યૂહરૂપઃ સ ચાનન્તપ્રદેશપ્રમાણઃ ।

અર્થ—સર્વ દ્રવ્યને આધારભૂત અવગાહ સ્વભાવી જે જીવ તથા પુદ્ગલને અવગાહનાનો ઓઠંભાનો હેતુ તે આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય કહિયેં. તેના પ્રદેશ અનંતા છે. લોક તથા અલોક રૂપ છે તેમાં જે ક્ષેત્રે જીવ તથા પુદ્ગલ તથા ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય છે તે ક્ષેત્રને લોક કહિયેં અને કેવલ એક લોક માત્ર આકાશજ જિહાં છે તેને અલોક કહિયેં. એટલે જે લોક તે જીવાદિ દ્રવ્ય સહિત અને જીવાદિક દ્રવ્ય જિહાં નથી તેને અલોક કહિયેં તે, અલોકના પ્રદેશ અનંતા છે, અવગાહક ધર્મે સર્વ દ્રવ્ય એમાં સમાય છે.

કારણમેવ તદન્યં સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ ॥ એકરસવર્ણગન્ધો દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિંગી ચ ॥
પૂરણગલનસ્વભાવઃ પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ સ ચ પરમાણુરૂપઃ । તે ચ લોકે અનન્તાઃ એકરૂપાઃ પરમા-

णवः अनन्ताः द्व्यणुका अप्यनन्ताः त्र्यणुका अप्यनन्ताः एवं संख्याताणुका स्कंधा अप्यनन्ताः
 असंख्याताणुकस्कंधा अप्यनन्ताः एकैकस्मिन् आकाशप्रदेशे एवं सर्वलोकेऽपि ज्ञेयं एवं चत्वारोऽस्तिकायाः अचेतनाः ।

અર્થ.....હવે પુઝલ દ્રવ્યનું સ્વભાવ અલિદે છે. જે પૂરણ કે. પૂરાયે વર્ણાદિગુણે વધે, ગલી જાય, સ્થિર જાય, વર્ણાદિ ગુણ ઘટિ જાય એવો જેમાં સ્વભાવ છે તે પુઝલાસ્તિકાય કહિયે તે મૂલ દ્રવ્ય પરમાણુરૂપ છે તે પરમાણુનું લક્ષણ કહે છે. દ્વ્યણુકાદિક જેટલા સ્કંધ છે તે સર્વનું અંત્ય કે. મૂલ કારણ પરમાણુ છે એટલે સર્વ સ્કંધનું પરમાણુ કારણ છે પણ પરમાણુનું કારણ કોઈ નથી, કોઈનું નીપજાવ્યો થયો નથી અને કોઈને મિલવે પણ થયો નથી. સૂક્ષ્મ છે. એક આકાશ-પ્રદેશની અવગાહના તુલ્ય એક પરમાણુ છે તો પણ તે એક આકાશ પ્રદેશમાં અનંત પરમાણુ સમાય છે પણ પરમાણુ મધ્યે બીજું દ્રવ્ય કોઈ સમાય નહીં માટે પરમાણુ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છે અને નિત્ય છે જેટલું પરમાણુ દ્રવ્ય છે તે સંધાદિક અનેકપણે પરિણમે પણ પરમાણુ દ્રવ્ય કોઈ વિણસી જાય નહીં એવું પરમાણુ દ્રવ્ય છે. તે એક પરમાણુમાં એક રસ હોય, એક વર્ણ હોય, એક ગંધ હોય અને લુચ્છો, ચિક્કણો, ટાઢો, ઝન્હો, એ ચાર સ્પર્શ માંહેલા ગમે તે થે ફરસ હોય એવું એક પરમાણુ દ્રવ્ય છે. ઇહાં કોઈ પુછે જે તે પરમાણુ દેખાતો નથી તો કેવી રીતે મનાય તેને ઉત્તર જે ઘટપટ શરીરાદિક કાર્ય દેખાય છે, ગ્રહવાય છે, તે રૂપી છે તો એહના સંબંધનું કારણ પરમાણુ સૂક્ષ્મ છે માટે ઇન્દ્રિયજ્ઞાને ગ્રહેવાતો નથી, પરંતુ રૂપી છે

કેમકે અરૂપીથી રૂપી કાથ થાય નહીં તે માટેજ પરમાણુ રૂપી છે. તૈર્થા એ સ્કંધ પણ રૂપી થયા છે અને આકાશ પ્રદેશ અરૂપી છે તો તેનો અનંત પ્રદેશી સ્કંધ પણ અરૂપી છે એમ ધારવું તે પરમાણુના દ્વણુકાદિક સ્કંધ અનંતા છે, તથા છુટા પરમાણુ તે પણ અનંતા છે તે વલી સંધમાં મિલે છે તો બીજા સંધમાંહેથી છુટા થાય છે એમ સંધ વિચરી જાય ને પરમાણુ થાય તેની વર્ગણા અઠ્યાવીસ પ્રકારની છે. તે અઠ્યાવીસ ભેદ કમ્મપયડીથી જાણવા. એમ એકલા પરમાણુ તે પણ અનંતા તથા બે મિલીને સંધ પામ્યા તેવા સંધ પણ અનંતા એમજ સંખ્યાતાણુકના સંધ પણ અનંતા તેમજ અસંખ્યાત પરમાણુ મિલિ સંધ થાય તે પણ અનંતા તથા અનંત પરમાણુ મળ્યા સંધ થાય તેવા સંધ પણ અનંતા તે એ જાતિના સંધ તે એક આકાશ પ્રદેશ અવગાહે. આકાશાંશ અવગાહે એમ અસંખ્યાતા પ્રદેશ અવગાહે છે પણ એક વર્ગણાની અવગાહના અંગુલને અસંખ્યાતમે ભાગે અવગાહે વધતિ અવગાહે નહીં અને અનંતિ વર્ગણા મિલે અંગુલ હાથ ગાઢ યોજનાદિકને માને અવગાહના થાય એમ એ ૧ ધર્માસ્તિકાય ૨ અધર્માસ્તિકાય ૩ આકાશાસ્તિકાય ૪ પુદ્ગલસ્તિકાય એ ચારે દ્રવ્ય અચેતન છે અજીવ છે જાણપણા રહિત છે.

चेतनालक्षणो जीवः, चेतना च ज्ञानदर्शनोपयोगी अनन्तपर्यायपरिणामिककर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिलक्षणो जीवास्तिकायः ।

अर्थ—हवे जीव द्रव्यनुं स्वरूप कहे છે ચેતના જે બોધશક્તિ છે લક્ષણ જેનું તે जीव कहियें. જે पोताना परिणमन

તથા પરની પરિણમન સર્વને જાણે તે જીવ તથા સર્વ દ્રવ્ય તે અનંતા સામાન્યસ્વભાવ અને અનંતા વિશેષસ્વભાવવંત છે તેમાં સર્વ દ્રવ્યના અનંતા વિશેષધર્મનું અવબોધક તે જ્ઞાનગુણ કહિયે, તથા સામાન્ય વિશેષ સ્વભાવવંતવસ્તુને વિષે જે સામાન્યસ્વભાવનું અવબોધક તે દર્શન ગુણ કહિયે. તે જ્ઞાનદર્શનોપયોગી જે અનંતજ્ઞાન તેનો પરિણામી કર્તા ભોક્તા-દિક અનંતિ શક્તિનું પાત્ર તે જીવ જાણવો. ઉક્તં ચ “નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ॥ વીરિયં ઉવઓગો અ, एवं जीवस्स लक्षणं ॥ १ ॥

ચેતના લક્ષણ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર સુખવીર્યાદિક અનંત ગુણનું પાત્ર સ્વસ્વરૂપભોગી તથા અનવચ્છિન્ન જે સ્વાવસ્થા પ્રગટી તેનો ભોક્તા અનંતા સ્વગુણની જે સ્વસ્વકાર્યશક્તિ તેનો કર્તા, ભોક્તા, પરમાવનો અકર્તા, અભોક્તા, સ્વક્ષેત્રવ્યાપી અનંતિ આત્મસત્તાનો ગ્રાહક, વ્યાપક, રમણ કરનારો, તેને જીવ જાણવો.

पञ्चास्तिकायानां परत्वापरत्वे नवपुराणादिलिङ्गव्यक्तवृत्तिवर्त्तनारूपपर्यायः कालः, अस्य चाप्र-
देशिकत्वेन अस्तिकायत्वाभावः । पञ्चास्तिकायान्तर्भूतपर्यायरूपतैवास्य एते पञ्चास्तिकायाः ।
तत्र धर्माधर्मौ लोकप्रमाणासंख्येयप्रदेशिकौ, लोकप्रमाणप्रदेश एव एकजीवः । एते जीवा अप्य-
नन्ताः, आकाशो हि अनन्तप्रदेशप्रमाणः, पुद्गलपरमाणुः स्वयं एकोऽप्यनेकप्रदेशबंधहेतुभूत-
द्रव्ययुक्तत्वात् अस्तिकायः, कालस्य उपचारेण भिन्नद्रव्यता उक्ता सा च व्यवहारनयापेक्षया

આદિત્યગતિપરિચ્છેદપરિમાણઃ કાલઃ સમયક્ષેત્રે એવ એષ વ્યવહારકાલઃ સમયાવલિકાદિરૂપ ઇતિ ॥

અર્થ—હવે કાલ દ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે જે પંચાસ્તિકાયને પરત્વે એ લિંગે તથા પુદ્ગલ સંધને નવ પુરાણપણે વ્યક્ત કે० પ્રગટ છે વૃત્તિ કે० પ્રવૃત્તિ તેને વર્તના કહિયે તે વર્તનારૂપ પર્યાય તેને કાલ કહિયે એને પ્રદેશ નથી તે માટે અસ્તિકાયપણો નથી એ કાલ તે પંચાસ્તિકાયને વિષે અંતર્ભૂતપર્યાય પરિણમન છે, જાતે ધર્માસ્તિકાયાદિકનો પર્યાય છે એમ તત્ત્વાર્થવૃત્તિને વિષે કહ્યો છે. તિહાં ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્ય છે અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. એમ અધર્માસ્તિકાય પણ એક દ્રવ્ય છે. લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. અનેક જીવ દ્રવ્ય તે પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે પણ સ્વ અવગાહના પ્રમાણ વ્યાપક છે તે જીવ દ્રવ્ય અનંતા છે. અકૃત સદા છતા અખંડ દ્રવ્ય છે. સત્ત્વિદાનંદમયી છે પણ પરપરિણામી થવે પુદ્ગલગ્રાહક પુદ્ગલભોગી થવે પ્રતિસમયે નવા કર્મ બાંધવે સંસારી થયા છે. તેહિજ જેવારેં સ્વરૂપ ગ્રાહક સ્વરૂપ ભોગી થાય તેવારેં સર્વ કર્મ રહિત થયી પરમ જ્ઞાનમયી, પરમ દર્શનમયી, પરમાનંદમયી, સિદ્ધ, બુદ્ધ, અનાહારી, અશરીરી, અયોગી, અલેશી, અનાકારી, એકાંતિક, આત્યંતિક, નિઃપ્રયાસી, અવિનાશી, સ્વરૂપ સુખનો ભોગી, શુદ્ધ સિદ્ધ થાય તે માટે અહો ચેતન !!! એ પર ભાવ અભોગ્ય સર્વ જગતના જીવની એંઠ તેનો ભોગવવાપણો તજી સ્વભાવ ભોગીપણાનો રસીયો થયી સ્વસ્વરૂપ નિર્ધાર સ્વરૂપ ભાસન, સ્વરૂપ રમણી, થયી પોતાના આનંદને પ્રગટ કરીને નિર્મલ થાયું.

તથા આકાશ દ્રવ્ય તે લોકાલોક મિલિ એક દ્રવ્ય છે, અનંત પ્રદેશી છે । અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય તે પરમાણુ રૂપ છે કેમ

કે પરમાણુ અનંતા છે માટે અનંતા દ્રવ્ય છે. હાં કોઈ પૂછે જે પ્રદેશના સંબંધ વિના પરમાણુ દ્રવ્યને અસ્તિકાય કિમ કહ્યો છે ? તેને ઉત્તર જે પરમાણુ તો એક અપ્રદેશી છે પણ અનંતા પરમાણુથી મિલવાના જે કારણ તે આ દ્રવ્ય તેણે યુક્ત છે તે યોગ્યતા માટે અસ્તિકાય કહ્યો છે તથા કાલ દ્રવ્યને ઉપચારેં ભિન્ન દ્રવ્યપણો કહ્યો છે તે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ જે મનુષ્ય ક્ષેત્રને વિષે સૂર્યની ગતિને પરિજ્ઞાને એટલે સમયાવલિકાદિરૂપપરિમાણે જે માન તેને વ્યવહારથી કાલ કહિયેં.
 इति ए काल मुख्य वृत्तियें तो समय क्षेत्र मध्ये છે અને મનુષ્ય ક્ષેત્રથી બાહર જે જીવો છે તેના આયુષ્ય પણ એજ ક્ષેત્ર પ્રમાણે સર્વજ્ઞ દેવેં કહ્યા છે તથા સૂર્યનો ચારતે પણ જીવ પુદ્ગલનું પ્રવર્તન છે કારણ કે સૂર્ય તે પણ જીવ તથા પુદ્ગલ છે એટલે એ કાલ દ્રવ્ય તે કાલપણે ભિન્ન પિંડપણે ઠેચો નહીં ઉપચારેંજ ઠેચો એમ માનવો.

હાં કોઈ કહે જે એક એક દ્રવ્યને વિષે અનેક અનેક પર્યાય છે તે કોઈ પર્યાયને દ્રવ્યપણો ન કહ્યો અને એક વર્તના પર્યાયને વિષે દ્રવ્યનો આરોપ શા માટે કહ્યો ? તેને ઉત્તર એ વર્તના પરિણતિ તે સર્વ પર્યાયને સહકારી છે અને સર્વ દ્રવ્યને છે તેથી મુખ્ય પર્યાય છે માટે એને દ્રવ્યનો આરોપ છે તે પણ અનાદિ ચાલ છે.

एते पञ्चास्तिकायाः सामान्यविशेषधर्ममया एव, तत्र सामान्यतः स्वभावलक्षणं द्रव्यव्याप्य-
 गुणपर्यायव्यापकत्वेन परिणामिलक्षणं स्वभावः, तत्र एकं नित्यं निरवयवं अक्रियं सर्वगतं च
 सामान्यं । नित्यानित्यनिरवयवसावयवः सक्रियताहेतुः देशगतः सर्वगतं च विशेषपदार्थगुण-

प्रवृत्तिकारणं विशेषः । न सामान्यं विशेषरहितं न विशेषः सामान्यरहितः ॥

अर्थ—हवे ए पंचास्तिकाय ते सामान्य विशेष धर्ममयी छे ते सामान्यनुं लक्षण विशेषावश्यकें कहुं छे तिहां प्रथमथी स्वभावनुं लक्षण कहे छे. जे द्रव्यने विषे व्यापतो होय तथा गुण पर्यायमां पण व्यापकपणे सदा परिणमतो थको पामियें तेने सामान्य स्वभाव कहियें ते सामान्य स्वभावजे होय ते एक होय तथा नित्य अविनाशी होय तथा निरवयव के० जेहने अविभाग रूप अवयव न होय अने सर्व गत के० सर्वमां व्यापकपणे होय ते सामान्य स्वभाव कहियें. जीवादि द्रव्यने विषे एकपणो ते पिंडपणे छे ते सर्व द्रव्यने विषे छे सर्व गुण पर्याय पोटानें न्हें अनेक छे पण ते समुदाय पिंडपणुं मूकीने जूदा थायज नही ते माटे ए रीतें जे परिणमन होय ते सामान्य स्वभाव कहियें सामान्यना बे भेद छे अस्तितादिक जे सर्वपदार्थने विषे छे ते महा सामान्य कहियें. एनी श्रुतज्ञानेकरी प्रतीत थाय पण प्रत्यक्ष तो अवधिदर्शन केवलदर्शनेज जणाय. परोक्षें न ग्रहवाय. तथा वृक्ष अंबनिंब जंबु प्रमुख व्यक्ति अनेक छे पण वृक्षत्व सर्वमां छे ए अवांतर सामान्य ते चक्षुदर्शने तथा अचक्षुदर्शने ग्रहवाय अने अस्तित्व वस्तुत्वादि सामान्य ते अवधिदर्शने तथा केवलदर्शने ग्रहवाय अने विशेष धर्म ते ज्ञान गुणेज ग्रहवाय हवे विशेषनुं लक्षण कहियें छीए. कोइक धर्म नित्य कोइक धर्म अनित्य कोइक रीतें अवयव सहित, कोइक रीतें अवयव रहित, अविभाग पर्यायें सावयव, सामर्थ्य पर्यायें निरवयव, पण सक्रियता हेतु देशगत जे गुण ते गुणांतरमां व्यापता नथी ते माटे देशगत जे गुण होय ते आखा द्रव्यमां व्यापकज होय तेने सर्वगत कहियें तो एवा जे धर्म ते सर्व विशेष जाणवा पदार्थना गुणनी प्रवृत्ति तेना जे कारण ते

વિશેષ સ્વભાવ જે કાર્ય કરે તે ગુણને પણ વિશેષ ધર્મજ ગણવો. જે સામાન્ય તે વિશેષ રહિત નથી અને જે વિશેષ તે સામાન્ય રહિત નથી.

તે મૂલસામાન્યસ્વભાવાઃ षट् । તે ચામી ૧ અસ્તિત્વં ૨ વસ્તુત્વં ૩ દ્રવ્યત્વં ૪ પ્રમેયત્વં ૫ સત્ત્વં ૬ અગુરુલઘુત્વં । તત્ર ૧ નિત્યત્વાદીનાં ઉત્તરસામાન્યાનાં પરિણામિકત્વાદીનાં નિઃશેષ-સ્વભાવાનામાધારભૂતધર્મત્વં અસ્તિત્વં ૨ ગુણપર્યાયાધારત્વં વસ્તુત્વં ૩ અર્થક્રિયાકારિત્વં દ્રવ્યત્વં, અથવા ઉત્પાદવ્યયયોર્મધ્યે ઉત્પાદપર્યાયાણાં જનકત્વપ્રસવસ્યાવિર્ભાવ લક્ષણવ્યયીભૂતપર્યાયાણાં તિરોભાવ્યભાવરૂપાયાઃ શક્તેરાધારત્વં દ્રવ્યત્વં ૪ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં પ્રમાણં, પ્રમીયતે અનેનેતિ પ્રમાણં તેન પ્રમાણેન પ્રમાતું યોગ્યં પ્રમેયં જ્ઞાનેન જ્ઞાયતે તથોગ્યતાત્વં પ્રમેયત્વં ૫ ઉત્પાદવ્યયધ્રુવયુક્તં સત્ત્વં ૬ ષટ્ગુણહાનિવૃદ્ધિસ્વભાવા અગુરુલઘુપર્યાયાસ્તદાધારત્વં અગુરુલઘુત્વં એતે ષટ્સ્વભાવાઃ સર્વદ્રવ્યેષુ પરિણમંતિ તેન સામાન્યસ્વભાવાઃ ॥

અર્થ—તે મૂલ સામાન્યના છ મેદ છે તે સર્વ દ્રવ્યમાં વ્યાપકપણે છે. ૧ અસ્તિત્વ, ૨ વસ્તુત્વ, ૩ દ્રવ્યત્વ, ૪ પ્રમેયત્વ ૫ સત્ત્વ, ૬ અગુરુલઘુત્વ. ૫ છ મૂલ સ્વભાવ છે તે સર્વ દ્રવ્ય મધ્યે પારિણામિકપણે પરિણમે છે ૬ ધર્મને કોઈનો સહાય

एक गुण ते अन्यगुणपणे न परिणमे, ज्ञानगुणने विषे दर्शनादिक गुणनी नास्तिता छे अने ज्ञानना धर्मनी अस्तिता छे, तथा एकगुणना पर्याय अनंता छे ते सर्व पर्यायधर्मे सरिखा छे पण एकपर्यायना धर्म बीजा पर्यायमां नही अने बीजा पर्यायना धर्म पहेला पर्यायमां नही माटे सर्व पोताने धर्मेज अस्ति छे. ए रीतें अस्ति नास्तिनुं ज्ञान सर्वत्र करवुं, ए द्रव्यने विषे प्रथम अस्ति स्वभाव कह्यो.

अन्यजातीयद्रव्यादीनां स्वीयद्रव्यादिचतुष्टयतया व्यवस्थितानां विवक्षिते परद्रव्यादिके सर्व-
 दैवाभावाविच्छिन्नानां अन्यधर्माणां व्यावृत्तिरूपो भावः नास्तिस्वभावः यथा जीवे स्वीयाः ज्ञा-
 नदर्शनादयो भावाः अस्तित्वे परद्रव्यस्थिताः अचेतनादयो भावा नास्तित्वे सा च नास्तिता
 द्रव्ये अस्तित्वेन वर्तते घटे घटधर्माणां अस्तित्वं पटादिसर्वपरद्रव्याणां नास्तित्वं एवं सर्वत्र ॥

अर्थ—हवे बीजा नास्ति स्वभावनुं स्वरूप लखियेछैयें अन्य के० बीजा जे द्रव्यादिक जे द्रव्यगुणपर्याय तेना पोताना जे द्रव्य क्षेत्र काल भाव ते तेहिज द्रव्यमां सदा अवष्टंभपणे परिणमे छे, एटले विवक्षित द्रव्यादिकधी पर जे बीजा द्रव्यादिकना जे धर्म ते तेमां सदा अभावपणे निरंतर अविच्छेद छे, ते माटे परद्रव्यादिकना धर्मनी व्यावृत्तितापणानो जे परधर्म ते विवक्षित द्रव्यमां नही एवा द्रव्यमां जे भाव छे ते नास्तिस्वभाव जाणवो. जेम जीवनेविषे ज्ञानदर्शनादिक

પોતાના જે માત્ર તેતો અસ્તિપણે છે, અને પરદ્રવ્યમાં રહ્યા જે અચેતનાદિક ભાવ તેની નાસ્તિતા છે એટલે તે ધર્મ જીવ દ્રવ્યમાં નથી માટે પરધર્મની નાસ્તિતા છે, પણ તે નાસ્તિતા તે દ્રવ્યમધ્યે અસ્તિપણે રહી છે જેમ ઘટના ધર્મ ઘટમાં છે તેથી ઘટમાં ઘટ ધર્મનો અસ્તિત્વપણો છે પણ પટાદિ સર્વ પરદ્રવ્યોનો નાસ્તિત્વપણો તે ઘટને વિષે રહ્યો છે તથા જીવમધ્યે જીવ જ્ઞાનાદિક ગુણ તે અસ્તિત્વપણે છે, પણ પુદ્ગલના વર્ણાદિક જીવમધ્યે નથી. માટે વર્ણાદિકની નાસ્તિ તે જીવમધ્યે રહી છે. શ્રીભગવતીસૂત્રે કહ્યું છે, હે ગૌતમ અત્થિત્તં અત્થિત્તે પરિણમતિ નત્થિત્તં નત્થિત્તે પરિણમતિ તથા ઠાણાંગસૂત્રે ૧ સિયઅત્થિ, ૨ સિયનત્થિ, ૩ સિયઅત્થિનત્થી, ૪ સિયઅવત્તં. એ ચોભંગી કહી છે, અને શ્રીવિશેષાવશ્યક મધ્યે કહ્યું છે કે, જે વસ્તુનો અસ્તિ નાસ્તિપણો જાણે તે સમ્યગ્જ્ઞાની અને જે ન જાણે અથવા અયથાર્થપણે જાણે તે મિથ્યાત્વી. ઉત્તં ચ સદસદ વિશેષણાઓ, ભવહેજજહથ્થિઓવલંભાઓ ॥ નાણફલાભાવાઓ મિચ્છાદિઠિસ્સ અન્નાણં ॥૧॥ એ ગાથાની ટીકામધ્યે સ્યાદ્વાદોપલક્ષિતવસ્તુ સ્યાદ્વાદશ્ચ સપ્તભંગીપરિણામઃ એકૈકસ્મિન્ દ્રવ્યે ગુણે પર્યાયે ચ સપ્તસપ્તભંગા ભવન્ત્યેવ અતઃ અનન્તપર્યાયપરિણતે વસ્તુનિ અનન્તાઃ સપ્તભંગ્યો ભવન્તિ ઇતિ રક્ષાકરાવતારિકાયાં તે દ્રવ્યને વિષે ગુણને વિષે પર્યાયને વિષે સ્વરૂપે સાત ભંગા હોય જે એ સાત ભંગાનો પરિણામ તે સ્યાદ્વાદપણો કહિયે.

તથાહિ સ્વપર્યાયૈઃ પરપર્યાયૈરુભયપર્યાયૈઃ સદ્ભાવેનાસદ્ભાવેનોભયેન વાર્પિતો વિશેષતઃ કુંભઃ અકું-
ભઃ કુંભાકુંભો વા અવક્તવ્યોભયરૂપાદિભેદો ભવતિ સપ્તભંગી પ્રતિપાદ્યતે इत्यर्थः ओष्ठग्रीवाक-

પોલકુક્ષિબુધ્નાદિભિઃ સ્વપર્યાયૈઃ સદ્ભાવેનાર્પિતઃ વિશેષતઃ કુંભઃ કુંભો ભળ્યતે સન્ ઘટ ઇતિ પ્રથમભંગો ભવતિ એવં જીવઃ સ્વપર્યાયૈઃ જ્ઞાનાદિભિઃ અર્પિતઃ સન્ જીવઃ ॥

અર્થ—એ સપ્તભંગી પરની અપેક્ષાએ નથી તે દ્રવ્યાદિક મધ્યેજ છે યથા સ્વધર્મે પરિણમવું તે અસ્તિધર્મ છે અને પર દ્રવ્યના ધર્મે ન પરિણમવું એ નાસ્તિનું ફલ છે, તે માટે એ સપ્તભંગી તે ઘસ્તુધર્મે છે, તે વિશેષાવગ્ર્યકથી સપ્તભંગી લખિયે છે. એક વિવક્ષિત વસ્તુ સ્વ કે. પોતાને પર્યાયે સદ્ભાવ કે. છતાપણે છે અને પરપર્યાયે જે અન્યદ્રવ્યને પરિણમે તેનો અસદ્ભાવ કે. અછતાપણો પરિણમે છે તથા જે છતા અથવા અછતા પર્યાય તેનો છતાપણો છે. કોઈકપણે અછતાપણો છે માટે છતા અછતાપણો પણ તેજ કાલે છે. કેમકે વસ્તુમધ્યે અનેકધર્મ છે તે સર્વ કેવલીને એકસમયે સમકાલે ભાસે છે તે પણ વચ્ચે ભંગાંતરેજ કહી શકે અને છદ્મસ્થને શ્રદ્ધામાં તો સર્વધર્મ સમકાલે સદ્દે છે પણ છદ્મસ્થનો ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયી છે, અનુક્રમે છે. પૂર્વાપરસાપેક્ષ છે તેથી સપ્તભંગે ભાસન છે જે વસ્તુમાં સમકાલે છે, સમકીર્તિની શ્રદ્ધામાં સમકાલે છે અને કેવલીના ભાસનમાં સમકાલે છે તે શ્રુતજ્ઞાનીના ભાસનમાં ક્રમપૂર્વક છે. કેમકે ભાષા સર્વ ક્રમે કહેવાય છે તેથી અસત્ય થાય તેને જો સ્યાત્પદેપ્રરૂપિયે જાણિયે તો સત્ય થાય માટે સ્યાત્પૂર્વક સપ્તભંગી કહિયે. દ્રવ્ય ગુણપર્યાય સ્વભાવ સર્વ મધ્યે છે તેરીતે સદ્દેવી તે દૃષ્ટાંતે કરી કહે છે ઓષ્ઠ કે. હોઠ, ગાઢડ કાંઠો, કપાલ, તલો, કુક્ષિપેટો, બુધ પોહોલો ઇત્યાદિ સ્વપર્યાયે કરી ઘટ છતો છે, તે ઘટને સ્વપર્યાયે છતાપણે અર્પિત કરિયે તેવારે તે કુંભ કુંભ ધર્મે સન્ કે.

છતો છે પણ અછતાદિક ધર્મની છતિ સાપેક્ષ રાખવાને સ્યાત્પૂર્વક કહેવો ઇટલે સ્યાત્અસ્તિઘટઃ એ પ્રથમ ભંગો જાણવો તથા જીવાદિદ્રવ્યને વિષે જીવના જ્ઞાનાદિગુણ તેને પર્યાયે જીવદ્રવ્યને નિત્યાદિસ્વભાવે કરીને સ્યાત્અસ્તિજીવઃ એમ સર્વ દ્રવ્યને કહેવો. યદ્યપિ જીવ તથા અજીવનો નિત્યપણો સરિખો ભાસે પણ તે એનો તેમાં નહીં અને તેનો એમાં નહીં જો પણ જીવ સર્વ એકજાતીય દ્રવ્ય છે પણ એકજીવમાં જે જ્ઞાનાદિગુણ છે તે બીજા જીવમાં નથી માટે સર્વ દ્રવ્ય સ્વ-ધર્મેજ અસ્તિ છે. અને પરધર્મનાસ્તિ છે એમ સ્યાત્ અસ્તિજીવ એ પ્રથમ ભંગ જાણવો.

તથા પટાદિગતૈસ્ત્વક્ત્રાણદિભિઃ પરપર્યાયૈરસદ્ભાવેનાર્પિતઃ અવિશેષિતઃ અકુંભો ભવતિ સર્વસ્યાપિ ઘટસ્ય પરપર્યાયૈરસત્ત્વવિવક્ષાયામસન્ ઘટઃ એવં જીવોઽપિ મૂર્ત્ત્વાદિપર્યાયૈઃ અસત્ જીવ ઇતિ દ્વિતીયો ભક્તઃ ॥

અર્થ—પટને વિષે રહ્યા ત્વક્ જે શરીરની ચામડીને ઢાંકે, લાંબો પથરાય ઇત્યાદિ પર્યાય તે ઘટના પર્યાય નથી, પર પર્યાય છે પટને વિષે રહ્યા છે, ઘટનેવિષે એ પર્યાયની નાસ્તિ છે તેથી એ પર્યાયનો અસદ્ભાવ છે તે માટે એ ઘટના પર્યાય નથી. એમ સર્વ પર્યાયે ઘટ નથી તેવારે પર પર્યાયના અછતાપણાની વિવક્ષાયે અછતો ઘટ છે, એમ જીવ પણ મૂર્તિપણાદિક અચેતનાદિ પર્યાયનો જીવમધ્યે અસત્—અછતાપણો તેથી જીવ પર પર્યાયે નાસ્તિ છે. માટે સ્યાત્ નાસ્તિ એ બીજો ભંગો જાણવો. કેમકે પરપર્યાયની નાસ્તિતાનું પરિણમન દ્રવ્યને વિષે છે.

નથી ત્ત્વ કે० તિહાં ૧ સર્વ દ્રવ્યને વિષે ઉત્તરસામાન્યસ્વભાવ નિત્યત્વ અનિત્યત્વાદિક તથા વિશેષસ્વભાવ તે પારેના-
મિકત્વાદિક તેનો આધારભૂતધર્મ તે ધર્મને તીર્થંકરદેવ સામાન્યસ્વભાવ અસ્તિત્વરૂપ કહે છે ૨ તથા, ગુણપર્યાયનો
અધારવંત પદાર્થ તેને વસ્તુત્વ કહિયેં અને, ૩ અર્થ જે દ્રવ્ય તેની જે ક્રિયા, જેમ ધર્માસ્તિકાયની ચલનસહાય ક્રિયા,
અધર્માસ્તિકાયની ચિરસહાય ક્રિયા, આકાશદ્રવ્યની અવગાહરૂપ ક્રિયા, જીવની ઉપયોગલક્ષણ ક્રિયા તથા પુદ્ગલની
મિલવા વિસ્તરવારૂપ ક્રિયાનો કરવાપણો ઇટલે જે પર્યાયની પ્રવૃત્તિ તે અર્થક્રિયા અને અર્થ ક્રિયાનો આધારી ધર્મ તેને
શ્રી સર્વજ્ઞદેવે દ્રવ્યત્વપણો કહ્યો છે.

વલી દ્રવ્યપણાનું લક્ષણાંતર કહે છે. ઉત્પાદપર્યાયની જે પ્રસવશક્તિ ઇટલે આધિર્ભાવ લક્ષણ જે શક્તિ તેના વ્યર્થીભૂત
પર્યાયનો તિરોભાવ થયો અથવા અભાવધવારૂપ શક્તિનો જે આધારભૂત ધર્મ તેને દ્રવ્યત્વ કહિયેં.

૪ સ્વ કે० પોતે આત્મા અને પર કે० પુદ્ગલાદિક ધર્માસ્તિકાયાદિક અન્ય દ્રવ્ય તેને યથાર્થપણે જાણે તે જ્ઞાન કહિયેં.
તે જ્ઞાન પાંચ ભેદે છે. તે જ્ઞાનના ઉપયોગમાં આવે એવી જે શક્તિ તેને પ્રમેયત્વપણો કહિયેં તે પ્રમેયપણો સર્વ દ્રવ્યનું મૂલ
ધર્મ છે. પ્રમાણમાં વસાવ્યો જે વસ્તુ તેને પ્રમેયપણો કહિયેં. તે સર્વ ગુણ પર્યાય પ્રમેય છે અને આત્માનો જ્ઞાનગુણ તેમાં
પ્રમાણપણો તથા પ્રમેયપણો એ બે ધર્મ છે, પોતાનો પ્રમાણપણો તે પોતેજ કરે છે, દર્શનગુણનો પ્રમાણ જ્ઞાનગુણ કરે છે,
કેમકે જ્ઞાનગુણ તે વિશેષ છે. જે સાવચક હોય તે વિશેષજ હોય અને જે વિશેષ હોય તે જ્ઞાનથીજ જણાય. દર્શનગુણ
તે સામાન્ય ધર્મનો ગ્રાહક છે તે પણ પ્રમાણ કહેવાય પણ પ્રમાણના ભેદ કહ્યા છે. તિહાં જ્ઞાનજ પ્રભું છે તેનું કારણ જે

दर्शनोપયોગ તે વ્યક્ત પડતો નથી તે માટે પ્રમાણ મધ્યે ગમેલ્યો નથી. તે પ્રમાણના મૂલ્યે બે ભેદ છે એક પ્રત્યક્ષ અને બીજો પરોક્ષ. સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષં પરોક્ષમન્યત્ इति स्याद्वादरत्नाकरवाक्यात्.

૫ ઉત્પાદ કે० ઉપજવો વ્યથ કે० વિણસવો ધ્રુવ કે० નિત્યપણો વસ્તુના એક ગુણમાં એક સમયે એ ત્રણે પરિણમને સદા પરિણમે છે એવો જે પરિણામ તે સત્પણો કહિયે અને તે સત્પણાનો ભાવ તે સત્વપણો કહિયે.

૬ તથા છઠ્ઠો ૧ અનંતભાગ હાનિ, ૨ અસંખ્યાત ભાગ હાનિ, ૩ સંખ્યાત ભાગ હાનિ, ૪ સંખ્યાત ગુણ હાનિ, ૫ અસંખ્યાત ગુણ હાનિ, ૬ અનંત ગુણ હાનિ, એ છ પ્રકારની હાનિ, તથા ૧ અનંત ભાગ વૃદ્ધિ, ૨ અસંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિ, ૩ સંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિ, ૪ સંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિ, ૫ અસંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિ, ૬ અનંત ગુણ વૃદ્ધિ. એ છ વૃદ્ધિ. એમ છ પ્રકારની હાનિ તથા છ પ્રકારની વૃદ્ધિ તે અગુરુલઘુ પર્યાયની સર્વ દ્રવ્યને સર્વ પ્રદેશે પરિણમે છે તે કોઈક પ્રદેશે કોઈ સમયે અનંતભાગ હાનિપણે પરિણમે છે અને કોઈક સમયે કોઈક પ્રદેશે અનંતભાગ વૃદ્ધિપણે પરિણમે છે. એવાં બાર પ્રકારે પરિણમે છે તે અગુરુલઘુ પર્યાયની પરિણમન શક્તિ તે અગુરુલઘુત્વં. અગુરુલઘુનો ભાવ જાણવો. તત્ત્વાર્થ ટીકાને વિષે પાંચમા અધ્યાયે અલોકાકાશને અધિકારે કહ્યો છે. એમ એ છ સ્વભાવ સર્વ દ્રવ્યને વિષે પરિણમે છે. એ છ એ દ્રવ્યનો મૂલ્ય સ્વભાવ છે. દ્રવ્યનો ભિન્નપણો પ્રદેશનો ભિન્નપણો તે અગુરુલઘુને ભેદપણે થાય છે તે માટે એ છ મૂલ્ય સામાન્ય સ્વભાવ છે. એ દ્રવ્યાસ્તિક ધર્મ છે અને એનું પરિણમન તે પર્યાયાસ્તિક ધર્મ છે. કેટલાક વાદી એમ કહે છે જે પર્યાયનો પિંડ તે દ્રવ્ય

છે પણ દ્રવ્યપણો ભિન્ન નથી જેમ ધૂરી પડ્ડા કાગમો ૧ ડાગલી જૂંહરી પ્રમુખ સમુદાયને ગાડો કહિયેં પણ સર્વ અવય-
વથી ભિન્ન ગાડાપણો કોઈ દેખાતો નથી તેમજ જ્ઞાનાદિક ગુણથી ભિન્નપણે કોઈ આત્મા દેખાતો નથી તેને કહિયેં જે
જ્ઞાનાદિક ગુણને વિષે છતિ એક પિંડ સમુદાયતા સદા અવસ્થિતપણો અને દ્રવ્યથી મિલી ન જાય તથા સ્વક્રિયાવંતપણો
इत्यादिक सामान्य धर्म છે. છતિ અસ્તિત્વ અર્થ ક્રિયાવંત તે દ્રવ્યપણો એકપિંડપણો તે વસ્તુત્વ इत्यादिक તે સર્વ દ્રવ્ય-
પણો છે એટલે દ્રવ્યાસ્તિક પર્યાયાસ્તિક એ બેહુ મલીને દ્રવ્યપણો છે ઉક્તં ચ સંમતૌ દ્વા પજ્જવરહિઆ ન પજ્જવા દ્વઓવિ
ઉત્પત્તિ એ મૂલ સામાન્ય સ્વભાવના છ મેદ કહ્યા.

तत्र अस्तित्वं उत्तरसामान्यस्वभावगम्यं ते चोत्तरसामान्यस्वभावा अनन्ता अपि वक्तव्येन
त्रयोदश १ अस्तिस्वभावः २ नास्तिस्वभावः ३ नित्यस्वभावः ४ अनित्यस्वभावः ५ एकस्वभावः
६ अनेकस्वभावः ७ भेदस्वभावः ८ अभेदस्वभावः ९ भव्यस्वभावः १० अभव्यस्वभावः ११ व-
क्तव्यस्वभावः १२ अवक्तव्यस्वभावः १३ परमस्वभावः इत्येवंरूपवस्तुसामान्यानंतमयम् ॥

अर्थ—तथा वली अस्तित्व उत्तरसामान्य स्वभाव कहे છે તે उत्तरસામાન્ય સ્વભાવ વસ્તુ મધ્યે અનંતા છે પણ તેર
સામાન્યસ્વભાવ અનેકાંતજયપતાકાદિ ગ્રંથે વચ્ચાળ્યા છે, તેમાંથી લેશમાત્ર લખિયે છેયેં તેનાં નામ ઉપરના મૂલ પાઠમાં
સુલભ છે માટે લિખ્યાં નથી. તથા એના વ્યાખ્યાનથી પણ જણાશે. એ તેર સામાન્યસ્વભાવેં પરિણમતિ વસ્તુ હોય.

સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન વ્યાપ્યવ્યાપકાદિસમ્બન્ધિસ્થિતાનાં સ્વપરિણામાત્ પરિણામાન્તરાગમનહેતુઃ
વસ્તુનઃ સદ્રૂપતાપરિણતિઃ અસ્તિસ્વભાવઃ ॥

અર્થ ॥ તેમાં ૧ પ્રથમ અસ્તિસ્વભાવનું લક્ષણ કહે છે. સ્વ કે ૦ પોતાના દ્રવ્યાદિક ચારધર્મ તેનો જેમાં વ્યાપકપણો છે, ૧ દ્રવ્ય તે ગુણપર્યાયના સમુદાયનો આધારપણો, ૨ ક્ષેત્ર તે પ્રદેશરૂપ સર્વગુણપર્યાયની અવસ્થાને રાખવાપણો જે જેને રાખે તે તેનું ક્ષેત્ર જાણવું, ૩ કાલ તે ઉત્પાદવ્યય ધ્રુવપણેવર્તના, ૪ ભાવ તે સર્વગુણપર્યાયનો કાર્યધર્મ તિહાં જીવ દ્રવ્યનું ૧ સ્વદ્રવ્યપ્રદેશગુણનો સમુદાય દ્રવ્ય છે, તે ગુણપર્યાયનો જનકપણો તે સ્વદ્રવ્ય અને, ૨ જીવના અસંખ્યાતા પ્રદેશ તે સ્વપર્યાયનો સ્વક્ષેત્રપર્યાય તે જાણવા એટલે દેશવાદિક જે ગુણનો પર્યાય તેનું જે ક્ષેત્ર તે સ્વક્ષેત્ર, ૩ પર્યાયમધ્યે કારણ કાર્યાદિકનો જે ઉત્પાદવ્યય તે સ્વકાલ તથા, ૪ અતીતઅનાગત વર્તમાનનું પરિણમન તે સ્વભાવ તે કાર્યાદિક ધર્મ જેમ જ્ઞાનગુણનો પર્યાય જાણંગપણો, વેત્તાપણો, પરિચ્છેદકપણો, વિવેચનપણો, इत्यादિક સ્વભાવ એમ સ્વદ્રવ્ય સ્વક્ષેત્ર સ્વકાલ સ્વભાવ જે પરિણામિકપણે પરિણમતા તેની અસ્તિતા કહેવી એ સર્વની છતિ છે તે અસ્તિ સ્વભાવ છે. એ અસ્તિ સ્વભાવે દ્રવ્ય છે, તે પોતાનો મૂલ ધર્મ મૂકી અન્ય ધર્મપણે પરિણમતો નથી, પરિણામાન્તરે આગમન છે એ અસ્તિ સ્વભાવ તે સર્વ દ્રવ્યમાં પોતાના ગુણપર્યાયનો જાણવો. જે અસ્તિ તે સદ્રૂપતા છતા રૂપપણાની પરિણતિ લેવી, સર્વ દ્રવ્યમાં પોતાને ધર્મેજ પરિણમે પણ જે જીવદ્રવ્ય તે અજીવદ્રવ્યપણે ન પરિણમે. તથા એકજીવ તે અન્યજીવપણે ન પરિણમે. વલી

तथा सर्वो घटः स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामर्पितो युगपद्वक्तुमिष्टोऽ-
वक्तव्यो भवति स्वपरपर्यायसत्त्वासत्त्वाभ्यां एकैकेनाप्यसांकेतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तस्य व-
क्तुमशक्यत्वादिति, एवं जीवस्यापि सत्त्वासत्त्वाभ्यामेकसमयेन वक्तुमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यो
जीव इति तृतीयो भङ्गः । एते त्रयः सकलादेशाः सकलं जीवादिकं वस्तुग्रहणपरत्वात् ॥

अर्थ—सर्वघटादिवस्तु छे ते स्वपर्याय जे पोताना सद्भावपर्याय तेणे करी छतापणे कहेवाय तथा परने पर्यायें
अछता पण कहेवाय, तेवारें स्वपर्यायनो छतापणो परपर्यायनो अछतापणो ए बे धर्म समकालें छे पण एकसमयें क-
हेवाय नही ते माटे ए घटादि द्रव्य ते स्वद्रव्यमां स्वपर्यायनो सत्त्वपणो, परपर्यायनो असत्त्वपणो, ते कोइ पण एक
सांकेतिक शब्दें करी कहेवाने समर्थ नही माटे सत्त्व अस्तिपणो असत्त्व नास्तिपणो ते एक समयें कहेवामां असमर्थ छे
तेथी वस्तुस्वभावना बे धर्म ते एक समयें छता छे तेनो ज्ञानकरवा माटे स्यात् अवक्तव्य ए वचन बोल्या. केमके
कोइकने एवो बोध थाय जे सर्वथी वचने अगोचरज छे ते माटे स्यात्पद दीधो स्यात् के० कथंचित्पणे कोइक रीतें
एकसमये न कहेवाय माटे स्यात् अवक्तव्य ए जीव छे. एम सर्वद्रव्य जाणवा. ए त्रीजो भांगो थयो. ए त्रण भंगा
सकलादेशी छे. सर्व वस्तुने संपूर्णपणे ग्रहेवारूप छे. जीवादिक जे वस्तु तेने संपूर्ण ग्रहेवावंत छे.

अथ चत्वारो विकलादेशाः तत्र एकस्मिन् देशे स्वपर्यायसत्त्वेन अन्यत्र तु परपर्यायअसत्त्वेन संश्र
असंश्र भवति घटोऽघटश्च एवं जीवोऽपि स्वपर्यायैः सन् परपर्यायैः असन् इति चतुर्थो भङ्गः ॥

अर्थ—हवे चार भांगा विकलादेशी कहे છે જે વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવો તેના એક દેશનેજ ગ્રહે એ સ્વરૂપ છે તિહાં એક દેશને વિષે સ્વપર્યાયનો સત્ત્વપણો અસ્તિપણો ગવેષે ને એક દેશને વિષે પરપર્યાયનો અસત્ત્વપણો ગવેષે છે તેવારે વસ્તુ સદ્ અસત્ત્વપણે છે એટલે એ ઘટ છે અને એ ઘટ નથી એમ જીવપણ સ્વપર્યાયે સત્ પરપર્યાયે અસત્ તે માટે એક સમયે અસ્તિ નાસ્તિ રૂપ છે, પણ કહેવામાં અસંખ્યાત સમયે છે તે માટે સ્યાત્ પૂર્વક છે એમ સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ એ ચોથો ભંગો જાણવો.

તથા એકસ્મિન્ देशे स्वपर्यायैः सद्भावेन विवक्षितः अन्यत्र तु देशे स्वपरोभयपर्यायैः सत्त्वास-
त्वाभ्यां युगपदसंकेतिकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः सन् अवक्तव्यरूपः पञ्चमो भङ्गो भवति.
एवं जीवोपि चेतनत्वादिपर्यायैः सन् शेषैरवक्तव्य इति ॥

અર્થ—તથા એક દેશે પોતાને પર્યાયે સ્વદ્રવ્યાદિકે છતાપણે ગવેષીયે અને અન્ય કે. વીજા દેશોને વિષે સ્વપર એ બે પર્યાયે સત્ત્વ છતાપણે તથા અસત્ત્વ-અછતાપણે સમકાલે અસંકેતપણે નામને અણકહે ગવેષીયે તેવારે સત્ત્વ કે. અસ્તિઅવ-ક્તવ્યરૂપ ભાંગો ઉપજે અને એ ભાંગા છતાં વીજા છ ભાંગા છે તેની ગવેષણા માટે સ્યાત્ પદ જોડીયે એટલે સ્યાત્ અસ્તિ

અવક્તવ્ય એ પાંચમો ભાંગો જાણવો. જેમ જીવને વિષે ચેતનપણો સુખવીર્યગુણે અસ્તિ છે અને નાસ્તિપણે અસ્તિનાસ્તિ સમ-
કાલપણે જાણવોચર ન આવે તે સ્થાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય.

તથા એકદેશે પરપર્યાયૈરસદ્ભાવેનાર્પિતો વિશેષતઃ અન્યૈસ્તુ સ્વપરપર્યાયૈઃ સદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યાં
સત્વાસત્વાભ્યાં યુગપદસંકેતિકેન શબ્દેન વક્તું વિવક્ષિતકુંભોઽસન્ અવક્તવ્યશ્ચ ભવતિ ।
અકુંભોઽવક્તવ્યશ્ચ ભવતીત્યર્થઃ દેશે તસ્યાકુંભત્વાત્ દેશે અવક્તવ્યત્વાદિતિ ષષ્ઠો ભક્તઃ ॥

અર્થ—તથા એકદેશે પરપર્યાય જે નાસ્તિ પર્યાય તેને અસદ્ભાવ કે ૦ અછતાપણે અર્પિત કરીને મુખ્યપણે ગવેષીયે તેવાર
પછી અન્ય કે ૦ બીજા સ્વપર્યાયે અસ્તિપણે તથા પરપર્યાય જે નાસ્તિ પર્યાય એ બે સત્ત્વ કે ૦ છતાપણે અસત્ત્વ કે ૦ અછ-
તાપણે યુગપદ સમકાલે કહિયે, ઇહાં સંકેતિક શબ્દને અભાવે કહેવામાં ન આવે, અને તે કહ્યા વિના શ્રોતાને જ્ઞાન કેમ
થાય ? તે માટે સ્થાત્ પદ તે અન્ય ભાંગાની સાપેક્ષતા માટે તથા સર્વ ધર્મની સમકાલતા જણાવવા માટે સ્થાત્નાસ્તિઅવ-
ક્તવ્ય એ છઠો ભાંગો જાણવો. એટલે જીવ પોતાને સ્વગુણે તો છતાપણો સર્વપર્યાય સમકાલનો અવક્તવ્યપણો એ સ્થાત્
નાસ્તિ અવક્તવ્ય છઠો ભાંગો થયો.

તથા એકદેશે સ્વપર્યાયૈઃ સદ્ભાવેનાર્પિતઃ એકસ્મિન્ દેશે પરપર્યાયૈરસદ્ભાવેનાર્પિતઃ અન્યસ્મિન્સ્તુ દેશે

સ્વપરોભયપર્યાયેઃ સદ્ભાવાસદ્ભાવ્યાં યુગપદ્દેકેન શબ્દેન વક્તું વિવક્ષિતઃ સન્ અસન્ અવક્તવ્યશ્ચ
ભવતિ ઇતિ સત્તમોભક્તઃ । એતેન એકસ્મિન્ વસ્તુન્યર્પિતાનર્પિતેન સત્તમભક્તી ઉક્તા ॥

અર્થ—તથા એકદેશે સ્વપર્યાયને છતાપણે અર્પિત કરિયે અને એકદેશે પરપર્યાયને અછતાપણે ગવેષિયે અને તે સર્વ પર્યા-
ય સમકાલે મેલા રહ્યા છે પણ વચને કહેવાય નહીં એટલે અસ્તિપણો પણ છે અને નાસ્તિપણો પણ છે, એ સર્વ ધર્મ સમકાલે
છે, પણ વચને ગોચર થાય નહીં, એ અપેક્ષાએ સ્યાત્ અસ્તિ સ્યાત્ નાસ્તિ સ્યાત્ અવક્તવ્ય એ રીતે વસ્તુનો પરિણમન છે. એ સાત-
મો ભાંગો જાણવો. એ સત્તમભંગી અર્પિત અનર્પિતપણે કહી. તે અર્પિત એક ધર્મજ હોય એક એક ધર્મને વિષે સત્તમભંગી કહી.

તત્ર જીવઃ સ્વધર્મેઃ જ્ઞાનાદિભિઃ અસ્તિત્વેન વર્તમાનઃ તેન સ્યાત્ અસ્તિરૂપઃ પ્રથમભક્તઃ અત્ર
સ્વધર્મા અસ્તિપદગૃહીતાઃ શેષા નાસ્તિત્વાદયો ધર્માઃ અવક્તવ્યધર્માશ્ચ સ્યાત્પદેન સંગૃહીતાઃ ॥

અર્થ—હવે સ્વરૂપપણે સત્તમભંગી કહે છે, જે એકદ્રવ્યને વિષે અથવા એકગુણને વિષે, એકપર્યાયને વિષે, એકસ્વભા-
વને વિષે સાતસાત ભાંગા સદા પરિણમે છે, તે રીતે સત્તમભંગી કહે છે. સ્યાદ્વાદરલાકરાવતારિકા મધ્યે કહ્યો છે “એક-
સ્મિન્ જીવાદૌ અનંતધર્માપેક્ષાસત્તમભંગીનામાનંત્યં” એ વચનથી જાણી લેજો. અત્થિજીવે इत्यादि ગાથાથી જાણજો, એ
સુયગડાંગ સૂત્રે છે. હવે પહેલો ભાંગો લખિયે છે, તિહાં જીવદ્રવ્ય પોતાને સ્વદ્રવ્ય પિંડગુણપર્યાય સમુદાય આધારપણો,
સ્વક્ષેત્ર અસંખ્યપ્રદેશ જ્ઞાનાદિ ગુણનું અવસ્થાન, અગુરુલઘુતા હાનિ વૃદ્ધિનો માન અને સ્વકાલ તે ગુણની વર્તના ઉત્પા-

દ વ્યયની પરિણમનનો મિશ્ર સ્વભાવ તથા અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત દાન, અનંત લાભ, અનંત ભોગ, અનંત ઉપભોગ, અનંત વીર્ય, અનંત અવ્યાવાધ, અરૂપી, અશરીરી, પરમક્ષમા, પરમમાર્દવ, પરમ આર્જવ, સ્વરૂપભોગી પ્રમુખ સ્વસ્વભાવ એ અનંતજ્ઞેય જ્ઞાયકપણે જીવદ્રવ્ય હતો છે. એમ જીવનો જ્ઞાનગુણ સધર્મ સકલજ્ઞેયજ્ઞાયકપણો સ્વશક્તિ-ધર્મે અનંત અવિભાગે એકએક પર્યાય અવિભાગમાં સર્વ અમિલાપ્ય અનમિલાપ્ય સ્વભાવનો જાણગણો છે. इहां विस्तारें लखियें छैयें, तिहां मतिज्ञानना पर्याय जूदा छे. श्रुतज्ञानना अविभाग जूदा छे. अवधिज्ञानना अविभाग जूदा छे. मनःपर्यायज्ञानना अविभाग जूदा छे. केवलज्ञानना पर्याय जूदा छे. श्रीविशेषावश्यकें गणधरवादने छेडे कह्यो छे. जो आवरवा योग्य वस्तु मिश्र छे तो आवरण जूदा छे. तिहां क्षयोपशमने भेदें जाणे छे ते परोक्ष अथवा देशर्था जाणे छे, सर्वथा आधारण गयेथके प्रत्यक्ष जाणे पण केवलज्ञान सर्वभावનો संपूर्ण प्रत्यक्षज्ज्ञायक ते संपूर्ण प्रगट्यो तेवारें बीजा ज्ञाननी प्रवृत्ति छे पण मिश्र पडति नथी, माटे ते केवलज्ञानનો जાણणોજ કહેવાય છે, તથા કોઈક જ્ઞાનગુણના અધિ-ભાગ સર્વ એક જાતિના કહે છે, તે અવિભાગમધ્યે વર્ણાદિક જાણવાની શક્તિ અનેક પ્રકારની છે, તેમાં જે આવરણ ઇટલે જે શક્તિ પ્રગટે તે શક્તિનું મતિજ્ઞાનાદિ મિશ્ર નામ છે, અને સર્વ આવરણ ગયાથી એક કેવલજ્ઞાન કહું છે. छद्मस्थ ज्ञानનો भास छे. ए पण व्याख्यान छे. एवो ज्ञानगुण पोताना स्वपर्याय ज्ञायक परिच्छेदक वेतृत्वादिक् अस्ति छे. एम सर्व गुणमां स्वधर्मनी अस्तिता कहेवी. तेमज जे अविभागरूप पर्याय छे जेना समूहनी एक प्रवृत्तिने गुण कहियें छैयें तेपण स्वकार्य कार-णधर्म अस्ति छे. एम छ द्रव्यनुं स्वरूप स्वस्वरूपें अस्ति छे अने अन्य छे भांगा पण छे एवो सापेक्षता माटे स्यात्पद देखने

બોલવો તે સ્થાત્ અસ્તિ એ પ્રથમ ભાંગાપણો (કથ્યો) એટલે ગવેળ્યો. જે અસ્તિધર્મ તે પણ નાસ્તિપણા સહિત છે એટલે અસ્તિ કહેતાંથકા નાસ્તિપ્રમુખ છ ભાંગાની છતિ છે, તિહાં સ્થાત્ શબ્દસહિત ઉપયોગ થયો તેથી સત્યપણો થયો.

તથા સ્વજાત્યન્યદ્રવ્યાણાં તદ્ધર્માણાં ચ વિજાતિપરદ્રવ્યાણાં તદ્ધર્માણાં ચ જીવે સર્વથૈવ અભા-
વાત્ નાસ્તિત્વં તેન સ્થાત્ નાસ્તિરૂપો દ્વિતીયો ભદ્ગુઃ અત્ર પરધર્માણાં નાસ્તિત્વં નાસ્તિપદેન
ગૃહીતં શેષા અસ્તિત્વાદયઃ સ્થાત્પદે ગૃહીતા ઇતિ ॥

અર્થ—હવે બીજો ભાંગો કહે છે જે એક જીવનું સ્વરૂપ ઉપયોગમાં આણ્યો છે તે જીવને વિષે, અન્ય જે સિદ્ધ સંસારી જીવ છે તે સર્વના ગુપર્યાય અસ્તિત્વાદિ પ્રમુખ સર્વ ધર્મની નાસ્તિ છે, અને અજીવ દ્રવ્ય તથા તેના જડતાદિક સર્વ ધર્મની નાસ્તિ છે. જેમ અગ્નિમાં દાહકપણો છે તેની પાસે બીજો અગ્નિનો કણિયો પડ્યો છે, તે પણ દાહક છે પણ તે દાહકપણો ભિન્ન છે એટલે તે કણિયાંનો દાહકપણો તે અગ્નિમાં નથી અને તે અગ્નિનો દાહકપણો તે કણિયાંમાં નથી. તેમજ એક જીવમાં જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તે બીજામાં નથી અને બીજા જીવમાં જે જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તે તેમાં નથી. બાકી સરિલા છે તે માટે જાણવાદિક કાર્ય સરિલા કરે તો પણ સર્વમાં પોતપોતાના ગુણ છે પણ કોઈ દ્રવ્યના ગુણ કોઈ દ્રવ્યમાં આવતા નથી. તે માટે સ્વજાતિ અન્ય દ્રવ્યપણો, અન્ય ગુણપણો તથા અન્ય ધર્મપણો તે સર્વની નાસ્તિ છે, એમજ ગુણમાં પણ સર્વ અન્ય દ્રવ્યાદિકની નાસ્તિ છે, તથા પર્યાયના અવિભાગમાં પણ સ્વજાતિ અવિભાગકાર્યતા કારણતાની નાસ્તિ છે. તે માટે

પરદ્રવ્યપણો, પરક્ષેત્રપણો, પરકાલપણો, પરમાદ્યપણો, હાની નાસ્તિ છે. એવો નાસ્તિપણો પણ તેમાંજ રહ્યો છે તે માટે સ્યાત્ નાસ્તિપણો એ ભાંગો પણ તેમાંજ છે. એમ એકજ માત્રનાસ્તિપણોકહ્યો થકે અસ્તિપણો તથા એક કાલપણો પણ છે તથા જીવમાં જડતાં ગુણની નાસ્તિ છે, એટલે જડતાની નાસ્તિ તે જીવમાંજ રહી છે. इत्यादिक अनंता धर्मनी सापेक्षता માટે સ્યાત્પદે બોલતાં સર્વ ધર્મનો ભાસન થયો એટલે સત્યતા થાય તે માટે સ્યાત્નાસ્તિ એ બીજો ભાંગો કહ્યો.

केषाञ्चिद्धर्माणां वचनागोचरत्वेन तेन स्यात् अवक्तव्य इति तृतयो भङ्गः । अवक्तव्यधर्मसापे-
क्षार्थं स्यात्पदग्रहणम् ॥

અર્થ—હવે ત્રીજો ભાંગો કહે છે. જે વસ્તુ હોય તેમાં કેટલાક ધર્મ એવા છે જે વચને કરી કહેવાતા નથી તે અવ-
ક્તવ્ય છે. તે કેવલીને જ્ઞાનમાં જણાય પણ વચને કરી તે પણ કહી શકે નહીં તે માટે તેવા ધર્મની અપેક્ષાએ વસ્તુ અવ-
ક્તવ્ય છે એટલે કહેતાં થકાં વક્તવ્યની ના થયી પણ કેટલાક ધર્મ વસ્તુ મધ્યે વક્તવ્ય છે તે જણાવવા માટે સ્યાત્પદ
ગ્રહણ કરીને સ્યાત્ અવક્તવ્ય એ ત્રીજો ભાંગો કહ્યો.

अत्र अस्तिकथने असंख्येयाः नास्तिकथनेप्यसंख्येयाः समया वस्तुनि, एकसमये अस्तिनास्ति-
स्वभावौ समकवर्त्तमानौ तेन स्यात् अस्तिनास्तिरूपश्चतुर्थो भङ्गः ॥

અર્થ—હવે ચોથો ભાંગો કહે છે જે અસ્તિ એવો શબ્દ ઉચ્ચાર કરતાં પણ અસંખ્યાત સમય થાય તથા નાસ્તિ એ શબ્દ

ઉચ્ચાર કરતાં પણ અસંખ્યાત સમય થાય અને વસ્તુમાં તો અસ્તિધર્મ નાસ્તિધર્મ એ બેહુ એક સમયમાં છે, તે બેહુ સમકાલે જણાવવા માટે અને જે અસ્તિ તે નાસ્તિ ન થાય તથા જે નાસ્તિ તે અસ્તિ ન થાય તે સાપેક્ષતા માટે સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ એ ચોથો ભાંગો જાણવો.

તત્ર અસ્તિનાસ્તિભાવાઃ સર્વે વક્તવ્યા એવ ન અવક્તવ્યા ઇતિ શઙ્કાનિવારણાય સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય ઇતિ પશ્ચમો ભક્તઃ સ્યાન્નાસ્તિ અવક્તવ્ય ઇતિ પષ્ઠઃ ॥

અર્થ—હવે પાંચમો તથા છઠો ભાંગો કહે છે તિહાં સ્યાત્ અવક્તવ્ય એમ કહેવાની રૂબરૂએતુલ્યધર્મે એકલો અવક્તવ્યથયો તે સંદેહ નિવારવાને કહ્યો જે સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય વસ્તુમાં અનંતાઅસ્તિધર્મ છે પણ વચને અગોચર છે અને અનંતાધર્મ વચનગોચર પણ છે તેની સાપેક્ષતા માટે સ્યાત્ પદયુક્ત કરીને એટલેસ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્યઃ એ પાંચમો ભાંગો-જાણવો એમજ પાંચમાની રીતે સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્યઃ એ છઠો ભાંગો જાણવો.

અત્ર વક્તવ્યા ભાવાઃ સ્યાત્પદે ગૃહીતાઃ અત્ર અસ્તિભાવા વક્તવ્યાસ્તથા અવક્તવ્યાસ્તથા નાસ્તિ-ભાવા વક્તવ્યા અવક્તવ્યા એકસ્મિન્ વસ્તુનિ, ગુણે, પર્યાયે, એકસમયે, પરિણમમાના ઇતિ જ્ઞાપનાર્થ સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય ઇતિ સપ્તમો ભક્તઃ ॥ અત્ર વક્તવ્યા ભાવાસ્તે સ્યાત્-

પદે સંગૃહીતા ઇતિ અસ્તિત્વેન અસ્તિધર્મા નાસ્તિત્વેન નાસ્તિધર્મા યુગપદુભયસ્વભાવત્વેન
વક્તુમશક્યત્વાત્ અવક્તવ્યઃ સ્યાત્પદે ચ અસ્ત્યાદીનામેવ નિત્યાનિત્યાધનેકાન્તસંગ્રાહકમ્ ॥

અર્થ—હવે સાતમો ભાંગો કહે છે, ઇહાં અસ્તિભાવપણો વક્તવ્ય છે તેમજ નાસ્તિભાવપણ વક્તવ્ય છે, અને અવક્તવ્ય પણ છે. એ સર્વ ધર્મ એક સમયમાં એક વસ્તુમધ્યે તથા એક ગુણમધ્યે તથા એક પર્યાયમધ્યે સમકાલે પરિણમે છે તે જણાવવા માટે અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્યઃ એ સાતમો ભાંગો. ઇહાં અસ્તિ તે નાસ્તિ ન થાય અને નાસ્તિ તે અસ્તિ ન થાય તથા વક્તવ્ય તે અવક્તવ્ય ન થાય અને અવક્તવ્ય તે વક્તવ્ય ન થાય તે જણાવવાને અર્થે સ્યાત્પદ ગ્રહ્યો છે. ઇહાં અસ્તિપણે જે ભાવ છે તે અસ્તિધર્મ અને નાસ્તિપણે જે ભાવ છે તે નાસ્તિધર્મ ગ્રહ્યા છે, વેહુ સમકાલે છે તે માટે એક સમય વક્તવ્યકે० કહેવામાં અશક્ય છે, અસમર્થ છે, તેથી અવક્તવ્યકે० અગોચરપણે છે અને જે સ્યાત્પદ છે તે અસ્તિધર્મ નાસ્તિધર્મ અવક્તવ્યધર્મનો નિત્યપણો, અનિત્યપણો પ્રમુખ અનેકાંતનો સંગ્રહ કરે છે જે અસ્તિધર્મ છે તે નિત્યપણે પણ છે તથા અનિત્યપણે પણ છે એકપણે છે, અનેકપણે છે, ભેદપણે છે, અભેદપણે છે, ઇત્યાદિક તે અસ્તિધર્મમાં અનેકાંતતા છે તેને ગ્રહે છે. કેમકે વસ્તુનો એકગુણ તેમાં અસ્તિપણો છે નાસ્તિપણો છે, નિત્યપણો છે, અનિત્યપણો છે, ભેદપણો છે, અભેદપણો છે, વક્તવ્યપણો છે, અવક્તવ્યપણો છે, ભવ્યપણો છે, અભવ્યપણો છે, એ અનેકાંતપણો એહજ સ્યાદ્વાદ છે તેનું સંકેતિક વાક્ય તે સ્યાત્પદ છે એ રીતે જાણવો.

આત્મદ્રવ્યને વિષે સ્વધર્મની અસ્તિતા છે, પરધર્મની નાસ્તિતા છે, સ્વગુણનો પરિણમવો અનિત્ય છે અને તેજ ગુણપણે નિત્ય છે, તથા દ્રવ્ય પિંડપણે એક છે અને ગુણ પર્યાયપણે અનેક છે, તથા આત્મા કારણપણે કાર્યપણે સમય સમયમાં નવાનવાપણો જે પામે છે તે ભવનધર્મ છે તો પણ આત્માનો મૂલધર્મ જે પલટતો નથી તે અભવનધર્મ છે. इत्यादिक અનેક ધર્મ પરિણતિ યુક્ત છે એ રીતે ૧૬ દ્રવ્યને જાણી નિર્ધારીને હેયોપાદેયપણે શ્રદ્ધાન ભાસન થાય તે સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન છે એ જીવની અશુદ્ધતા તે પરકર્તા, પરમોક્તા, પરગ્રાહકતા, ટાલવાના ઉપાયનું સાધન તે સાધન કરવે આત્મા આત્માપણે મૂલધર્મ રહે તે સિદ્ધિપણે તેની હવિ ઉદ્યમવચો કરવો એહિજ શ્રેય છે.

स्यात्अस्ति, स्यान्नास्ति, स्यात्अवक्तव्यरूपास्त्रयः सकलादेशाः संपूर्णवस्तुधर्मग्राहकत्वात्, मूलतः अस्तिभावा अस्तित्वेन सन्ति, तथा नास्तिभावा नास्तित्वेन सन्ति एवं सप्तभङ्गाः एवं नित्यत्वसप्तभङ्गी अनित्यत्व सप्तभङ्गी एवं सामान्यधर्माणां, विशेषधर्माणां, गुणानां, पर्यायाणां, प्रत्येकं सप्तभङ्गी तद्यथा ॥

અર્થ—સ્યાત્અસ્તિ સ્યાત્નાસ્તિ સ્યાત્અવક્તવ્ય એ ત્રણ ભાંગા વસ્તુના સંપૂર્ણરૂપને ગ્રહે માટે સકલાદેશી છે અને શેષ રહ્યા જે ચારભાંગા તે વિકલાદેશી છે તે વસ્તુના એકદેશને ગ્રહે માટે તથા વલી અસ્તિપણાને વિષે જે અસ્તિપણો તે નાસ્તિપણે નથી અને નાસ્તિપણો નાસ્તિપણે છે તેમાં અસ્તિપણો નથી. इहां कोई पुछे के वस्तुमां जे नास्तिपणो ते अस्ति-

પણે કહોછો તો નાસ્તિપણામાં અસ્તિપણાની ના કિમ કહોછો ? તેને ઉત્તર જે નાસ્તિપણો તે અસ્તિ છે—છતાપણે છે અને અસ્તિધર્મ કાંઈ નાસ્તિપણામાં નથી માટે ના કહી છે. છતિની ના કહી નથી. તથા એમજ નિત્યપણાનિ સપ્તભંગી તથા અનિત્યપણાનિ સપ્તભંગી તેમજ સામાન્ય ધર્મ સર્વની ભિન્ન ભિન્ન સપ્તભંગી, તથા સર્વ વિશેષ ધર્મની સપ્તભંગી, તેમજ ગુણ પર્યાય સર્વની જૂદી જૂદી સપ્તભંગી કહેવી, તથા કે० તે કહી દેખાડે છે.

જ્ઞાનં જ્ઞાનત્વેન અસ્તિ દર્શનાદિભિઃ સ્વજાતિધર્મેઃ અચેતનાદિભિઃ વિજાતિધર્મેઃ નાસ્તિ, એવં પચ્ચાસ્તિકાયે પ્રત્યસ્તિકાયમનન્તા સપ્તભંગ્યો ભવન્તિ. અસ્તિત્વાભાવે ગુણાભાવાત્પદાર્થે શૂન્યતાપત્તિઃ નાસ્તિત્વાભાવે કદાચિત્ પરભાવત્વેન પરિણમનાત્ સર્વસંસ્કારતાપત્તિઃ વ્યંજકયોગે સત્તા સ્ફુરતિ તથા અસત્તાયા અપિ સ્ફુરણાત્ પદાર્થાનામનિયતા પ્રતિપત્તિઃ તત્ત્વાર્થે તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્ ॥

અર્થ—હવે ગુણની સપ્તભંગી કહી દેખાડે છે. જેમ જ્ઞાન ગુણ જ્ઞાયકાદિક ગુણે અસ્તિ છે અને દર્શનાદિક સ્વજાતિ એકદ્રવ્યવ્યાપિ ગુણ તથા સ્વજાતિ ભિન્ન જીવવ્યાપિ જ્ઞાનાદિક સર્વગુણ અને અચેતનાદિક પરદ્રવ્યવ્યાપિ સર્વધર્મની નાસ્તિ છે. એમ પંચાસ્તિકાયને વિષે અસ્તિકાયે અનંતિ સપ્તભંગીઓ પામે. એ સપ્તભંગી સ્યાદ્વાદપરિણામે છે તે સર્વ દ્રવ્યાદિકમાં છે.

હવે વસ્તુમધ્યે અસ્તિપણો ન માનિયે તો શો દોષ ઉપજે તે કહે છે. જો વસ્તુમાં અસ્તિપણો ન માનિયે તો ગુણ પર્યાયનો અભાવ થાય અને ગુણના અભાવે પદાર્થ શૂન્યતાપણો પામે.

તથા જો વસ્તુમધ્યે નાસ્તિપણો ન માનિયે તો તે વસ્તુ કદાકાલે પર વસ્તુપણે અથવા પરગુણપણે પરિણમિ જાય તેથી કોઈવારે જીવ તે અજીવપણો પામે અને અજીવ તે જીવપણો પામે તો સર્વ સંકરતાદોષ ઉપજે તથા વ્યંજન કે ૦ પ્રકટ-તાનો હેતુ તેને યોગે છતો ધર્મ તે ફુરે પળ જે ધર્મની સત્તા છતિ ન હોય તે ફુરે નહી. જો નાસ્તિપણો ન માનિયે તો અસત્તાપણે ફુરે અને જેવારે અસત્તા સ્ફુરે તેવારે દ્રવ્યનો અનિયામક કે ૦ અનિશ્ચયપણો થઈ જાય, તે માટે સર્વ ભાવ અસ્તિ નાસ્તિમયી છે. વ્યંજકતાનાં દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ કોરા કુંભમાં સુગંધતાની સત્તા છે તોજ પાણીને યોગે વાસના પ્રગટે છે. જો વસ્ત્રાદિકમાં તે ધર્મ નથી તો તેમાં પ્રગટતો પળ નથી એમ સર્વત્ર જાણવો. હવે ત્રીજો નિત્ય સ્વભાવ કહે છે તે જે વસ્તુના ભાવ તેનો અવ્યય કે ૦ નહી ટલવો એટલે તેમનો તેમજ રહેવો તે નિત્યપણો કહિયે તેના બે ભેદ છે તે કહે છે.

एका अप्रच्युतिनित्यता द्वितीया पारंपर्यनित्यता ॥ तथा द्रव्याणां ऊर्ध्वप्रचयतिर्यग्प्रचयत्वेन तदेव द्रव्यमिति ध्रुवत्वेन नित्यस्वभावः नवनवपर्यायपरिणमनादिभिः उत्पत्तिव्ययरूपो-
ऽनित्यस्वभावः उत्पत्तिव्ययस्वरूपमनित्यम् ॥ १ ॥

અર્થ—એક અપ્રચ્યુતિનિત્યતા ત્રીજી પારંપર્યનિત્યતા તિહાં અપ્રચ્યુતિનિત્યતા તેને કહિયે જે દ્રવ્ય તે ઉર્ધ્વ પ્રચય તિર્યક્ પ્રચયને પરિણમવે એ દ્રવ્ય તેહિજ એ ધ્રુવતારૂપ જ્ઞાન થાય છે એટલે સદા સર્વદા ત્રણે કાલે તેહિજ એવું જે જ્ઞાન થાય છે

જે મૂલ સ્વભાવ પલટે નહીં તે અપ્રચ્યુતિ નિત્યતા કહિયેં અને એ નિત્યતામાં જે ઊર્ધ્વ પ્રચય કહ્યો તે ઓલસાવે છે જે પહેલે સમયે દ્રવ્યની પરિણતિ હતી તે વીજે સમયે નવાપર્યાયને ઉપજવે અને પૂર્વપર્યાયને વ્યયે સર્વ પર્યાયની પરાવૃત્તિ થઈ તો પણ એ દ્રવ્ય તેનું તેજ એવું જે જ્ઞાન થાય તે દ્રવ્યમાં ઊર્ધ્વપ્રચય કહિયેં ઉપરલે સમયે તે માટે ઊર્ધ્વ પ્રચય કહિયેં.

તથા અનંતાજીવ સરિખા છે સર્વભિન્નભિન્ન છે પણ સર્વજીવ જાણતાં પણ જીવ એવો જીવત્વસત્તાયેંતુલ્ય ભિન્ન જીવ સત્તારૂપ જ્ઞાન થાય તે તિર્યક્પ્રચય કહિયેં.

ઊર્ધ્વપ્રચય તે સમયાંતરે અનેક ઉત્પાદવ્યયને પલટવે પણ એ જીવ તે તેજ છે એવું જ્ઞાન થાય એ નિત્યસ્વભાવનો ધર્મ જાણવો. એ કારણથી કાર્યઉપનો તેનું જ્ઞાન થાય તે નિત્યસ્વભાવનો ધર્મ જાણવો. તથા એ કારણથી જે કાર્યઉપનો વલી જ્ઞાન થયું તે કારણથી વીજે કારણે વીજું કાર્ય થાય એમ નવે નવે કાર્યઉપને પણ જીવ તેજ છે એવું જે જ્ઞાન થાય, પરંપરારૂપ સંતતિ ચાલી જાય તે પારંપર્ય નિત્યતા કહિયેં જેમ પ્રથમ શરીરને કારણે રાગ હતો તેહિજ વસ્ત્ર ધનને કારણે પ્રતે રાગ થયો તે કારણ નવા રાગનો નવાપણો પણ રાગ રહિત આત્મા કેવારે નહીં, એ પારંપર્ય એટલે પરંપરા નિત્યતા કહિયેં. વીજું નામ સંતતિ નિત્યતા જાણવી, તે કારણ યોગે નિમિત્તે નીપજે, નવા નવા પર્યાયને પરિણમવે એટલે પૂર્વ પર્યાયને વ્યયથવે તથા અભિનવ પર્યાયને ઉપજવે અનિત્ય સ્વભાવ જાણવો. એટલે ઉત્પત્તિ કે ૦ ઉપજવો વ્યય કે ૦ વિણસવો એવો જે સ્વભાવ તે અનિત્ય સ્વભાવ જાણવો.

तत्र नित्यत्वं द्विविधं कूटस्थं प्रदेशादिनां, परिणामित्वं ज्ञानादिगुणानां, तत्रोत्पादव्ययावने-

કપ્રકારૌ તથાપિ કિશ્ચિલ્લિખ્યતે વિશ્વસાપ્રયોગજભેદાદ્ દ્વિભેદો સર્વદ્રવ્યાણાં ચલનસહકારા-
દિપદાર્થક્રિયાકારણં ભવત્યેવ ॥

અર્થ—તિહાંવલી ગ્રંથાંતરે નિત્યપણે બે પ્રકારે કહ્યો છે એક કૂટસ્થનિત્યતા, બીજી પરિણામિનિત્યતા છે. જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશે તે સંખ્યાયેં તથા ક્ષેત્રાવગાહ પલટતો નથી તે તથા ગુણનો અવિભાગ તે સર્વ કૂટસ્થનિત્યતા છે.

જ્ઞાનાદિક ગુણ એ સર્વ પરિણામિક નિત્યતાયેં છે. કેમકે ગુણનો ધર્મજ એ છે. જે સમયેં સમયેં સ્વભાવ કાર્યપણે પરિ-
ણમે અને જે કાર્ય હોય તે પરિણામિકપણેજ હોય એ નીતિજ છે અને જો જ્ઞાનગુણ કૂટસ્થનિત્યતાપણે માનિયેં તો પેહેલે સમયેં જે જ્ઞાને કરી જાણ્યો તેહિજ જાણપણે સદાસર્વદા રહે પણ તેમ તો નથી. જ્ઞેય તો નવનવી રીતેં પરિણમતા દેખાય છે તો તે જ્ઞેયની નવનવી અવસ્થા જ્ઞાન જાણે નહીં એટલે પહેલે સમય જે રીતે જ્ઞાન પરિણમે છે તે રીતેં પરિણ-
મન જોશું જોઈયેં અને એ રીતે જ્ઞાન યથાર્થ થયું એમ ઘટે નહીં તે માટે જ્ઞેય જે ઘટપટાદિક તે જેમ પલટે છે. તેમ જ્ઞાન પણ જાણે તોહિજ જ્ઞાન યથાર્થ થાય તે માટે જ્ઞાનગુણ તે નવા નવા જ્ઞેય જાણવા માટે પરિણામી જાણવો અનિત્ય, જ્ઞાયકતા શક્તિ માટે નિત્ય એ રીતેં નિત્યાનિત્ય સ્વભાવી ગુણ છે. સર્વ દ્રવ્યને વિષે પોતાની ક્રિયાનું કારણ થાયજ છે.

તત્ર ચલનસહકારિત્વં કાર્ય ધર્માસ્તિકાર્યં દ્રવ્યસ્ય પ્રતિપ્રદેશસ્થચલનસહકારિગુણા વિભાગાઃ
ઉપાદાનકારણં કારણસ્યૈવ કાર્યપરિણમનાત્ તેન કારણત્વપર્યાયઢ્યયઃ કાર્યત્વપરિણામસ્યો-

ત્વાદ્ઃ ગુણત્વેન ધ્રુવત્ત્વં પ્રતિક્રમયં કારણસ્યાપિ ઉત્પાદવ્યયૌ કાર્યસ્યાપ્યુત્પાદવ્યયાવિત્યનેકા-
ન્તજયપતાકાગ્રન્થે. एवं सर्वद्रव्येषु सर्वेषां गुणानां स्वस्वकार्यकारणता ज्ञेया इति प्रथमव्या-
ख्यानम् ॥

અર્થ—તિહાં જેમ ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યનો ચલન સહકારીપણો તે મુખ્યકાર્ય છે અને અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યનો સ્થિર સહા-
યીત્વ તે મુખ્ય કાર્ય છે. વલી આકાશદ્રવ્યનું અવગાહના દાન તે મુખ્ય કાર્ય છે. જીવનો જાણવા દેશ્વચારૂપ ઉપયોગ તે
મુખ્ય કાર્ય છે. પુદ્ગલનો વર્ણગંધરસસ્પર્શપણો તે મુખ્ય કાર્ય છે. इत्यादि स्वकार्यનો ધાવું છે તે જિહાં ધાવું તિહાં ભવન-
ધર્મ થયો અને જિહાં ભવનધર્મ તે ઉત્પાદ થયો અને ઉત્પાદ હોય તે વ્યય સહિતજ હોય તે ભવનધર્મ તત્ત્વાર્થ ગ્રંથ મધ્યે
કહ્યો છે. હવે તે ઉત્પાદવ્યય વે પ્રકારના છે. એક પ્રયોગથી થાય અને બીજો વિશ્રસા કે० સહજે પરિણામી ધર્મ થાય.
હવે રહ્યાં સહજનો ઉત્પાદવ્યય કહે છે. તિહાં ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યને પોતાપોતાના ચલનસહકારાદિ ગુણની પ્રવૃત્તિરૂપ
અર્થક્રિયાનો કરવો થાયજ અને ચલન સહકારપણો તે કાર્ય ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યને પ્રતિપ્રદેશો રહ્યો જે ચલન સહકારી ગુણ
વિભાગ તે ઉપાદાનકારણ છે, તેહિજ કાર્યપણે પરિણમે છે એટલે કારણપણાનો વ્યય અને કાર્યપણાનો ઉત્પાદ તથા ચલન
સહકારીપણે ધ્રુવ છે. એમજ અધર્માસ્તિકાયને વિષે સ્થિરસહાયગુણનું પ્રવર્તન છે તથા આકાશાસ્તિકાયને વિષે પણ અવ-
ગાહનાગુણનું પ્રવર્તન એમજ છે. વલી પુદ્ગલમાં પૂરણગલનાદિક ગુણનું પ્રવર્તન છે. તેમજ જીવદ્રવ્યમાં જ્ઞાનાદિક ગુણનું

પ્રવર્તન છે અથવા વલી અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથને વિષે એમ પણ કહ્યું છે જે પ્રતિસમયે ગુણને વિષે કારણપણો નવો નવો ઉપજે છે એટલે કારણપણાનો પણ ઉત્પાદ વ્યય છે તેમજ પ્રતિસમયે કાર્યપણો પણ નવો નવો ઉપજે છે, એટલે કાર્યપણાનો પણ ઉત્પાદ વ્યય છે એમ સર્વદ્રવ્યને વિષે સર્વગુણનો કાર્યપણો કારણપણો ઉપજે વિળસે છે, એમ ઉત્પાદ વ્યયનો એક સ્વરૂપ પ્રથમ ભેદ કહ્યો.

તથાચ સર્વેષાં દ્રવ્યાणां पारिणामिकत्वं पूर्वपर्यायव्ययः नवपर्यायोत्पादः एवमप्युत्पादव्ययौ
द्रव्यत्वेन ध्रुवत्वं इति द्वितीयः ॥

અર્થ—સર્વ ધર્મ છે તે પરિણામિક ભાવે છે. તિહાં પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય અને નવા પર્યાયનો ઉત્પાદ આપ્રકારે ઉત્પાદ વ્યય સમય સમયે છે અને દ્રવ્યપણો ધ્રુવ છે એ વીજો ભેદ.

प्रतिद्रव्यं स्वकार्यकारणपरिणमनपरावृत्तिगुणप्रवृत्तिरूपा परिणतिः अनन्ता अतीता एका वर्त्त-
माना अन्या अनागता योग्यतारूपास्ता वर्त्तमाना अतीता भवन्ति अनागता वर्त्तमाना
भवन्ति शेषा अनागता कार्ययोग्यतासन्नतां लभन्ते इत्येवंरूपावुत्पादव्ययौ गुणत्वेन ध्रुवत्वं
इति तृतीयः । अत्र केचित् कालापेक्षया परप्रत्ययत्वं वदन्ति तदसत् कालस्य पश्चास्तिकाय-

पर्याયત્વેનૈવાઽગમે રૂક્તસાદિયં પરિણતિઃ સ્વકાલત્વેન વર્તનાત્ સ પ્રત્યક્ષં एवं तथा कालस्य भि-
न्नद्रव्यत्वेऽपि कालस्य कारणता अतीतानागतवर्तमानभवनं तु जीवादिद्रव्यस्यैव परिणतिरिति ॥

અર્થ—સર્વ દ્રવ્યને વિષે સ્વકે० પોતાનું કારણ પરિણમન પરાવૃત્તિ કે० પલટણપણે ગુણની પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણમન છે તે પરિણતિ અનંતિ અનંત જાતિની અતીતકાલે થઈ છે અને અનંતિજાતિની એક વર્તમાન કાલે છે અને વીજી અનાગત યોગ્યતારૂપપણે અનંતિ છે તે વર્તમાન પરિણતિ તે અતીત થાય છે એટલે તે પરિણતિમધ્યે વર્તમાનપણાનો વ્યય અને અતી-
તપણાનો ઉત્પાદ તથા પરિણતિપણે ધ્રુવ છે અને અનાગતપરિણતિ તે વર્તમાન થાય છે તિહાં અનાગતપણાનો વ્યય, વર્ત-
માનપણાનો ઉત્પાદ અને છતિપણે ધ્રુવ અને અનાગત કાર્ય યોગ્યતા તે દૂર હતા તે આસન્ન કે० નજીકપણો પામે એટલે દૂરતાનો વ્યય અને નજીકતાનો ઉત્પાદ તથા અતીતમધ્યે દૂરતાનો ઉત્પાદ અને નજીકતાનો વ્યય એ રીતે સર્વ દ્રવ્યને-
વિષે અતીત વર્તમાન તથા અનાગતપણે પરિણતિ છે, તે પરિણમેજ છે. એ દ્રવ્યને વિષે સ્વકાલરૂપ પરિણમન છે, એ ઉત્પાદ વ્યયનો ત્રીજો ભેદ જાણવો.

इहां केटलाक कालनी अपेक्षा लेइने परप्रत्ययपणो कहे छे ते खोटो छे, कारण के कालद्रव्य जे छे, ते पंचास्तिकायनो पर्याय छे अने परिणतितो द्रव्यनो स्वधर्म छे, माटे काल ते स्वकालरूप वस्तुनो परिणाम तेनो भेद छे, अथवा कालने भिन्न द्रव्य मानियें तोपण काल ते कारणपणो छे, अने अतीत, अनागत वर्तमानरूप परिणति तेतो जीवादिक द्रव्यनो धर्म छे ते माटे ए उत्पाद व्यय पण स्वरूपज छे ए त्रिजो भेद थयो.

તથાચ સિદ્ધાત્મનિ કેવલજ્ઞાનસ્ય યથાર્થજ્ઞેયજ્ઞાયકત્વાત્ યથા જ્ઞેયા ધર્માદિપદાર્થાઃ તથા ઘટ-
 પટાદિરૂપા વા પરિણમન્તિ તથૈવ જ્ઞાને ભાસનાદ્ યસ્મિન્ સમયે ઘટસ્ય પ્રતિભાસઃ સમયાંતરે
 ઘટધ્વંસે કપાલાદિપ્રતિભાસઃ તદા જ્ઞાને ઘટપ્રતિભાસધ્વંસઃ કપાલપ્રતિભાસસ્યોત્પાદઃ જ્ઞાન-
 રૂપત્વેન ધ્રુવત્વમિતિ. તથા ધર્માસ્તિકાયે યસ્મિન્ સમયે સંખ્યેયપરમાણૂનાં ચલનસહકારિતા
 અન્યસમયે અસંખ્યેયાઽનંતાનાં એવં સંખ્યેયત્વસહકારિતાવ્યયઃ અસંખ્યેયાનન્તસહકારિતા-
 ઉત્પાદઃ ચલનસહકારિત્વેન ધ્રુવત્વં. એવમધર્માદિધ્વપિ જ્ઞેયં, એવં સર્વગુણપ્રવૃત્તિષુ ઇતિ ચતુર્થઃ ॥

અર્થ—તથા કે. તેમજ બલી સિદ્ધાત્માને વિષે કેવલજ્ઞાનગુણની સંપૂર્ણ પ્રગટતા છે તે યથાર્થ જે કાલે જે જ્ઞેય જેમ
 પરિણમે તે કાલે તેમજ જાણે એહવો જ્ઞેયનો જ્ઞાયક તે કેવલજ્ઞાન છે, જેમ ધર્માદિ દ્રવ્ય તથા ઘટપટાદિ જ્ઞેય પદાર્થ જે
 રીતે પરિણમે તે રીતેજ કેવલજ્ઞાન જાણે તે જે સમયે ઘટજ્ઞાન હતું તે સમયાંતરે ઘટધ્વંસ થયે કપાલનું જ્ઞાન થાય તેવારે
 ઘટપ્રતિભાસનો ધ્વંસ કપાલપ્રતિભાસનો ઉત્પાદ અને જ્ઞાનનો ધ્રુવપણો એમ દર્શનાદિ સર્વગુણનો પ્રવર્તન જાણવો.

તથા ધર્માસ્તિકાયને વિષે જે સમયે સંખ્યાતપરમાણુનો ચલન સહકારિપણો હતો, ફરી સમયાંતરે અસંખ્યાતપરમા-
 ણુને ચલનસહકારીપણો કરે તેવારે સંખ્યાતાપરમાણુ ચલનસહકારતાનો વ્યય અને અસંખ્યેયપરમાણુને ચલનસહકાર-

તાનો ઉત્પાદ અને ચલનસહકારીપણે ધ્રુવ છે. એમજ અધર્માસ્તિકાયાદિકને વિષે પણ સર્વગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ રીતે દ્રવ્યનેવિષે અનંતા ગુણની પ્રવૃત્તિ છે. इहां कोई पुछे जे धर्मास्तिकायमध्ये अनंताजीव तथा अनंतापरमाणु ते चल-
णसहकारी थाय एटलौ चलनसहकारी छे, तो थोडाजीव અને थोडापरमाणुनें चलणसहकार करता बीजो गुण कयो
अणप्रवर्त्यो रह्यो ? एम कहे तेने उत्तर के निरावरण जे द्रव्य छे तेनो गुण अप्रवर्त्यो रहेज नही अने जीव पुद्गल जे
आवी पहोता तेने सहकारें सर्व चलनसहकारी गुणना पर्याय ते प्रवर्त्तेज छे. केमके अलोकाकाशमध्ये जो अवगा,
इक जीव पुद्गल नहीं तोपण अवगाहक दान गुणतो प्रवर्त्तेज छे. तेम धर्मास्तिकायादिकमां जीव पुद्गल थोडाने गोचरे-
पण गुणतो बधो प्रवर्त्तेज छे, एम धारवो. ए रीतें गुण पर्यायनो उत्पाद व्यय ध्रुवरूप धर्म कहेवो. ए चोथुं रूप कहुं.

तथा सर्वे पदार्थाः अस्तिनास्तित्वेन परिणामिनः तत्रास्तिभावानां स्वधर्माणां परिणामिकत्वेन
उत्पादव्ययौ स्तः नास्तिभावानां परद्रव्यादीनां परावृत्तौ नास्तिभावानां परावृत्तित्वेनाप्युत्पा-
दव्ययौ ध्रुवत्वं च अस्तिनास्तिद्वयौ इति पञ्चमः ॥

अर्थ—तथा सर्व द्रव्यमां अस्ति तथा नास्ति ए वे स्वभाव परिणामि रह्या छे. तिहां जे अस्तिસ્વभाव छे ते स्वદ્ર-
વ્યાદિકનો છે. તે જેવારે જ્ઞાનગુણ ઘટ જાણતો હતો તેવારે ઘટજ્ઞાનની અસ્તિતા હતી અને તેજ ઘટધ્વંસ થયે કપાલ
જ્ઞાન થયું તે વારે ઘટજ્ઞાનની અસ્તિતાનો વ્યય થયો અને કપાલજ્ઞાનની અસ્તિતાનો ઉત્પાદ થયો, એ રીતે અસ્તિતાનો

ઉત્પાદ વ્યય છે તેજ રીતે નાસ્તિતાનો પણ ઉત્પાદ વ્યય જાણવો. જે પહેલી ઘટનાસ્તિતા હતી તે પછે ઘટધ્વંસે કપાલ નાસ્તિતા થયી. એમ પરદ્રવ્યને પલટવે નાસ્તિતા પલટે છે તે સ્વગુણને પરિણામિક કાર્યને પલટવે કરીને અસ્તિતા પલટે છે અને જિહાં પલટવાપણો તિહાં ઉત્પાદ વ્યય થાયજ. એમ દ્રવ્યમાં સામાન્ય સ્વભાવ સર્વ ધર્મ છે તેમાં જેમ સંભવે તેમ શ્રી પ્રમુની આજ્ઞાએ ઉપયોગ દેઈને ઉત્પાદ વ્યયપણો કરવો અને અસ્તિનાસ્તિપણ ધ્રુવ છે એ પાંચમો અધિકાર કહ્યો.

તથા પુનઃ અગુરુલઘુપર્યાયાણાં ષડ્ગુણહાનિવૃદ્ધિરૂપાણાં પ્રતિદ્રવ્યં પરિણમનાત્ નાનાહાનિવ્યયે-
વૃદ્ધ્યુત્પાદઃ વૃદ્ધિવ્યયે હાન્યુત્પાદઃ ધ્રુવત્વં ચાગુરુલઘુપર્યાયાણાં એવં સર્વદ્રવ્યેષુ જ્ઞેયં “તત્ત્વાર્થ-
વૃત્તૌ” આકાશાધિકારે યત્રાપ્યવગાહકજીવપુદ્ગલાદિર્નાસ્તિ તત્રાપ્યગુરુલઘુપર્યાયવર્તનયાવશ્યત્વે
ચાનિત્યતાભ્યુપેયા તે ચ અન્યે અન્યે ચ ભવન્તિ અન્યથા તત્ર નવોત્પાદવ્યયૌ નાપેક્ષિકાવિતિ
ન્યૂનં એવં સહસ્રલક્ષણં સ્યાત્ इति षष्ठः ॥

અર્થ—તથા કે. તેમજ વલી સર્વદ્રવ્ય તથા પર્યાય તે અગુરુલઘુ ધર્મે સંયુક્ત હોય દ્રવ્યને પ્રદેશે અગુરુલઘુ અનંતો છે. તે અગુરુલઘુ સમયે સમયે પ્રદેશે તથા પર્યાયે કોઈક ધારે વૃદ્ધિ પામે કોઈક ધારે ઘટી જાય તે વધુઘટ્ટ થવો છ છ પ્રકારે છે. ૧ અનંત ભાગ હાનિ, ૨ અસંખ્યાત ભાગ હાનિ, ૩ સંખ્યાત ભાગ હાનિ, ૪ સંખ્યાત ગુણ હાનિ, ૫ અસંખ્યાત ગુણ હાનિ, ૬ અનંત ગુણ હાનિ, એ છ પ્રકારે હાનિ તથા ૧ અનંત ભાગ વૃદ્ધિ, ૨ અસંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિ, ૩ સંખ્યાત

भाગ વૃદ્ધિ ૪ સંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિ, અસંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિ, ૬ અનંત ગુણ વૃદ્ધિ. એ છ પ્રકારની વૃદ્ધિ તે સર્વદ્રવ્યના સર્વપ્રદેશે સર્વપર્યાયમાં થાય. એકપ્રદેશમાં કોઈક સમયે વધે છે કોઈક સમયે ઘટે છે જેમ પરમાણુમાં વર્ણાદિક વધે ઘટે છે તેમ અગુરુલઘુપણો પણ વધેઘટે છે. હાનિનો વ્યય છે તો વૃદ્ધિનો ઉત્પાદ છે. અથવા વૃદ્ધિનો વ્યય છે તો હાનિનો ઉત્પાદ છે પણ અગુરુલઘુ ધ્રુવનો ધ્રુવ છે. એમ સર્વદ્રવ્યને વિષે જાણવો. તિહાં તત્ત્વાર્થટીકામાં આકાશદ્રવ્યના અધિકારે કહ્યું છે તે લખિયે છે. જિહાં અલોકાકાશમધ્યે અવગાહક જીવ પુદ્ગલાદિક દ્રવ્ય નથી તિહાં પણ અગુરુલઘુ-પર્યાયવંતપણો અવશ્ય છે. તે અગુરુલઘુની અનિત્યતા અવશ્ય અંગીકારે છે અને તે અગુરુલઘુ તે પર્યાયે તથા પ્રદેશે અન્ય અન્ય કે. બીજો બીજો થાય છે એટલે પૂર્વ સમયે અગુરુલઘુનો વ્યય અને બીજે સમયે નવા અગુરુલઘુનો ઉત્પાદ છે. જો એ રીતે નવો ઉત્પાદ વ્યય ગણેણિયે નહીં તો અલોકાકાશને વિષે સલક્ષણ ન્યૂન કે. ઓછો પડે જે ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવતા સંયુક્ત તે સત્ કહિયે અને જે દ્રવ્ય હોય તે સત્પણા સંયુક્તજ હોય. માટે અગુરુલઘુનું પરિણમન, સર્વદ્રવ્યમાં સર્વપર્યાયમાં સર્વપ્રદેશમાં છે એ અગુરુલઘુનો ઉત્પાદ વ્યય કહ્યો એ છટ્ટો અધિકાર થયો.

તથા ભગવતીટીકાયાં તથા ચ અસ્તિપર્યાયતઃ સામર્થ્યરૂપા વિશેષપર્યાયાસ્તે ચાનન્તગુણાસ્તે પ્રતિસમયં નિમિત્તભેદેન પરાવૃત્તિરૂપાઃ તત્ર પૂર્વવિશેષપર્યાયાણાં નાશઃ અભિનવવિશેષપર્યાયાણા-મુત્પાદઃ પર્યાયવત્ત્વે ધ્રુવત્વં ઇત્યાદિ સર્વત્ર જ્ઞેયં ઇતિ સત્તમઃ ॥

અર્થ—તેમજ વલી અસ્તિપર્યાયથી વિશેષપર્યાય જે સામર્થ્યરૂપ તે અનંત ગુણા છે એ ભગવતી સૂત્રની ટીકા મધ્યે કહ્યો છે. જે અસ્તિપર્યાય તે જ્ઞાનાદિકગુણના અવિભાગરૂપ પર્યાય છે. જે પર્યાય પર્યાયમાં સર્વજ્ઞેય જાણવાનું સામર્થ્ય છે તે વિશેષ પર્યાય છે. તથા મહાભાષ્યે યાવંતો જ્ઞેયાસ્તાવંતો જ્ઞાનપર્યાયાઃ એ સામર્થ્યપર્યાયગવેષ્યા છે, એ સામર્થ્યપર્યાય તે જ્ઞેયને નિમિત્તે છે, તે જ્ઞેય તો અનેક ઉપજે છે ને અનેક વિણશે છે તેવારે વિશેષપર્યાય પણ પલટે છે તે પ્રતિસમયે નિમિત્ત ભેદની પરાવૃત્તિ પલટવેથી પૂર્વ વિશેષ પર્યાય નાશ થાય તથા અભિનવ વિશેષપર્યાયનો ઉપજવો છે અને પર્યાયની અસ્તિતા ધ્રુવ છે. એમ ગુણપર્યાયનો ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવપણો તે સાતમો છે એ અસ્તિનાસ્તિ સ્વભાવ ઘસાળ્યો.

નિત્યતાઽભાવે નિગ્ધવ્યતા કાર્યસ્ય ભવતિ કારણાભાવતા ચ ભવતિ અનિત્યતાયા અભાવે જ્ઞાય-
કતાદિશક્તેરભાવઃ અર્થક્રિયાસંભવઃ તથા સમસ્તસ્વભાવપર્યાયાધારભૂતભવ્યદેશાનાં સ્વસ્વક્ષેત્ર-
ભેદરૂપાણામેકત્વપિપ્પટ્ટીરૂપાપરત્યાગઃ એકસ્વભાવઃ ॥ ક્ષેત્રકાલભાવાનાં ભિન્નકાર્યપરિણામાનાં
ભિન્નપ્રભાવરૂપોઽનેકસ્વભાવઃ એકત્વાભાવે સામાન્યાભાવઃ ॥ અનેકત્વાભાવે વિશેષધર્માભાવઃ
સ્વસ્વામિત્વવ્યાપ્યવ્યાપકતાપ્યભાવઃ ॥

અર્થ—એમજ સર્વ દ્રવ્યમાં નિત્યતા તથા અનિત્યતા છે. એ નિત્ય અનિત્યપણા વિના દ્રવ્ય કોઈ નથી દ્રવ્યમાં નિત્યતા ન હોય તો કાર્યનો અન્વય કોને હોય? ઇટલે અમુકકાર્ય તે અમુકદ્રવ્યે કહ્યો એમ કહ્યો જાય નહી માટે

દ્રવ્યમાં નિત્યતા માનવાથીજ અમુક દ્રવ્યે અમુક કાર્ય કર્યો એમ કહેવાય છે માટે જો દ્રવ્યને નિત્યપણેજ માનિયે તો ગુણનું કાર્ય તે દ્રવ્યનો કહેવાય અને ગુણ તે દ્રવ્ય ન કહેવાય અને જો દ્રવ્ય નિત્ય હોય તો કારણપણાનો અભાવ થાય માટે દ્રવ્યમાં નિત્યતા માનવી અને જો દ્રવ્યમાં અનિત્યપણો ન માનિયે તો જાળંગઆદેદેઈને સર્વદ્રવ્યના ગુણરૂપ કાર્યનો અભાવ થઈ જાય, અર્થક્રિયા સંભવે નહીં, એટલે કોઈક અનિત્યપણો હોય તો અર્થક્રિયાને કરે કેમકે કરવા-પણો કોઈક બીજાપણો એટલે નવાપણો નિપજાવવો તે પૂર્વ પર્યાયનો ધ્વંસ થયેથી થાય અને તે એકનો ધ્વંસ અને કોઈક બીજા નવાનો નીપજવો તે દ્રવ્યમાં અનિત્યપણો છે એટલે નિત્ય સ્વભાવ તથા અનિત્ય સ્વભાવ ઓલખાવ્યા. હવે એક સ્વભાવ તથા અનેક સ્વભાવ ઓલખાવે છે.

તથા કે૦ તેમજ સમસ્ત કે૦ સર્વ જે સ્વભાવ અસ્તિત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુ આદિક સમસ્તપર્યાય ગુણાવિભાગાદિક તે સર્વનું આધારભૂત ક્ષેત્ર તે પ્રદેશ છે તે સ્વ કે૦ પોતાના જે ક્ષેત્ર તે સર્વ મેદરૂપ જુદા જુદા છે એટલે સંખ્યાતા પ્રદેશ ભિન્ન છે પણ તે એક પિંડપણો કિવારે તજતા નથી, સર્વ પ્રદેશમાં અંતરાલ ક્ષેત્રપણો કોઈવારે પામતો નથી જે અનંતા સ્વભાવ, અનંત પર્યાય, તે અસંખ્યાત પ્રદેશ રૂપ તેનું પ્રમાણ ફિરતું નથી એવો જે દ્રવ્યને વિષે સમુદાય પિંડપણો રહે છે તે એક સ્વભાવ કહિયે. તે પંચાસ્તિકાયમધ્યે ૧ ધર્મ, ૨ અધર્મ, ૩ આકાશ, ૪ ત્રણદ્રવ્ય એકેક છે અને જીવદ્રવ્ય અનંતા છે તેથી પુદ્ગલપરમાણુ અનંત ગુણા છે. તે એકજીવ અનેકરૂપ નવ નવા કરે પણ અંતર પડે નહીં તે માટે દ્રવ્યમધ્યે એક સ્વભાવ છે.

ક્ષેત્ર અસંખ્યાતપ્રદેશ, કાલ ઉત્પાદવ્યયરૂપ, ભાવ પર્યાયગુણનાઅવિભાગ તે પોતાના ભિન્નકાર્ય પરિણામી છે તે

સર્વનો ભિન્ન પ્રવાહ છે એટલે સર્વનો કાર્યપણો ભિન્ન છે તે માટે દ્રવ્યને સર્વસ્વભાવ પર્યાય મેદેં વિચારતાં દ્રવ્યમાં અનેક સ્વભાવ પળ છે. જો વસ્તુમાં એકપણાનો અભાવ માનિયેં તો સામાન્યપણો રહે નહીં અને ગુણનો પર્યાયનો સ્વામી આધાર તે કોણ થાય ? અને આધાર વિના ગુણાદિ આધેય તે ક્યાં રહે ? તે માટે દ્રવ્યનો એકપણો છે. જો વસ્તુમાં અનેકપણો ન માનિયેં તો દ્રવ્ય તે વિશેષ રહિત શું જાણ તેવી ? ગુણનો અનેકપણો શીરીતે દ્રવ્યનેવિષે પામિયેં ? માટે દ્રવ્યમાં ગુણ-કાર્યનો અનેકપણો પળ છે તથા સ્વસ્વામિત્વ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ કેમ ઠેરે ? જે ગુણ પર્યાય તે સ્વ કે ધન અને દ્રવ્ય તે તેનો સ્વામી છે અથવા દ્રવ્ય તે વ્યાપ્ય અને ગુણપર્યાય તે વ્યાપક છે એ રીતે દ્રવ્યમાં એકસ્વભાવ તથા અનેક સ્વભાવ જાણવા.

સ્વસ્વકાર્યભેદેન સ્વભાવભેદેન અગુરુલઘુપર્યાયભેદેન ભેદસ્વભાવઃ અવસ્થાનાધારતાદ્યભેદેન અભે-
દસ્વભાવઃ ભેદાભાવે સર્વગુણપર્યાયાણાં સઙ્કરદોષઃ ગુણગુણીલક્ષલક્ષણઃ કાર્યકારણતાનાશઃ અ-
ભેદાભાવે સ્થાનધ્વંસઃ કસ્યેતે ગુણાઃ કો વા ગુણી इत्याद्यભાવઃ ॥

અર્થ—સ્વસ્વ કે પોતપોતાના કાર્યને ભેદેં કરી એટલે જીવદ્રવ્યમાં જ્ઞાનગુણ તે જાણવાનું કાર્ય કરે અને દર્શનગુણ દેખવાનો કાર્ય કરે તથા ચારિત્રગુણ ધિરતારમણતારૂપ કાર્ય કરે તથા પુદ્ગલદ્રવ્ય તે રૂપપણો ભિન્ન કાર્ય કરે, તથા વર્ણ-પણો, ગંધપણો રસપણો અને સ્પર્શપણો, સર્વકાર્ય ભિન્ન છે. તથા સ્વભાવભેદ તે અસ્તિસ્વભાવ છતિ રૂપ છે. નિત્યસ્વભાવ

અવિનાશીપણો છે. અનિત્યપણો તે પલટણ રૂપ છે. એકપણો તે પિંડરૂપ છે. અનેકપણો તે પ્રદેશાદિક છે. इत्यादि स्वभावभेद तथा अगुरुलघुपर्याय प्रदेशेगुणाविभागें जूदो जूदो છે. કોઈ કોઈનો તુલ્ય નથી, હાનિવૃદ્ધિરૂપ પરિણમન છે. इत्यादि प्रकारे द्रव्यमां भेदस्वभाव છે.

તથા સર્વધર્મનો અવસ્થાન કે० રેહેવો તેને આધારપણો કાર્યની તુલના કે० સરિખાપણો કેવારેં ભિન્ન પડતો નથી, તેમાટે દ્રવ્યમાં અભેદ સ્વભાવ છે.

જો દ્રવ્ય ગુણપર્યાયમાં ભેદસ્વભાવ ન હોય તો સર્વ સંકર એકપણો થાય તેવારેં કાર્યનો ભેદ કેમ પડે ? તે માટે સર્વ દ્રવ્ય ગુણપર્યાયમાં ભેદ સર્વભાવ છે. જીવ તે ચેતના લક્ષણવંત અજીવ તે ચેતના રહિત એ ભેદ છે. એ જીવમધ્યે જે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય તે ચલનસહકારને કરે છે, પણ વીજા અજીવદ્રવ્ય તે એ કાર્ય કરતા નથી. એમ અધર્માસ્તિકાય થિર-સહાયગુણને કરે છે. આકાશઅવગાહ દાનને કરે છે. પુદ્ગલરૂપી આવરણ સ્કંધાદિ પરિણમન કરે છે. એમ સર્વદ્રવ્યને ભેદ છે, તોજ ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય કહેવાય છે. इहां कोई कहेशेके जीवअनंता तेतो सरिखा છે તો સર્વ જીવનેં એકદ્રવ્ય શા વાસ્તે ન કહ્યો ? તેને ઉત્તર જે રૂપેયા સોનારૂપાપણે અથવા ધવલાપણે તોલપણે સરિખા છે, પણ વસ્તુના પિંડપણે ભિન્ન છે, તેમાટે સોનેપણે ભિન્ન ભિન્ન કહિયેં છૈયેં. તેમ જીવને પણ ભિન્ન ભિન્ન કહિયેં. વલી ઉત્પાદ વ્યયનો ફિરવો સર્વમાં તેજ રીતનો છે, પણ પલટણ તે એકરીતનો નથી, તથા અગુરુલઘુની હાનિવૃદ્ધિનો ફિરવો પણ સર્વદ્રવ્યમાં પોત-પોતાને છે, તેથી સર્વજીવ તથા સર્વ પરમાણુ ભિન્ન છે, એ ભેદસ્વભાવ જાણવો.

“तन्मયતાવસ્થાનાધારતાદ્યભેદેન અભેદ સ્વભાવઃ” તથા તન્મયતા અવસ્થાનતાનો અભેદ છે અને આધારતાનો પણ અભેદપણો છે તે અભેદ સ્વભાવ છે.

તથા ભેદનો જો અભાવપણો માનિયેં એટલે વસ્તુમાં ભેદપણો ન માનિયેં તો સર્વગુણ તથા પર્યાયનો સંકર કે ૦ એકમેકપણો એ દોષ લાગે, તો ગુણી કોણ ? તથા ગુણ કોણ ? દ્રવ્યકોણ ? એમ ગુણપર્યાયને કેહ દ્રવ્યનો કયો પર્યાય એમ વેહેંચણ થાય નહીં. ગુણ તથા ગુણી તથા જે ઓલખવા યોગ્ય લક્ષણ તેનું ચિહ્ન તથા કારણધર્મ તથા કાર્યધર્મતા એ બે જુદા પડે નહીં. કાર્યધર્મ તથા કારણધર્મનો નાશથાય માટે વસ્તુમાં ભેદ સ્વભાવ માનવો.

તથા જો વસ્તુમાં અભેદપણો ન માનિયેં તો સ્થાનધ્વંસ થાય છે જે સ્થાન કોણ ? અને તે સ્થાનકમાં રહે તે કોણ છે ? इत्यादिकનો અભાવ થાય છે. એમ વિચારતાં સર્વથા એકપણો માનતાં કોણ ગુણી ? અને કોણ ગુણ ? એમ ઓલખાણ ન થાય. એ રીતે ભેદાભેદ સ્વભાવ વસ્તુમાં માનવા.

परिणामिकत्वे उत्तरोत्तरपर्यायपरिणमनरूपो भव्यस्वभावः तथा तत्त्वार्थवृत्तौ इह तु भावे द्रव्यं भव्यं भवनमिति गुणपर्यायाश्च भवनसमवस्थानमात्रका एव उत्थितासीनोत्कुटकजाग्रतशयितपुरुषवत्तदेवच वृत्त्यंतरव्यक्तिरूपेणोपदिश्यते, जायते, अस्ति विपरिणमते, वर्द्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति पिण्डातिरिक्त वृत्त्यंतरावस्थाग्रकाशतायां तु जायते इत्युच्यते सव्यापारैश्च

भवनवृत्तिः अस्ति इत्यनेन निर्व्यापारात्मसत्ताऽऽख्यायते भवनवृत्तिरुदासीना अस्तिशब्दस्य
 निपातत्वात् विपरिणमते इत्यनेन तिरोभूतात्मरूपस्यानुच्छिन्नतथावृत्तिकस्य रूपान्तरेण भवनं
 यथा क्षीरं दधिभावेन परिणमते. विकारान्तरवृत्त्या भवनवृत्तिष्ठते वृत्त्यन्तरव्यक्तिहेतुभाववृत्ति-
 र्वा विपरिणामः वर्द्धत इत्यनेन तूपचयरूपः प्रवर्तते यथाङ्कुरो वर्द्धते उपचयवत् परिणामरूपेण
 भवनवृत्तिर्व्यज्यते अपक्षीयते इत्यनेन तु तस्यैव परिणामस्यापचयवृत्तिराख्यायते दुर्बलीभवत्
 पुरुषवत् पुरुषवदपचयरूप भवनवृत्त्यन्तरव्यक्तिरुच्यते विनश्यति इत्यनेनाविर्भूतभवनवृत्तिस्ति-
 रोभवनमुच्यते यथा विनष्टो घटः प्रतिविशिष्टसमवस्थानात्मिकाभवनवृत्तिस्तिरोभूता नत्वभा-
 वस्यैव जाता कपालाद्युत्तरभवनवृत्त्यन्तरक्रमाविच्छिन्नरूपत्वादित्येवमादिभिराकारैर्द्रव्याण्येव भव-
 नलक्षणान्युपदिश्यन्ते, त्रिकालमूलावस्थाया अपरित्यागरूपोऽभव्यस्वभावः, भव्यत्वाभाववि-
 शेषगुणानामप्रवृत्तिः अभव्यत्वाभावे द्रव्यान्तरापत्तिः ॥

अर्थ—हवे भव्यस्वभाव तथा अभव्यस्वभाव कहे छे. जीवाजीवादिक द्रव्य छे ते परिणामि छे. समयें समयें नवा

નવા પરિણામે પરિણમે છે. તિહાં પૂર્વપર્યાયને વિનાશ અને ઉત્તરોત્તર નવા નવા પર્યાયને પ્રગટવે એવી જે દ્રવ્યની પરિણતિ તેનું મૂલ્યસ્થાપન તે અવ્યસ્થાપન કહિયે. તિહાં તત્ત્વાર્થટીકા મધ્યે કહ્યો છે. ઇહાં દ્રવ્યાનુયોગને વિષે ભાવ ધર્મને વિષે એટલે ગુણ પર્યાયને વિષે દ્રવ્ય તે અવ્ય કે ભવન થયો એટલે નવો નીપજવો તે ભવન, ઇતિ કે. એમ વસ્તુના ગુણપર્યાય જે છે તે ભવન કે. નવો થવારૂપ સમવસ્થાન માત્ર છે એટલે નવા નવા થવારૂપ છે. તિહાં દૃષ્ટાંત કહે છે, જે પુરુષ ઉત્થિત કે. ઝડ્યો આસીન કે. ફરી તેહિજ બેઠો, બેસવું તે પદ્માસન કહિયે, અથવા ઉકડવું તે આસનસહિત સૂવું જેમ ઇત્યાદિક પર્યાયે તે પુરુષ થાય છે તેમ તેહજ વૃત્ત્યંતર કે. પૂર્વ પર્યાયનો વિનાશ અને ઉત્તર પર્યાયનો ઉપજવો તે વૃત્ત્યંતર કહિયે, વૃત્ત્યંતર વ્યક્તિરૂપણે ઉપદેશે છે તે ભવનધર્મની પ્રવૃત્તિ કહે છે, જાયતે કે. નવો ઉપજે અસ્તિ કે. છતિપણે રહે. વિપરિણમતે કે. બીજાપણે પરિણમે વલ્લી સામર્થ્ય ધર્મે વધે અને અપશ્ચીયતે કે. ઘટે વિનશ્યતિ કે. વિનાશ પામે પિંડ કે. સમુદાયપણે તેથી અતિરિક્ત કે. બીજી વૃત્તિ જે ગુણની પ્રવૃત્ત્યંતરની અવસ્થાને પ્રકાશ થવે કરીને જે ભવનપણે થાય એટલે ઠેરી જે ભવનવૃત્તિ તે સવ્યાપાર છે પણ નિર્વ્યાપાર નથી.

અસ્તિ એ વચને નિર્વ્યાપાર આત્મશક્તિ છે તે કહિયે હૈયે. તે પણ ભવનવૃત્તિથી ઉદાસીન છે એટલે ભવનવૃત્તિને પ્રહણ કરતી નથી. અસ્તિ શબ્દને નિપાતપણે છે, વિપરિણમતે એ વચને તિરોભૂત કે. અણપ્રગટી જે વસ્તુ તેમાં તદ્રૂપણે અનુચ્છિન્ન કે. વિચ્છેદ ગઈ. તથા વૃત્તિકસ્ય કે. તે રીતે વર્તતિ આત્મશક્તિ તેનો રૂપાંતરે થવો તે ભવન કહિયે. તિહાં દૃષ્ટાંત જેમ ક્ષીર તે દૂધ દધિભાવે પરિણમે, વિકારાંતરે થવો તે રીતે રહે એ ભવનધર્મ કહિયે. જે જ્ઞાનાદિપર્યાયમાં અનં-

તજ્ઞેય જાણવાની શક્તિ છે પણ જે જ્ઞેય જે રીતે પરિણમે તે રીતે જ્ઞાનગુણ પ્રવર્તે એ જ્ઞાનગુણનું પ્રવર્તન તે પ્રતિસમયે વિપરિણામપણે પરિણમન છે. એ પણ ભવન ધર્મ છે. વલી વૃત્યંતરવર્તને અન્યપણે વ્યક્તિને હેતુ કરણે જે ભવાંતરે વર્તવો તે વિપરિણામ કહિયે. તથા વલી વર્દતે કે૦ વધે એ વચને ઉપચયરૂપપણે પ્રવર્તે જેમ અંકુર વધે છે તેમ વર્ણાદિક પુદ્ગલના ગુણ ઉપચયપણે વધે એ ઉપચયરૂપ ભવનતા વૃત્તિ વ્યજ્યતે કે૦ પ્રગટ કરિયે હૈયે.

એમ ગુણને કાર્યાંતરપણે પરિણમને દ્રવ્યમાં ભવન ધર્મ છે “અપક્ષીયતે” એ વચને કરીને તુ કે૦ વલી તેહિજ પરિણામનો ઝળો થયો અથવા ટલવો કહિયે, દુર્બલ થતા પુરુષની પરે, જેમ પુરુષ દુર્બલ થાય તેમ પર્યાયને ઘટવે દ્રવ્ય પ્રમાણાદિક તથા તે સમયે અગુરુલઘુ પર્યાય ઘટવે તે દુર્બલ થવું તે રૂપ જે ભવનવૃત્તિને અંતરે વ્યક્તિ કે૦ પ્રગટતા કહિ છે ‘તથા વિનશ્યતિ’ એમ કહેવાથી આવિર્ભૂત કે૦ પ્રગટ થયો જે ભવનધર્મનો વર્તવો તેનો તિરોભાવ થયો કહિયે. જેમ વિણસ્યો ઘટ જે મૃત્પિંડને ઘિષે તે ચક્રાદિ કારણે પ્રગટ થયો, જે ઘટ તેને પ્રધ્વંસે વિનાશ કહિયે. એમ દ્રવ્યને વિષે કાર્ય કરવારૂપ જે પર્યાય તેને તિરોભાવે અન્યપણે કાર્યકરણ રીતે સમવસ્થાન જે રહેવું તે સમયે તે ભવનવૃત્તિ કહિયે. તથા તિરોભાવપણને અભાવે થાવું જે કપાલાદિક ઉત્તર ભવન તેપણે વર્તવું એ પણ ભવન ધર્મ છે. એમ અનુક્રમે અવિચ્છિન્ન નિરંતર રૂપેં ઇત્યાદિક અનેક આકારે દ્રવ્ય તેજ ભવન લક્ષણ કહિયે. એ ભવ્ય સ્વભાવ જાણવો દ્રવ્યનેવિષે જે અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમયેત્વ, અગુરુલઘુત્વાદિક ધર્મ, તે ત્રણે કાલમાં મૂલ અવસ્થાને અપરિત્યાગે કે૦ તજતા નથી.

તેહિજ રૂપપણે રહે. એવા જેટલા ધર્મ તે અભવ્યસ્વભાવ જાણવો, જે અનેક ઉત્પાદ વ્યયને પરિણમને ફિરવે ફિરે પણ જીવનો જીવપણો પલટાય નહીં તેમજ અજીવનો અજીવપણો પલટાય નહીં એ સર્વ અભવ્ય સ્વભાવ જાણવો.

હવે એ બે સ્વભાવ જો દ્રવ્યમાં ન માનિયેં તો શો દોષ થાય ? તે કહે છે. જો દ્રવ્યને વિષે ભવ્યપણો ન માનિયેં તો દ્રવ્યના જે વિશેષ ગુણ ગતિસહકાર, સ્થિતિસહકાર, અવગાહ દાન, જ્ઞાથકતા, વર્ણાદિ જે પંચાસ્તિકાયના વિશેષ ગુણ તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય, અને પ્રવૃત્તિ વિના કાર્યનો કરવો ન શાય અને કાર્યને અણકરને દ્રવ્યનો અર્થપણો થાય, તે માટે ભવ્ય સ્વભાવ છે.

જો દ્રવ્યને વિષે અભવનરૂપ અભવ્ય સ્વભાવ ન હોય અને એકલો ભવન સ્વભાવજ હોય તો નવા નવાપણે થવે તે દ્રવ્ય પલટીને અન્ય દ્રવ્ય થયી જાય તે માટે દ્રવ્યત્વ સત્ય પ્રમયેત્વાદિ ધર્મે અભવ્યપણો છે તેથીજ દ્રવ્ય પલટતો નથી તેમનો તેમજ રહે છે એ અભવ્યસ્વભાવ છે.

वचनगोचरा ये धर्मास्ते वक्तव्या, इतरे अवक्तव्याः । तत्राक्षराः संख्येयाः तत्सन्निपाता असं-
ख्येयाः तद्गोचरा भावाः भावश्रुतगम्याः अनन्तगुणाः वक्तव्याभावे श्रुताग्रहणत्वापत्तिः अव-
क्तव्याभावे अतीतानागतपर्यायाणां कारणतायोग्यतारूपाणामभावः सर्वकार्याणां निराधारताऽऽ-
पत्तिश्च सर्वेषां पदार्थानां ये विशेषगुणाश्चलनस्थित्यवगाहसहकारपूरणगलनचेतनादयस्ते पर-

મગુણાઃ ॥ શેષાઃ સાધારણાઃ, સાધારણાસાધારણગુણાસ્તેષાં તદનુયાયિપ્રવૃત્તિહેતુઃ પરમસ્વભાવઃ
ઇત્યાદયઃ સામાન્યસ્વભાવાઃ ॥

અર્થ—આત્માનો વીર્યનામા ગુણ તેના અવિભાગ જે વીર્યાંતરાય કર્મને આચર્યા છે તેજ વીર્યાંતરાયને ક્ષયોપશેમે તથા
ક્ષય થવાથી પ્રગટ્યો જે વીર્યધર્મ તેને ભાષાપર્યાયિ નામકર્મને ઉદયે લેવશાજે ભાષાવર્ગણાનાં પુદ્ગલ તે શબ્દપણે પરિ-
ણમે તે શબ્દ પુદ્ગલ સંધ છે, પણ શ્રોતાજનને જ્ઞાનના હેતુ છે એટલે જેમાં જે ગુણ ન હોય તે ગુણનું કારણ પણ થાય
નહી એમ જે કહે છે તે મૂળ છે, કેમકે જે નિમિત્તકારણ હોય તેમાં ગુણ હોય કિંવા ન પણ હોય, અને ઉપાદાન કાર-
ણમાં તે ગુણના કારણતાપણે તથા યોગ્યતાપણે નિયામક છે તે વચનયોગેજ ગ્રહવાય એવા જે વસ્તુમાં ધર્મ છે તેને વક્તવ્ય
ધર્મ કહિયે અને તેથી ઇતર કે ૦ જુદા જે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં અનેકધર્મ છે તે વચનમાં ગ્રહવાતા નથી, તેવા સર્વધર્મ
અવક્તવ્ય કહિયે. તે વક્તવ્યધર્મથી અવક્તવ્યધર્મ અનંતગુણ છે. વચનતો સંખ્યાતા છે પણ તે વચનોમાં એવો સામર્થ્ય
છે જે અવક્તવ્યધર્મ સર્વનો જ્ઞાનપણો થાય. ઉક્તં ચ અમિલપ્પા જે ભાવા, અણંતભાગો ચ અણમિલપ્પાણં, અમિલપ્પસ્સા-
ણંતો, ભાગો સુણ નિવદ્ધો અ ॥ ૧ ॥ તત્ર કે ૦ તિહાં અક્ષર સંખ્યાતા છે તે અક્ષરના સન્નિપાત સંયોગીભાવ અસંખ્યાતા
છે તે અક્ષર સન્નિપાતને ગ્રહવાય એવા જે પદાર્થાદિકના ભાવ તે અનંતગુણ છે, તેથી અવક્તવ્ય ભાવ અનંતગુણ છે,
જે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અભિલાપ્યભાવનો પરીક્ષપ્રમાણે ગ્રાહક છે. અવધિજ્ઞાન તે પુદ્ગલનો પ્રત્યક્ષપ્રમાણે જાણ છે,
પણ એક પરમાણુના સર્વપર્યાયને જાણે નહી. કેટલાક પર્યાયને જાણે તે પણ અસંખ્યાત સમર્થ જાણે અને કેવલજ્ઞાન એ

છ દ્રવ્યના સર્વપર્યાયને એકસમયમાં પ્રત્યક્ષ જાણે. માટે જો દ્રવ્યમાં વ્યક્તવ્યપણો ન હોયતો શ્રુતજ્ઞાને ગ્રહણથાય નહીં અને જે ગ્રંથાભ્યાસ, ઉપદેશાદિક, સર્વકામ થાય છે તેતો એમ નથી માટે દ્રવ્યમાં વ્યક્તવ્યપણો છે.

અવ્યક્તવ્યાભાવે કેવલ અવ્યક્તવ્યપણાને ન માનિયે તો અતીતપર્યાય તે વસ્તુમાં કારણતાની પરંપરામાં રહ્યા છે, તથા અનાગતપર્યાય સર્વ યોગ્યતામાં રહ્યા છે તે સર્વનો અભાવ થાય, તેવારે વસ્તુમાં વર્તમાનપર્યાયની છતિ પામિયે તેથી અતીત અનાગતનો જ્ઞાન થાય નહીં, માટે અવ્યક્તવ્યસ્વભાવ અવશ્ય માનવો અને વર્તમાન સર્વકાર્ય તે નિરાધાર થઈ જાય અને દ્રવ્યમાં એકસમયમાં અનંતા કારણ છે તે અનંતા કારણના અનંતા કાર્ય ધર્મ છે અને અનંતા કાર્યના અનંતા કારણપરંપરાનું જ્ઞાન તે કેવલીને છે અને વર્તમાનકાલે કારણધર્મ તથા કાર્યધર્મથી અનંતગુણા કારણ કાર્યની યોગ્યતારૂપ સત્તા છે તે કોઈના અવિભાગ નથી પણ અવિભાગી જે જ્ઞાનાદિક ગુણ તેમાં અનંતા કારણધર્મ અનંતા કાર્યધર્મ ઉપજવાની યોગ્યતારૂપ સત્તા છે તે સર્વ અવ્યક્તવ્યરૂપ છે.

હવે પરમ સ્વભાવનું સ્વરૂપ કહે છે. સર્વ જે ધર્માસ્તિકાથાદિક પદાર્થ તેના વિશેષ ગુણ જે ધર્માસ્તિકાચનો ચલન સહકારીપણો તથા અધર્માસ્તિકાચનો સ્થિતિસહાય આકાશાસ્તિકાચનો અવગાહક તથા પુદ્ગલદ્રવ્યનો પૂરણગલન, જીવ દ્રવ્યનો ચેતનાલક્ષણ, એ સર્વ દ્રવ્યના વિશેષગુણ કહ્યા. એમ લક્ષણરૂપ તથા દ્રવ્યાંતરથી ભિન્ન પાડવાનું મૂલ કારણ તે પરમ પ્રકૃષ્ટ ગુણ કહિયે. એ પ્રધાન ગુણને અનુયાયી વીજા જે સાધારણ ગુણ તે ગુણ પંચાસ્તિકાચમાં પામિયે. તે ના નામ અવિનાશીપણો, અલંકારપણો, નિત્યત્વાદિક ધર્મ એ પંચાસ્તિકાચને સરિખા છે તે માટે સાધારણ ગુણ તથા પંચા-

સ્તિકાયમાં કોઈક અસ્તિકાયમાં પામિયે. કોઈકમાં ન પામિયે તે ગુણને સાધારણ અસાધારણ કહિયે, તે સર્વ ગુણને વિષે વિશેષગુણને અનુયાયિ પ્રવર્તે છે તે પ્રવર્તનના કારણ દ્રવ્યમાં એક પરમસ્વભાવ પળો છે, તે પરમસ્વભાવને પરિણમને દ્રવ્યના સર્વગુણ મુખ્ય ગુણને અનુગમેજ પ્રવર્તે. તે પરમસ્વભાવ સર્વદ્રવ્યને વિષે છે એટલે તેર સામાન્ય સ્વભાવ કહ્યા વલી અનેકાંતજયપતાકામાં કહ્યા છે.

તથાસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, અસર્વગતત્વ, પ્રદેશવત્ત્વાદિભાવાઃ પુનઃ તત્ત્વાર્થટીકાયાં પુનરપ્યાદિગ્રહણં કુર્વન્ જ્ઞાપયત્યત્રાનન્તર્ધર્મવત્ત્વં તત્ત્વશક્તિઃ પ્રસ્તારયન્તુ સર્વે ધર્માઃ પ્રતિપદ્મં પ્રવચનત્વેન પુંસા યથાસંભવમાયોજનીયાઃ ક્રિયાવત્ત્વં પર્યાયોપયોગિતા પ્રદેશાષ્ટકનિશ્ચલતા એવંપ્રકારાઃ સંતિ ભૂયાંસઃ અનાદિપરિણામિકા ભવન્તિ જીવસ્વભાવા ધર્માદિભિસ્તુ સમાના ઇતિ વિશેષઃ ।

અર્થ—તેમજ અસ્તિપળો, નાસ્તિપળો, કર્તાપળો, ભોક્તાપળો, ગુણવંતપળો, અસર્વવ્યાપિપળો, પ્રદેશવંતપળો, ઇત્યાદિ. અનંતસ્વભાવવંત દ્રવ્ય છે. તેમજ તત્ત્વાર્થ ટીકામધ્યે પરિણામિક ભાવના ભેદ વચ્ચાણતાં કહ્યો છે. પુનરપિ આદિ શબ્દના ગ્રહણ કરતાં એમ જણાવે છે જે વસ્તુ અનંતધર્મવંત છે તે સર્વ વિસ્તારી શકે નહીં તો પણ દ્રવ્ય દ્રવ્યને વિષે પ્રવચનના જાણ પુરુષે જેમ સંભવે તેમ ધર્મ જોડવા. તથા ક્રિયાવંતપળો જે જ્ઞાનાદિક ગુણ તે લોકાલોક જાણવાને પ્રતિ સમયે પ્રવર્તે છે. શ્રી ભાષ્યકારે જ્ઞાનાદિ ગુણ તે કરણ અને તેજ ગુણની પ્રવૃત્તિ તે ક્રિયા જાણવી તથા દેખવો તે કાર્ય

એમ ધર્માસ્તિકાયાદિકના સર્વે ગુણ તે ત્રણ પરિણતિયે પરિણામી છે, તે માટે પંચાસ્તિકાય તે અર્થક્રિયા કરે છે, તે ક્રિ-
 યાવંતપણો જાણતો. સર્વપર્યાયનો ઉપયોગીપણો એ પણ જીવસ્વભાવ છે તથા પ્રદેશાષ્ટકની નિશ્ચલતા એ પણ જીવનો
 સ્વભાવ છે. તિહાં ધર્માધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ અસ્તિકાયના પ્રદેશ અનાદિ અનંતકાલ અવસ્થિતપણે છે. પુદ્ગલને ચલણ-
 પણો સદા સર્વદા છે. પુદ્ગલપરમાણુ તથા પુદ્ગલસ્કંધ તે સંખ્યાતો કાલ અથવા અસંખ્યાતો કાલ એકક્ષેત્રે રહે પણ પછે
 અવશ્ય ચલ થાય. તથા જીવદ્રવ્યને સર્કર્મા સંસારીપણે ક્ષેત્રથી ક્ષેત્રાંતર ગમન ભવથી ભવાંતર ગમનરૂપ ચલતા છે, તે
 જીવને સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને પ્રગટવે સર્વ પરભાવભોગીપણો નિવારવે આત્મસ્વરૂપ નિરધારણ
 સ્વરૂપ ભાસન સ્વરૂપ પરિણમને કરવે, સ્વરૂપ એકત્વે, સ્વધર્મકર્તા સ્વધર્મભોક્તાપણે, સકલપરભાવ તજવે, નિરાવરણ,
 નિઃસંગ, નિરામય, નિર્દ્વંદ્વ, નિષ્કલંક, નિર્મલ, સ્વીય અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર, અરૂપી, અવ્યાવાધ, પરમાનં-
 દમયી, સિદ્ધાત્મા, સિદ્ધક્ષેત્રે રહ્યા તે સાદિઅનંતકાલ સ્થિર છે. સકલપ્રદેશ સ્થિર છે, અને સંસારી જીવ તેના આઠ
 પ્રદેશ સદા સર્વદા સ્થિર છે. તે આઠપ્રદેશ નિરાવરણે તથા આચારાંગની ટીકા શૈલંગાચાર્યકૃત તેના લોકવિજયાધ્યયનને
 પ્રથમોદ્દેશકે તદનેન પંચદશવિધેનાપિ યોગેનાત્મા અષ્ટૌ પ્રદેશાન્ વિહાય તત્ત્વભાજનોદકવદુદ્ધર્ત્તમાનૈઃ સર્વરૈવાત્મપ્રદેશ-
 રાત્મપ્રદેશાવષ્ટધાકાશસ્થં કાર્મણશરીરયોગ્યં કર્મદલિકં યદ્ બધ્નાતિ તત્ પ્રયોગકર્મેત્યુચ્યતે.

એટલે આઠ પ્રદેશે કર્મ લાગતા નથી. ઇહાં કોઈ પુછે જે આઠ પ્રદેશ નિરાવરણ છે તો લોકાલોક કેમ જાણતા નથી ?
 તિહાં ઉત્તર જે આત્મ દ્રવ્યની જે ગુણપ્રવૃત્તિ તે સર્વપ્રદેશમિલે પ્રવર્ષે તો તેમાં એ આઠ પ્રદેશ અલ્પ છે તેથી આઠ પ્રદેશમાં

સર્વગુણ નિરાવરણ છે પણ કાર્ય કરી શકતા નથી. જેમ અગ્નિનું અત્યંત સૂક્ષ્મ કળીયું હોય તેમાં દાહક પાચક પ્રકાશક ગુણ છે પણ અલ્પતા માટે દાહકાદિકાર્ય કરી શકતું નથી.

વલી કોહ પુછે જે એ આ અષ્ટ પ્રદેશ તે નિરાવરણ કેમ રહી શક્યા ? તેનું ઉત્તર જે ચલપ્રદેશ હોય તેને કર્મ લાગે પણ અચલપ્રદેશને કર્મ લાગે નહીં. એમ ભગવતીસૂત્રે કહ્યું છે. જે એઅઈ, વેઅઈ, ચલઈ, ફંદઈ, ઘટ્ટઈ, સે બંધઈ, એ પાઠ છે તે માટે જે ચલ હોય તે બંધાય અને આઠ પ્રદેશ તો અચલ છે. તેથી એ આઠ પ્રદેશને બંધ નથી, તથા કાર્યાભ્યાસે પ્રદેશ મેલા થાય તેથી પ્રદેશના ગુણ પણ તિહાં તે કાર્ય કરવાને પ્રવર્તે છે તથા જે દ્રવ્યનો જે ગુણ જે પ્રદેશ હોય તે ગુણ તે પ્રદેશ મૂકી અન્ય ક્ષેત્રે જાય નહીં તથા જીવના આઠ પ્રદેશ સર્વથા નિરાવરણ છે. વીજા પ્રદેશે અક્ષરનો અનંતમો ભાગ ચેતના સર્વદા ઉઘાડી છે. એ રીતે સંતિ કે. છે. ઘણા અનાદિ પરિણામિકભાવ તે ભવંતિ કે. હોય. અનાદિ પરિણામિકભાવ છે તે જીવના ભાવ છે અને સપ્રદેશાદિક ધર્માસ્તિકાથ પ્રમુખને વિષે સમાન છે એમ જાણવો. इत्यादिक विशेष स्वभाव છે.

भिन्नभिन्नपर्यायप्रवर्तनस्वकार्यकरणसहकारभूताः पर्यायानुगतपरिणामविशेषस्वभावाः ते च के,
 १ परिणामिकता, २ कर्तृता, ३ ज्ञायकता, ४ ग्राहकता, ५ भोक्तृता, ६ रक्षणता, ७ व्याप्या-
 व्यापकता, ८ आधाराधेयता, ९ जन्यजनकता, १० अगुरुलघुता; ११ विभूतकारणता, १२ का-

રકતા, ૧૩ પ્રમુતા, ૧૪ ભાવુકતા, ૧૫ અભાવુકતા, ૧૬ સ્વકાર્યતા, ૧૭ સપ્રદેશતા, ૧૮ ગતિ-
સ્વભાવતા, ૧૯ સ્થિતિસ્વભાવતા, ૨૦ અવગાહકસ્વભાવતા, ૨૧ અચળતા, ૨૨ અચલતા, ૨૩
અસદ્ગતા, ૨૪ અક્રિયતા, ૨૫ સક્રિયતા इत्यादि स्वीयोपकरणप्रवृत्तिनैमित्तिकाः “उक्तं च स-
म्मतौ” आरोपोपचारेण यथदृष्टेक्षते सञ्ज दस्तुधर्मः उपाधिताभवनात् न चोपाधिर्वस्तुसत्ता इति ॥

અર્થ—હવે વિશેષ સ્વભાવ કહે છે. મિશ્રમિશ્ર જે પર્યાય છે તેનું કાર્ય કારણપણે જે પ્રવર્તન તેના સહકારભૂત જે પર્યાયાનુગત પરિણામિ એવા જે સ્વભાવ તે વિશેષ સ્વભાવ કહિયે. તેના અનેક ભેદ છે. તે શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત શાસ્ત્રચાર્તા-સમુદ્ધય ગ્રંથમાં કહ્યા છે તે કહે છે.

૧ સર્વ દ્રવ્યને પોતાના ગુણ સમય સમયમાં કાર્ય કરવે પ્રવર્તે તે મિશ્રમિશ્ર પરિણામે પરિણમે તે સર્વ પોતાના ગુણ તેને કારણિક છે તે પરિણામિકપણો કહિયે, ૨ તત્ર કર્નૃત્વં જીવસ્ય નાન્યેષાં તિહાં આત્મા કર્તા છે એટલે કર્તાપણો જીવ દ્રવ્યને વિષે છે. “અપ્પા કત્તા વિકત્તા ચ” इति उत्तराध्ययनवचनात्, ૩ જ્ઞાયકતા જાણપણાની શક્તિ જીવને વિષે છે. જ્ઞાનલક્ષણ જીવ છે. તે માટે ગિન્દૃઈ કાચિણં इति आवश्यकनिर्युक्तिवचनात्, ૪ ગ્રાહકશક્તિ પણ જીવને છે. ગૃહ્ણતીતિ ક્રિયાનો કર્તા જીવ છે, ૫ ભોક્તાશક્તિ પણ જીવમાં છે. “જો કુણઈ સો મુંજઈ ચઃ કર્તા સ એવ ભોક્તા” इति वचनात्. ૧ રક્ષણતા, ૨ વ્યાપકતા, ૩ આધારાધેયતા, ૪ જન્યજનકતા તત્ત્વાર્થવૃત્તિ મધ્યે છે તથા અગુરુલઘુતા, વિમુતા, કર-

ળતા, કાર્યતા, કારકતા, એ શક્તિની વ્યાખ્યા શ્રીવિશેષાવશ્યકે છે, ભાવુકતા તથા અભાવુકતા શક્તિ તે શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિકૃત ભાવુક નામે પ્રકરણ મધ્યે કહિ છે.

એમ કેટલીક શક્તિ જૈનના તર્કગ્રંથો જે અનેકાંતજયપતાકા સમ્મતિ પ્રમુખમાં છે તથા ઊર્ધ્વપ્રચયશક્તિ અને તિર્યક પ્રચયશક્તિ, ઓઘશક્તિ, સમુચિતશક્તિ, એ સર્વ સંમતિગ્રંથને વિષે છે. તથા જે દ્વિગુણી આત્મા માને તે સર્વધર્મ શક્તિરૂપ જ માને છે તેણે દાનાદિકલબ્ધિ અવ્યાધાધસુખ પ્રમુખ શક્તિ માની છે. इहां व्याख्यांतरे જે ગુણકરણ છે તેને કર્તાદિકપણો તે સામર્થ્ય છે, જાણવો દેખવો તે કાર્ય છે, કેટલીક શક્તિ જીવમાંજ છે, અને કેટલીક પંચાસ્તિકાય મધ્યે છે. તથા દેવસેનકૃત નયચક્રમધ્યે જીવને અચેતન સ્વભાવ, મૂર્ત સ્વભાવ, તથા પુદ્ગલ પરમાણુને ચેતન સ્વભાવ, અમૂર્ત સ્વભાવ કહ્યા તે અસત્ છે, એતો આરોપણે કોઈક કહે તે કથનમાત્ર જાણવો. પણ એ વાત છતીમાં નથી, જે ધર્મ આરોપે તથા ઉપચારે ગવેષાય તે વસ્તુનો ધર્મ નથી. ઉપાધિથી થાય છે, તે માટે જે ઉપાધિ તે વસ્તુની સત્તા નથી એમ ધારવું.

धर्मास्तिकाये अमूर्त्ताचेतनाक्रियगतिसहायादयो गुणाः । अधर्मास्तिकाये अमूर्त्ता चेतनाक्रियस्थितिसहकारादयो गुणाः । आकाशास्तिकाये अमूर्त्ताचेतनाक्रियावगाहनादयो गुणाः । पुद्गलास्तिकाये मूर्त्ताचेतनसक्रियपूरणगलनादयो वर्णगन्धरसस्पर्शादयो गुणाः । जीवास्तिकाये ज्ञानदर्शनचारित्रवीर्याऽव्यावधामूर्त्ताऽगुरुलघ्वनवगाहादयो गुणाः । एवं प्रतिद्रव्यं गुणानामनन्तत्वं ज्ञेयम् ॥

અર્થ—ધર્માસ્તિકાયના ગુણ ચાર ૧ અરૂપી, ૨ અચેતન, ૩ અક્રિય, ૪ ગતિસહાય ઇત્યાદિ અનંતગુણ છે. અધર્માસ્તિકાયના ગુણ ચાર ૧ અરૂપી, ૨ અચેતન, ૩ અક્રિય, ૪ સ્થિતિસહાય, ઇત્યાદિ અનંતગુણ છે. આકાશાસ્તિકાયના ગુણ ચાર ૧ અરૂપી, ૨ અચેતન, ૩ અક્રિય, ૪ અવગાહનાદિક અનંતગુણ છે. પુદ્ગલાસ્તિકાયના ગુણ ચાર છે ૧ રૂપી, ૨ અચેતન, ૩ સક્રિય, ૪ પૂરણગલન. ૧ વર્ણ, ૨ ગંધ, ૩ રસ, ૪ સ્પર્શ ઇત્યાદિક ગુણ અનંતા છે. જીવાસ્તિકાયને વિષે ૧ જ્ઞાન, ૨ દર્શન, ૩ ચારિત્ર, ૪ વીર્ય, ૫ અવ્યાવાધ, ૬ અરૂપી, ૭ અગુરુલઘુ, ૮ અનવગાહાદિક અનંતગુણ છે, એ રીતે દ્રવ્યનેવિષે અનંતાગુણ જાણવા.

પર્યાયાઃ ષોઢા દ્રવ્યપર્યાયા અસંખ્યેયપ્રદેશસિદ્ધત્વાદયઃ । ૧ દ્રવ્યવ્યઅનપર્યાયાઃ દ્રવ્યાણાં વિશેષગુણાશ્ચેતનાદયશ્ચલનસહાયાદયશ્ચ, ૨ ગુણપર્યાયાઃ ગુણા વિભાગાદયઃ ૩ ગુણવ્યઅનપર્યાયા જ્ઞાયકાદયઃ કાર્યરૂપાઃ મતિજ્ઞાનાદયઃ જ્ઞાનસ્ય, ચક્ષુર્દર્શનાદયો દર્શનસ્ય, ક્ષમામાર્દવાદયઃ ચારિત્રસ્ય, વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાદયો મૂર્ત્તસ્ય ઇત્યાદિ ૪ સ્વભાવપર્યાયા અગુરુલઘુવિકારાઃ તે ચ દ્વાદશપ્રકારાઃ ષડ્ગુણહાનિવૃદ્ધિરૂપાઃ અવાગ્ગોચરાઃ એતે પચ્ચ પર્યાયાઃ સર્વદ્રવ્યેષુ, વિભાવપર્યાયાઃ જીવે નરનારકાદયઃ ॥ પુદ્ગલે ઘ્વણુકતોઽનંતાણુકપર્યન્તાસ્કન્ધાઃ

અર્થ—હવે નયજ્ઞાન કરવાનો અધિકાર કહે છે, તિહાં દ્રવ્યાસ્તિકનયના મૂલ બે ભેદ છે. ૧ શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક, ૨ અશુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક, અને દેવસેનકૃત પદ્ધતિમાં દ્રવ્યાસ્તિકના દશ ભેદ કર્યા છે તે સર્વ એ બે ભેદ મધ્યે સમાય છે, તથા તે સામાન્ય સ્વભાવમાં સમાણા છે તે માટે ઇહાં ન ચલાવ્યા.

હવે પર્યાયના છ ભેદ કહે છે તિહાં પ્રથમ ૧ જે દ્રવ્યને વિષે એકત્વપણે રહ્યા જે જીવાદિકના અસંખ્યાતા પ્રદેશ તથા આકાશના અનંતા પ્રદેશ એ દ્રવ્ય પર્યાય કહિયે, ૨ સિદ્ધત્વાદિક અલંકારત્વાદિક તથા દ્રવ્યનો વ્યંજક કે પ્રગટપણો જે માને છે તે દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય કહિયે.

દ્રવ્યનો વિશેષ ગુણ જે અન્ય દ્રવ્યમાં નથી તેને વિશેષ ગુણ કહિયે. તે જીવને ચેતનાદિક અને ધર્માસ્તિકાયમાં ચલણસહકાર તથા અધર્માસ્તિકાયમાં સ્થિરસહકાર, આકાશમાં અવગાહદાન, પુદ્ગલમાં પૂરણગલણરૂપ એ સર્વ દ્રવ્યની મિશ્રતાને પ્રગટ કરે છે તે માટે એ ધર્મને દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય કહિયે.

૩ એક ગુણના અવિભાગ અનંતા છે તેનો વિંડપણો તે ગુણપર્યાય કહિયે ૪ ગુણવ્યંજન પર્યાય તે જ્ઞાનનો જાણંપણો તથા ચારિત્રનો સ્થિરતાપણો इत्यादિક અથવા જ્ઞાનગુણના ભેદાંતર જ્ઞાનના ભેદ જે મતિજ્ઞાનાદિક પાંચ તથા દર્શનગુણના ચક્ષુદર્શનાદિક ભેદ તથા ચારિત્ર ગુણના ક્ષમાદિક ભેદ, પુદ્ગલનો રૂપી ગુણ તેના ભેદ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સંસ્થાનાદિક, અરૂપી ગુણના અવન્ને, અગંધે, અરસે, અપાસે, इत्यादિક ચાર ચાર જાણવા તે ગુણ વ્યંજન પર્યાય, ૫ સ્વભાવ પર્યાય તે વસ્તુનો કોઈક સ્વભાવજ એવો છે તે અગુરુલઘુપણે છે. છ પ્રકારની વૃદ્ધિ તથા છ પ્રકારની હાનિ એવી રીતે

बार प्रकारें परिणमे छे. इहां कोई प्रेरकनो योग नथी. वस्तुने मूल धर्मनो हेतु छे. एनुं स्वरूप पुरुं वचनगोचर नथी. अनुभव गम्य नथी. केमके श्रीठाणांगसूत्रनी टीका मध्ये श्रुतज्ञान वृद्धिना सात अंग छे तिहां प्रथम सूत्रअंग, बीजुं निर्युक्ति अंग, ३ भाष्यअंग, ४ चूर्णिवालो सूत्रादि सर्वना अर्थ कहें छे. ५ टीका व्याख्या निरंतर ए पांच अंग तो ग्रंथरूप छे. तथा छठो अंग परंपरारूप छे तथा सातसुं अंग अनुभव ए साते कारणे विनय सहित भणतां सुणतां थकां, साचा अर्थ पामिने आत्मानुं ज्ञान निर्मल थाय. श्री भगवतीसूत्रे “गाथा” सुत्तत्थो खलु पढमो बीओ निर्युक्तिमिसिओ भणिओ, तइयो अ निरवसेसो, एस विहि होइ अणुओगे, ए पांच पर्याय कहा ते सर्व द्रव्य मध्ये छे.

विभाव पर्याय ते जीव तथा पुद्गल मध्येज छे, ते विभाव पर्याय जीवने नरनारकीपणुं पामवुं ते तथा पुद्गलनो द्व्यणुक त्र्यणुकादिक खंधनो मिलवुं, अनंताणुक पर्यंत अनंतपुद्गल स्कंधरूप ते विभाव पर्याय कहियें.

मेवाद्यनादिनित्यपर्यायाः चरमशरीरत्रिभागन्यूनावगाहनादयः सादिनित्यपर्यायाः सादिसान्त-
पर्याया भवशरीराध्यवसायादयः अनादिसान्तपर्याया भव्यत्वादयः तथा च निक्षेपाः सहज-
रूपा वस्तुनः पर्यायाः एवं चत्वारो वस्तुपजाया इति भाष्यवचनात् नामयुक्ते प्रति वस्तुनि
निक्षेपचतुष्टयं युक्तम् उक्तं चानुयोगद्वारे जत्थ य जं जाणिजा, निक्खेवं निक्खिखवे निरव-
सेसं, जत्थवि य नो जाणिजा, चउक्कयं निक्खिखवे तत्थ, ॥१॥ तत्र नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपः

જ્ઞાનનિષ્કેપઃ ભાવનિષ્કેપઃ તદ્ નાગનિષ્કેપો દ્વિવિધઃ સહજઃ સાદ્ધૈતિકશ્ચ, સ્થાપનાઽપિ દ્વિવિધા
સહજા આરોપજા ચ, દ્રવ્યનિષ્કેપો દ્વિવિધઃ આગમતો નોઆગમતશ્ચ તત્ર આગમતઃ તદર્થ-
જ્ઞાનાનુપયુક્તઃ નોઆગમતો જ્ઞશરીરભવ્યશરીરતદ્વ્યતિરિક્તભેદાન્નિધા, ભાવનિષ્કેપો દ્વિવિધઃ
આગમતો નોઆગમતશ્ચ તદ્જ્ઞાનોપયુક્તઃ તદ્ગુણમયશ્ચ વસ્તુ સ્વધર્મયુક્તં તત્ર નિષ્કેપા વસ્તુનઃ
સ્વપર્યાયા ધર્મભેદાઃ

અર્થ—પુદ્ગલનું મેરુપ્રમુખ તે અનાદિનિત્યપર્યાય છે. જીવની સિદ્ધાવસ્થા, સિદ્ધાવગાહનાદિક, તે સાદિનિત્યપર્યાય છે, તથા ભાવ અને શરીર તથા અધ્યવસાય એ ત્રણ પ્રકારના યોગસ્થાન જે વીર્યના ક્ષયોપશમથી ડપના તેમાં કષાયસ્થાન જે ચેતનાનો ક્ષયોપશમ કષાયના ઉદયથી મિલ્યા અને સંયમસ્થાન જે ચારિત્રનો ક્ષયોપશમ પરિણમી જે ચેતનાદિક ગુણ એ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનક તે સાદિસાંતપર્યાય છે, તથા સિદ્ધિગમનયોગ્યતા ધર્મ તે ભવ્યપણો એ પર્યાય તે અનાદિ સાંત છે, જે સિદ્ધત્વપણો પ્રગટે ભવ્યત્વપર્યાયનો વિનાશ છે તે માટે અનાદિકાલનો છે પણ અંત થયા સહિત છે, માટે અનાદિ સાંતપર્યાય છે, એમ પર્યાય અનેક જાણવા.

તથા વસ્તુમાં સહજના જે ચાર નિપેક્ષા છે તે પણ વસ્તુના સ્વપર્યાય છે, તે શ્રીવિશેષાવશ્યકની ભાષ્યમધ્યે કહ્યો છે. “ચત્તારો વત્થુપજ્ઞાયા” એ વચન છે તે માટે સ્વપર્યાય કહિયે. વલી શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રમાં કહ્યો છે, જિહાં જે વસ્તુના

જેટલા નિક્ષેપા જાણિયેં તિહાં તે વસ્તુના તેટલા નિક્ષેપા કરિયેં. કદાચિત્ વધતાં નિક્ષેપા ભાસનમાં ન આવે તોપણ ૧ નામ, ૨ સ્થાપના, ૩ દ્રવ્ય, ૪ ભાવ, એ ચાર નિક્ષેપા તો અવશ્ય કરવા, તેમાં નામનિક્ષેપાના બે ભેદ છે.

૧ સહજનામ, ૨ સાંકેતિકનામ, તે કોઈનો કયો નામ, તથા સ્થાપનના બે ભેદ છે. ૧ સહજસ્થાપના તે વસ્તુની અવગા-
હનારૂપ, ૨ આરોપસ્થાપના તે આરોપથી થઈ માટે કૃત્રિમ કહિયેં, આરોપજા કહિયેં. હવે દ્રવ્ય નિક્ષેપાના બે ભેદ છે તે કહે
છે, ૧ આગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપો તે જે જે પુરુષના સ્વરૂપના જાણપણે હમણાં તે ઉપયોગેં નથી તે આત્મદ્રવ્યનિક્ષેપ જે વસ્તુ તે
ગુણસહિત છે, પણ હમણાં તેપણે વર્તતા નથી. તેહના ત્રણ ભેદ છે. ૧ જ્ઞશરીર જેહના હતા પણ મરણ પામ્યા તેથી તેનું
શરીર જે ઋષભદેવના શરીરની ભક્તિ શ્રીજંબૂદ્વીપ પશ્ચતીમાં છે, ૨ ભવ્યશરીર તે હમણાં તો ગુણમય નથી પણ ગુણમય
થશે, જેમ અયમત્તામુનિ, ૩ ભવ્યશરીર જાણવો, ૩ તદ્વ્યતિરિક્ત જે તે ગુણે વર્તે છે પણ તે ઉપયોગેં હમણાં વર્તતા નથી.

ભાવનિક્ષેપાના બે ભેદ ૧ આગમથી ભાવનિક્ષેપો તે આગમના અર્થનો જાણ વલી તે ઉપયોગેં વર્તે છે, ૨ નોઆગમથી
ભાવનિક્ષેપો તે જેપણે જાણે વર્તે છે તેજ રૂપ છે, એ રીતે નિક્ષેપા કહેવા.

એ ચાર નિક્ષેપામાં પહેલા ત્રણ નિક્ષેપા તે કારણરૂપ છે, અને ચોથો ભાવનિક્ષેપો તે કાર્યરૂપ છે, તે ભાવનિક્ષેપાને નિપ-
જાવતાં પહેલા ત્રણ નિક્ષેપા પ્રમાણ છે નહીંકાં અપ્રમાણ છે. પહેલા ત્રણ નિક્ષેપા દ્રવ્યનય છે. એક ભાવનિક્ષેપો તે ભાવનય
છે. ભાવનિક્ષેપાને અણનિપજાવતાં એકલી દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ તે નિષ્ફલ છે. એમ શ્રીઆચારાંગની ટીકામાં લોકવિજય અધ્ય-
યને કહ્યું છે તે લક્ષીયે છે. “ફલમેવ ગુણઃ ફલગુણઃ ફલં ચ ક્રિયા ભવતિ તસ્યાશ્ચ ક્રિયાયાઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર-

રહિતાયા એહિકામુષ્મિકાર્થં પ્રવૃત્તાયાઃ અનાત્યંતિકોઽનૈકાન્તિકો ભવેત્ ફલં ગુણોપ્યગુણો ભવતિ સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર-
ક્રિયા યાસ્ત્વેકાન્તિકાનાયાધસુખાલ્યસિદ્ધિગુણોઽવાપ્યતે એતદુક્તં ભવતિ સમ્યક્દર્શનાદિકૈવ ક્રિયાસિદ્ધિઃ ફલગુણેન ફલ-
વત્યપરા સુ સાંસારિકસુખફલાભ્યાસ એવ ફલાધ્યારોપાન્નિષ્ફલેત્યર્થઃ”

એટલે રક્તવ્રતી પરિણમવા વિના જે ક્રિયા કરવી તે યકી સંસારિક સુખ થાય તે ક્રિયા નિષ્ફલ છે એ પાઠ છે માટે ભાવ
નિષ્કેપાના કારણ વિના પેહેલા વ્રણે નિષ્કેપા નિષ્ફલ છે નિષ્કેપા તો મૂલગી વસ્તુના પર્યાય છે દ્રવ્યનો સ્વધર્મજ છે.

નયાસ્તુ પદાર્થજ્ઞાને જ્ઞાનાંશાઃ તત્રાનન્તધર્માત્મકે વસ્તુન્યેકધર્મોન્નયનં જ્ઞાનં નયઃ તથા “રક્તા-
કરે” નીયતે યેન શ્રુતાલ્યપ્રમાણવિષયીકૃતસ્યાર્થસ્યાંશસ્તદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ સ પ્રતિપત્તુર-
ભિપ્રાયવિશેષો નયઃ, સ્વાભિપ્રેતાદંશાદિતરાંશાપલાપી પુનર્નયાભાસઃ, સ વ્યાસસમાસાભ્યાં
દ્વિપ્રકારઃ વ્યાસતોઽનેકવિકલ્પઃ સમાસતો દ્વિભેદઃ દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકઃ તત્ર દ્રવ્યાર્થિ-
કશ્ચતુર્ધા ૧ નૈગમ, ૨ સદ્બ્રહ્મ, ૩ વ્યવહાર, ૪ ઋજુસૂત્રભેદાત્, પર્યાયાર્થિકસ્ત્રિધા, ૧ શબ્દ,
૨ સમભિરૂઢ, ૩ એવંભૂતભેદાત્,

અર્થ—જે નય છે તે પદાર્થના જ્ઞાનને વિષે જ્ઞાનના અંશ છે. તિહાં નયનું લક્ષણ કહે છે. અનંત ધર્માત્મક જે વસ્તુ
એટલે જીવાદિક એક પદાર્થમાં અનંતા ધર્મ છે તેનો જે એક ધર્મ ગવેધ્યો તો પણ અન્ય કે ૦ બીજા અનંતા ધર્મ તેમાં રહ્યા

છે તેનો ઉચ્છેદ નહીં અને ગ્રહણ પણ નહીં એક ધર્મની મુખ્યતા કરવી તે નય કહિયે. તે નયના વ્યાસ કે. વિસ્તારથી અનેક ભેદ છે અને સમાસ કે. સંક્ષેપથી બે ભેદ છે ૧ દ્રવ્યાર્થિક, ૨ પર્યાયાર્થિક, તે રત્નાકરાવતારિકાગ્રંથથી લક્ષિયે છે. “દ્રવતિ દ્રોષ્યતિ અદુદ્રવત્ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યં તદેવાર્થઃ સોઽસ્તિ યસ્ય વિષયત્વેન સ દ્રવ્યાર્થિકઃ.”

જે વર્તમાન પર્યાયને દ્રવ્ય છે અને આગામિકકાલે દ્રવ્યે તથા અતીતકાલે દ્રવ્યો હતો તે દ્રવ્ય કહિયે તેજ છે અર્થ પ્રયોજન વિષયપણે જેને તે દ્રવ્યાર્થિક કહિયે. એટલે પર્યાય તે જન્ય અને દ્રવ્ય તે જનક કહ્યો તથા દ્રવ્ય તે ધ્રુવ અને પર્યાય તે ઉત્પાદ વિનાશરૂપ છે ઉક્ત ચ.

“પર્યેતિ ઉત્પાદવિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ સ એવાર્થઃ સોઽસ્તિ યસ્યાસૌ પર્યાયાર્થિકઃ” જે ઉપજવા વિણશવાનો પરિ કે. નવા નવાપણે એતિ કે. પામે તેજ અર્થ પ્રયોજન તેને પર્યાયાર્થિક કહિયે. તે દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક એ બે ધર્મને દ્રવ્ય તથા પર્યાય કહિયે.

ఇहां कोइक पुछे जे बीजो गुणार्थिक केम कहेता नथी ? ते वली रत्नाकरावतारिका मध्ये कह्यो छे “गुणस्य पर्याये एवान्तर्भूतत्वात् तेन पर्यायार्थिकेनैव तत् सङ्ग्रहात्.”

જે ગુણ તે પર્યાયને વિષે અંતર્ભૂત છે તે પર્યાયાર્થિક મધ્યેજ સંગ્રહ્યો છે. તે પર્યાય બે ભેદ છે એક સહભાવિ બીજો ક્રમ-ભાવિ. તેમાં સહભાવિ તે ગુણ છે તે પર્યાયને વિષે અંતર્ભૂત છે, તિહાં દ્રવ્ય પર્યાયથી વ્યતિરિક્ત સામાન્ય વિશેષ એ બે ધર્મ છે માટે સામાન્ય વિશેષ બે નયવત્તા કેમ કહેતા નથી ? એમ કોઈ પુછે તેને ઉત્તર.

जे “द्रव्यपर्यायाभ्यां व्यतिरिक्तयो सामान्यविशेषयोरप्रसिद्धेः तथाहि द्विप्रकारं सामान्यमुक्तमूर्ध्वतासामान्यं तिर्यक्-
सामान्यं च तत्रोर्ध्वसामान्यं द्रव्यमेव तिर्यक्सामान्यं तु प्रतिव्यक्तिसदृशपरिणामलक्षणं व्यञ्जनपर्याय एव.” ए पाठ्थी
ऊर्ध्व सामान्य ते द्रव्यनो धर्म छे अने तिर्यक्सामान्य ते पर्याय धर्म छे “विशेषोऽपि वैसादृश्यविवर्तलक्षणं पर्याय एवा-
न्तर्भवति नैताभ्यामधिकनयावकाशः”

विशेषपणे अनेक रीतें वर्तवानो लक्षण छे ते पर्यायने विषे अंतर्भाव छे ते माटे भिन्न नयनो अवकाश नथी. ए वे
नय मध्येज अंतर्भाव छे. तेमां वली द्रव्यार्थिकता चार भेद छे १ नैगम, २ संग्रह, ३ व्यवहार, ४ ऋजुसूत्र तथा पर्या-
यार्थिकता त्रण भेद छे १ शब्द, २ समभिरूढ, ३ एवंभूत.

विकल्पान्तरे ऋजुसूत्रस्य पर्यायार्थिकताप्यस्ति स नैगमस्त्रिप्रकारः आरोपांशसङ्कल्पभेदाद्
विशेषावश्यके तूपचारस्य भिन्नग्रहणात् चतुर्विधः । न एके गमा आशयविशेषा यस्य स नैगमः
तत्र चतुःप्रकार आरोपः द्रव्यारोपगुणारोपकालारोपकारणाद्यारोपभेदात् तत्र गुणे द्रव्यारोपः
पञ्चास्तिकायवर्तनागुणस्य कालस्य द्रव्यकथनं एतद्गुणे द्रव्यारोपः १ ज्ञानमेवात्मा अत्र द्रव्ये
गुणारोपः २ वर्तमानकाले अतीतकालारोपः अद्य दीपोत्सवे वीरनिर्वाणं, वर्तमाने अनागतका-
लारोपः अद्यैव पद्मनाभनिर्वाणं, एवं षड् भेदाः कारणे कार्यारोपः बाह्यक्रियाया धर्मत्वं धर्म-

कारणस्य धर्मत्वेन कथनं । सङ्कल्पो द्विविधः स्वपरिणामरूपः कार्यान्तरपरिणामश्च अंशोऽपि
द्विविधः भिन्नोऽभिन्नश्चेत्यादि शतभेदो नैगमः ।

अर्थ—वली विकल्पांतरे ऋजुसूत्र ते पर्यायार्थिकमां पण कह्यो छे. केमके ए विकल्परूप नय छे ते माटे. तेमां नैग-
मना त्रण भेद छे १ आरोप, २ अंश, ३ संकल्प तथा विशेषावश्यकमां चोथो भेद पण उपचारपण कहे छे, नथी एक
गमो अभिप्राय जेनो ते नैगमनय कहिये. एटले अनेक आशयी छे ते नैगमनयना चार भेद छे ते मध्ये आरोपना चार
प्रकार छे. १ द्रव्यारोप, २ गुणारोप, ३ कालारोप, ४ कारणाद्यारोप.

१ तिहां गुणादिकने विषे द्रव्यपणो मानवो ते द्रव्यारोप. जेम वर्तना परिणाम ते पंचास्तिकायनो परिणमन धर्म छे
तेने कालद्रव्य कहि बोलाव्यो ए काल ते भिन्न पिंडरूप द्रव्य नथी. पण आरोपे द्रव्य कह्यो छे माटे द्रव्यारोप अने
द्रव्यने विषे गुणनो आरोप करवो. जेम ज्ञानगुण छे पण ज्ञानी तेज आत्मा एम ज्ञानने आत्मा कह्यो ते गुणनो आरोप
कह्यो माटे गुणारोप. तथा जेम श्रीवीरनिर्वाण थया तेने तो घणो काल गयो छे पण आज दीवालीना दीवसें वीरनो नि-
र्वाण छे एम कहेवुं ए वर्तमानमां अतीतनो आरोप कर्यो. अथवा आज श्रीपद्मनाभ प्रभुनो निर्वाण छे, एम कहेवुं तेम वर्त-
मानने विषे अनागत कालनो आरोप छे. एवी रीते वली अतीतना बे भेद छे तथा एवीज रीते अनागतना बे भेद छे
अने वर्तमानना बे भेद ऊपर कहा ते सर्व मली कालारोपना छ भेद जाणवा.

वली कारण विषे कार्यनो आरोप करवो ते कारण चार छे. १ उपादान कारण, २ निमित्त कारण, ३ असाधारण

કારણ, ૪ અપેક્ષા કારણ, તેમાં બાહ્યદ્રવ્યક્રિયા તે સાધ્યસાપેક્ષવાલાને ધર્મનું નિમિત્ત કારણ છે, તોપણ એને ધર્મકારણ કહિયે. તેમજ શ્રીતીર્થંકર મોક્ષનું કારણ છે તેથી તેને તાર્યાણ કહ્યો તે કારણને વિષે કર્તાપણાનો આરોપ કર્યો એમ આરોપતા અનેક પ્રકારે છે. તે કારણાદ્યારોપ વલી સંકલ્પનૈગમના બે ભેદ છે ૧ સ્વપરિણામરૂપ જે વીર્ય ચેતનાનો જે નવો નવો ક્ષયોપશમ તે લેવો. બીજો કાર્યાતર નવે નવે કાર્યે નવો નવો ઉપયોગ થાય તે એ બે ભેદ થયા. તથા અંશનૈગમના પણ બે ભેદ છે, ૧ મિશ્રાંશ તે જૂદો અંશસ્કંધાદિકનો બીજો અમિશ્રાંશ તે જે આત્માના પ્રદેશ તથા ગુણના અવિભાગ ઇત્યાદિક એ સર્વ નૈગમનયના ભેદ જાણવા એટલે નૈગમનય કહ્યો.

સામાન્યવસ્તુસત્તાસદ્ગ્રાહકઃ સદ્ગ્રહઃ સ દ્વિવિધઃ સામાન્યસદ્ગ્રહો વિશેષસદ્ગ્રહશ્ચ, સામાન્ય-સદ્ગ્રહો દ્વિવિધઃ મૂલત ઉત્તરતશ્ચ, મૂલતોઽસ્તિત્વાદિભેદતઃ ષડ્વિધઃ ઉત્તરતો જાતિસમુદાયભે-દરૂપઃ જાતિતઃ ગવિ ગોત્વં, ઘટે ઘટત્વં, વનસ્પતૌ વનસ્પતિત્વં, સમુદયતઃ સહકારાત્મકે વને સહકારવનં, મનુષ્યસમૂહે મનુષ્યત્વં, ઇત્યાદિ સમુદાયરૂપઃ અથવા દ્રવ્યમિતિ સામાન્યસદ્ગ્રહઃ જીવ ઇતિ વિશેષસદ્ગ્રહઃ તથા વિશેષાવશ્યકે “સંગ્રહણં સંગિન્હઃ સંગિન્હંતેવ તેણ જં ભેદા તો સંગ્રહો સંગિહિય પિંડિયત્થં વડ્જસ્સ” સંગ્રહણં સામાન્યરૂપતયા સર્વવસ્તુનામાક્રોડનં સદ્ગ્રહઃ અથવા સામાન્યરૂપતયા સર્વં ગૃહ્ણતીતિ સદ્ગ્રહઃ અથવા સર્વેઽપિ ભેદાઃ સામાન્યરૂ-

पतया सङ्ग्रहान्ते अनेनेति सङ्ग्रहः अथवा संगृहीतं पिण्डितं तदेवार्थोऽभिधेयं यस्य तत् सङ्ग्रहीतपिण्डितार्थं एवंभूतं वचो यस्य सङ्ग्रहस्येति सङ्ग्रहीतपिण्डितं तत् किमुच्यते इत्याह संगृहीय मागृहीयं संपिण्डियमेगजाइमाणीयं ॥ संगृहीयमणुगमो वा बहरे गोपिण्डियं भणियं ॥१॥ सामान्याभिमुख्येन ग्रहणं सङ्ग्रहीतसङ्ग्रह उच्यते, पिण्डितं त्वेकजातिमानितमभिधीयते पिण्डितसङ्ग्रहः अथ सर्वव्यक्तिष्वनुगतस्य सामान्यस्य प्रतिपादनमनुगमसङ्ग्रहोऽभिधीयते व्यतिरेकस्तु तदितरधर्मनिषेधाद् ग्राह्यधर्मसङ्ग्रहकारकं व्यतिरेकसङ्ग्रहो भण्यते यथा जीवो जीव इति निषेधे जीवसङ्ग्रह एव जातः अतः १ सङ्ग्रहः, २ पिण्डितार्थः, ३ अनुगमः, ४ व्यतिरेकभेदाच्चतुर्विधः अथवा स्वसत्ताख्यं महासामान्यं संगृह्णाति इतरस्तु गोत्वादिकमवान्तरसामान्यं पिण्डितार्थमभिधीयते महासत्तारूपं अवान्तरसत्तारूपं “एगं निच्चं निरवयवमक्रियं सवगं च सामन्नं * एतत् महासामान्यं गवि गोत्वादिकमवान्तरसामान्यमिति संग्रहः ॥

* एकं सामान्यं सर्वत्र तस्यैव भावात् तथा नित्यं सामान्यं अविनाशात्तथा निरवयवं अदेशत्वात्, अक्रियं देशान्तरगमनाभावात् सर्वगतं च सामान्यं अक्रियत्वादिति ॥

અર્થ—હવે સંગ્રહનય કહે છે સામાન્યે મૂલ સર્વ દ્રવ્ય વ્યાપક નિત્યત્વાદિક સત્તાપણે રહ્યા જે ધર્મ તેનો જે સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહ કહિયે તેના બે ભેદ છે ૧ સામાન્ય સંગ્રહ, ૨ વિશેષ સંગ્રહ વલી સામાન્ય સંગ્રહના બે ભેદ છે ૧ મૂલ સામાન્ય સંગ્રહ, ૨ ઉત્તર સામાન્ય સંગ્રહ વલી મૂલ સામાન્ય સંગ્રહના અસ્તિત્વાદિક છ ભેદ છે તે પૂર્વે કહ્યા છે તથા ઉત્તર સામાન્યના બે ભેદ છે, ૧ જાતિસામાન્ય, ૨ સમુદાયસામાન્ય તિહાં ગાયના સમુદાયમાં ગોત્વરૂપ જાતિ છે તથા ઘટસમુદાયમાં ઘટત્વપણો અને વનસ્પતિને વિષે વનસ્પતિત્વપણો તે જાતિસામાન્ય કહ્યો અને આંબાના સમૂહને વિષે આંબવન કહે તથા મનુષ્યના સમૂહમાં મનુષ્ય ગ્રહણ થાય તે સમુદાય સામાન્ય ૫ ઉત્તર સામાન્ય તે અલ્પદર્શન તથા અચ્છુદર્શનને ગ્રાહીક છે અને મૂલ સામાન્ય તે અવધિદર્શન તથા કેવલદર્શનથી ગ્રહવાય છે અથવા ૧ સામાન્યસંગ્રહ, ૨ વિશેષસંગ્રહ તિહાં છ દ્રવ્યના સમુદાયને દ્રવ્ય કહ્યું ૬ સામાન્ય સંગ્રહ ઇહાં સર્વનો ગ્રહણ થયો છે અને જીવને જીવદ્રવ્ય કહી અજીવદ્રવ્યથી જૂદો ભેદ પાડ્યો ૬ વિશેષસંગ્રહ ૬ વિશેષસંગ્રહનો વિસ્તાર ઘણો છે તથા વિશેષાવશ્યકથી સંગ્રહનયના ચાર ભેદ તે લખિયે છિયે મૂલ પાઠમાં કહેલી ગાથાનો અર્થ છે.

સંગ્રહણં કે० એકઠો એકવચન મધ્યે એક અધ્યવસાય ઉપયોગમાં સમકાલે ગ્રહેવું સામાન્યરૂપપણે સર્વ વસ્તુનો આક્રોહણ ગ્રહણ કરવો તે સંગ્રહ કહિયે અથવા સામાન્યરૂપપણે સર્વ સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહ કહિયે, અથવા જેથકી સર્વ ભેદ સામાન્યપણે ગ્રહિયે તેને સંગ્રહ કહિયે, અથવા સંગૃહીતં પિણ્ડિતં કે० જે વચનથી સમુદાયઅર્થ ગ્રહવાય તે સંગ્રહ વચન કહિયે તેના ચાર ભેદ છે. ૧ સંગૃહીત સંગ્રહ, ૨ પિણ્ડિત સંગ્રહ, ૩ અનુગમ સંગ્રહ, ૪ વ્યતિરેક સંગ્રહ.

૧ સામાન્યપણે વહેંચણ વિના ગ્રહણ થાય એવો જે ઉપયોગ અથવા એવું વચ્ચન અથવા એવો ધર્મ કોઈપણ વસ્તુને વિશે હોય તેને સંગૃહીત સંગ્રહ કહિયે.

૨ અને એકજાતિ માટે એકપણો માનિને તે એકમન્યે સર્વેનો ગ્રહણ થાય જેમ “એને આયા” “એને પુગલે” इत्यादि વસ્તુ અનંતિ છે પણ જાતિ એક માટે ગ્રહવાય છે તે વીજો પિંડિત સંગ્રહ કહિયે.

૩ જે અનેક જીવરૂપ અનેક વ્યક્તિ છે તે સર્વમાં પામિયે જેમ સત્ચિત્મયો આત્મા એટલે સર્વજીવ તથા સર્વપ્રદેશ સર્વગુણ તે જીવનાં લક્ષણ છે એને અનુગમ સંગ્રહ કહિયે.

તથા જેને ના કહેવે તેથી ઇતરનો સર્વ સંગ્રહપણે જ્ઞાન થાય તે જેમ અજીવ છે તેવારે જે જીવ નહી તે અજીવ કહિયે એટલે કોઈક જીવ છે એમ વ્યતિરેક વચ્ચને ટેર્યો તથા ઉપયોગે જીવનો ગ્રહણ થાય તે વ્યતિરેક સંગ્રહ કહિયે.

અથવા સંગ્રહનય બે મેદે કહેવાય છે. ૧ મહાસત્તારૂપ, ૨ અવાંતરસત્તારૂપ એ રીતે પણ સંગ્રહનો સ્વરૂપ કહ્યો છે.

“સદિતિ મણિયમ્મિ જમ્હા, સઘ્વત્થાણુપ્પવસણ્ણુ બુદ્ધી । તો સઘં સત્તમત્તં નત્થિ તદત્થંતરં કિંચિ ॥૧૧॥” યદ્યસ્માત્ સદિ-
ત્યેવં મણિતે સર્વત્ર ભુવનત્રયાંતર્ગતવસ્તુનિ બુદ્ધિરનુપવર્તતે પ્રધાવતિ નહિ તત્ કિમપિ વસ્તુ અસ્તિ યત્ સદિત્યુક્તે જ્ઞાનિતિ
બુદ્ધૌ ન પ્રતિભાસતે તસ્માત્ સર્વં સત્તામાત્રં ન પુનઃ અર્થાંતરં તત્ શ્રુતસામર્થ્યાત્ યત્ સંગ્રહેણ સંગૃહ્યતે તેન પરિણમનરૂપ-
ત્વાદેવ સંગ્રહસ્યેતિ” એટલે ત્રણે ભુવનમાં એહથી વસ્તુ કોઈ નથી જે સંગ્રહનયને ગ્રહણમાં આવતી નથી જેજે વસ્તુ છે તે સર્વ
સંગ્રહનયમાં ગ્રહવાળી જ છે એ સંગ્રહનય કહ્યો.

संग्रह्यहीतवस्तुभेदान्तरेण विभजनं व्यवहरणं प्रवर्त्तनं वा व्यवहारः, स द्विविधः शुद्धोऽशु-
द्धश्च । शुद्धो द्विविधः वस्तुगतव्यवहारः धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां स्वस्वचलनसहकारादिजी-
वस्य लोकालोकादिज्ञानादिरूपः स्वसंपूर्णपरमात्मभावसाधनरूपो गुणसाधकावस्थारूपः गुणश्रे-
ण्यारोहादिसाधनशुद्धव्यवहारः । अशुद्धोपि द्विविधः सद्विभूतासद्विभूतभेदात् सद्विभूतव्यवहारो
ज्ञानादिगुणः परस्परं भिन्नः, असद्विभूतव्यवहारः कषायात्मादि मनुष्योऽहं देवोऽहं । सोऽपि
द्विविधः संश्लेषिताशुद्धव्यवहारः शरीरं मम अहं शरीरी । असंश्लेषितासद्विभूतव्यवहारः पुत्र-
कलत्रादिः, तौ च उपचरितानुपचरितव्यवहारभेदाद् द्विविधौ तथा च विशेषावश्यके “व्यवह-
रणं व्यवहार एव तेन व्यवहार एव सामान्यं । व्यवहारपरोक्ष ज्ञो विसेसज्ञो तेन व्यवहारो ॥”
व्यवहरणं व्यवहारः, व्यवहरति स इति वा व्यवहारः, विशेषतो व्यवह्रियते निराक्रियते सा-
मान्यं तेनेति व्यवहारः लोको व्यवहारपरो वा विशेषतो यस्मात्तेन व्यवहारः । न व्यवहारा-
स्वस्वधर्मप्रवर्तितेन ऋते सामान्यमिति स्वगुणप्रवृत्तिरूपव्यवहारस्यैव वस्तुत्वं तमन्तरेण तद्भा-

વાત્ સ દ્વિવિધઃ વિભજન, ૧ પ્રવૃત્તિ, ૨ ભેદાત્ । પ્રવૃત્તિવ્યવહારસ્ત્રિવિધઃ વસ્તુપ્રવૃત્તિઃ ૧ સાધ-
નપ્રવૃત્તિઃ ૨ લૌકિકપ્રવૃત્તિશ્ચ, ૩ સાધનપ્રવૃત્તિસ્ત્રેધા લોકોત્તર, લોકિકા, ૨ કુપ્રાવચનિક, ૩
ભેદાત્ इति व्यवहारनयः श्रीविशेषावश्यके ॥

અર્થ—હવે વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા કરે છે સંગ્રહનયે ગૃહીત જે વસ્તુ તેને ભેદાંતરે વિભજન કે० વહેંચવું તે વ્યવહાર-
નય જેમ દ્રવ્ય એવું સામાન્ય નામ કહ્યું તેમાં વલી વેહેંચણ કરિયે જે દ્રવ્યના બે ભેદ છે. ૧ જીવ દ્રવ્ય, ૨ અજીવ દ્રવ્ય,
ઘલી તેમાં પળ વેહેંચણ કરિયે જે જીવના બે ભેદ ૧ સિદ્ધ બીજા સંસારી એમ વેહેંચણ કરવી તે સર્વ વ્યવહારનયનો સ્વભાવ
જાણવો અથવા વ્યવહરણ કે० પ્રવર્તન તે વ્યવહારનય તેના બે ભેદ છે. ૧ શુદ્ધ વ્યવહાર, ૨ અશુદ્ધ વ્યવહાર, વલી શુદ્ધ
વ્યવહારના બે ભેદ છે. ૧ સર્વ દ્રવ્યની સ્વરૂપરૂપ શુદ્ધપ્રવૃત્તિ જેમ ધર્માસ્તિકાયની ચલણસહાયતા તથા અધર્માસ્તિકાયની
સ્થિરસહાયતા તથા જીવની જ્ઞાયકતા ઇત્યાદિકને વસ્તુગત શુદ્ધ વ્યવહાર કહિયે, ૨ દ્રવ્યનો ઉત્સર્ગ નિપજવા માટે રક્ત-
ત્રયી શુદ્ધતા ગુણસ્થાને શ્રેણીઆરોહણરૂપ તે સાધનશુદ્ધ વ્યવહાર કહિયે.

વલી અશુદ્ધ વ્યવહારના બે ભેદ છે. ૧ સદ્ભૂત, ૨ અસદ્ભૂત તેમાં જે ક્ષેત્રે અવસ્થાને અભેદે રહ્યા જે જ્ઞાનાદિ ગુણ તેને
પરસ્પર ભેદે કહેવા તે સદ્ભૂતવ્યવહાર.

તથા જેમ ક્રોધી હું માની હું અથવા દેવતા હું મનુષ્ય હું ઇત્યાદિ દેવતાપણો તે હેતુપણે પરિણમતાં ગ્રહ્યા જે દેવગતિવિ-

પાકી કર્મ તેને ઉદયરૂપ પરભાવ છે તેપણ યથાર્થ જ્ઞાન વિના ભેદજ્ઞાનશૂન્ય જીવને એક કરી માને છે તે અશુદ્ધ વ્યવહાર કહિયે તેના બે ભેદ છે. ૧ સંશ્લેષિત અશુદ્ધ વ્યવહાર તે જે શરીર મારું હું શરીરી इत्यादિક સંશ્લેષિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર, ૨ અસંશ્લેષિત અશુદ્ધ વ્યવહાર તે આ પુત્ર મારો ધનાદિક મારા એમ કહેવું તે અસંશ્લેષિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર તેના ઉપચરિત અનુપચરિત એ બે ભેદ જાણવા.

તથા વિશેષાવયવક મહાભાષ્યમાં કહ્યું છે જે વ્યવહારનયના મૂલ બે ભેદ છે એક વેંહેચણરૂપ વ્યવહાર નીજો પ્રવૃત્તિ વ્યવહાર તે વલી પ્રવૃત્તિના ત્રણ ભેદ છે, ૧ વસ્તુ પ્રવૃત્તિ, ૨ સાધન પ્રવૃત્તિ, ૩ લૌકિક પ્રવૃત્તિ તેમાં વલી સાધન પ્રવૃત્તિના ત્રણ ભેદ છે, ૧ જે અરિહંતની આજ્ઞાએ શુદ્ધ સાધનનાર્થે દુષ્ટલોક સંસાર દુર્લભોગ આશંસાદિ દોષ રહિત જે રત્નત્રયીની પરિણતિ પરભાવત્યાગ સહિત તે લોકોત્તર સાધન પ્રવૃત્તિ, ૨ જે સ્યાદ્વાદ વિના મિથ્યાભિનિવેશ સહિત સાધનપ્રવૃત્તિ તે કુપ્રાવચનિક સાધનપ્રવૃત્તિ, ૩ અને જે લોકના સ્વસ્વદેશ કુલની ચાલે પ્રવૃત્તિ તે લોકવ્યવહાર પ્રવૃત્તિ એ ત્રણ પ્રવૃત્તિ કહિયે. એ વ્યવહારનયના ભેદ જાણવા. તિહાં દ્વાદશસાર નયચક્રમાં એકેક નયના સો સો ભેદ કહ્યા છે તે જૈનશાસન રહસ્યના જાણ જીવે તે ગ્રંથમાંથી ધારવા એ વ્યવહારનય કહ્યો.

उज्जं ऋजुं सुयं नाणमुज्जुसुयमस्स सोऽयमुज्जुओ । सुत्तयइ वा जमुज्जुं वत्थुं तेणुज्जुसुत्तो
ति ॥१॥ उज्जति ऋजुश्रुतं सुज्ञानं बोधरूपं ततश्च ऋजु अवक्रमश्रुतमस्यसोऽयमृजुश्रुतं वा अथवा

ऋजु अवक्रं वस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्र इति कथं पुनरेतदभ्युपगतस्य वस्तुनोऽवक्रत्वमित्याह ॥
 पञ्चुपन्नं संपद्यमुपपन्नं जं च जस्स पत्तेयं । तं ऋजु तदेव तस्सत्थि उ वक्कम्मन्नंति जमसंतं ॥२॥
 यत्सांप्रतमुत्पन्नं वर्तमानकालीनं वस्तु, यच्च यस्य प्रत्येकमात्मीयं तदेव तदुभयस्वरूपं वस्तु
 प्रत्युत्पन्नमुच्यते तदेवासौ नयः ऋजु प्रतिपाद्यते तदेव च वर्तमानकालीनं वस्तु तस्यार्जुसूत्र-
 स्यास्ति अन्यत्र शेषातीतानागतं परकार्यं च यद्यस्मात् असद्विद्यमानं ततो असत्त्वादेव तद्वक्र-
 मिच्छत्यसाविति । अत एव उक्तं निर्युक्तिकृता “पञ्चुपन्नगाही उजुसुयनयविही मुणेयवोति”
 यत् कालत्रये वर्तमानमंतरेण वस्तुत्वं उक्तं च यतः अतीतं अनागतं भविष्यति न सांप्रतं
 तद् वर्तते इति वर्तमानस्यैव वस्तुत्वमिति अतीतस्य कारणता अनागतस्य कार्यता जन्यजन-
 कभावेन प्रवर्तते अतः ऋजुसूत्रं वर्तमानग्राहकं तद् वर्तमानं नामादिचतुःप्रकारं ग्राह्यम् ॥

अर्थ—हवे ऋजुसूत्रनय कहे छे ऋजु के० सरल छे श्रुत के० बोध ते ऋजुसूत्र कहिये ऋजु शब्दें अवक्र एटले
 समो छे श्रुत जेने ते ऋजुसूत्र कहिये अथवा ऋजु अवक्रपणे वस्तुने जाणे कहे ते ऋजुसूत्र कहिये ते वस्तुनो वक्रपणो
 केम जाणिये ते कहे छे सांप्रत के० वर्तमानपणे उपनो जे वर्तमानकालें वस्तु ते ऋजुसूत्र कहिये अन्य जे अतीत अना-

ગત તે ઋજુસૂત્રની અવેશાયેં અછતો છે કેમકે અતીત તો વિણસીગયો છે અને અનાગત આવ્યોં નથી તેવારેં અતીત-અનાગત એ બે અવસ્તુ છે અને જે વર્તમાનપર્યાયેં વર્તે તે વસ્તુપણો છે જે પૂર્વકાલ પશ્ચાત્કાલ લેવી વસ્તુ કહેવી તે નૈગમનય છે આરોપરૂપ છે તિહાં કોઈ પુછે જે સંસારીસર્કર્મા જીવને સિદ્ધસમાન કહે છે તે તો અનાગતકાલેં સિદ્ધ થશે તો તમે અનાગતને અવસ્તુ કેમ કહોછો તેનો ઉત્તર જે હે ભવ્ય ! એ અનાગત ભાવિ માટે કહેતા નથી એતો વર્તમાન સર્વ ગુણની છતિ આત્મપ્રદેશે છે તે આવરણ દોષેં પ્રવર્તતિ નથી તેથી તિરોભાવીપણા માટે સંગ્રહનયેં કહિયેં પણ વસ્તુમાં સર્વ કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણ છતાં વર્તે છે તે માટે સિદ્ધ કહિયેં છૈયેં.

અને જે વસ્તુ તે નામાદિક પર્યાય સહિત વર્તે છે માટે નામાદિક નિક્ષેપા તે સર્વ ઋજુસૂત્રનયના મેદ છે તથા નામાદિક વ્રણ નિક્ષેપા તો દ્રવ્ય છે અને ભાવતે ભાવ છે એ વ્યાખ્યા કારણ કાર્યભાવની વેંચણ કરિયેં તે માટે છે પણ વસ્તુમાં સહજ ચાર નિક્ષેપા તે ભાવ ધર્મજ છે તથા એ સ્વસ્વકાર્યના કર્તાજ છે એ ઋજુસૂત્રના બે મેદ દિગંબર કહે છે, ૧ સૂક્ષ્મઋજુસૂત્ર, ૨ સ્થૂલઋજુસૂત્ર જે વર્તમાનકાલનો એક સમય તેને સૂક્ષ્મઋજુસૂત્ર કહિયેં અને જે વહુકાલિ તે સ્થૂલઋજુસૂત્ર એ પણ કાલાપેક્ષી ભાવ છે તથા એ ભાવનય છે અને યોગાવલંબીપણો તે વાહ્ય છે તેપણ દ્રવ્ય માટે એક દ્રવ્ય મધ્યે ગણે છે એ ઋજુસૂત્રનય કહ્યો.

‘શપ આક્રોશે’ શપનમાહ્વાનમિતિ શબ્દઃ, શપતીતિ વા આહ્વાનયતીતિ શબ્દઃ, શપ્યતે આહૂયતે

वस्तु अनेनेति शब्दः, तस्य शब्दस्य यो वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहात्तत्प्रधानत्वान्नयशब्दः यथा कृत-
कत्वादित्यादिकः पंचम्यंतः शब्दोऽपि हेतुः । अर्थरूपं कृतकत्वमनित्यत्वगमकत्वान्मुख्यतया
हेतुरुच्यते उपचारतस्तु तद्वाचकः कृतकत्वशब्दो हेतुरभिधीयते एवमिहापि शब्दवाच्यार्थपरि-
ग्रहादुपचारेण नयोऽपि शब्दो व्यपदिश्यते इति भावः । यथा ऋजुसूत्रनयस्याभीष्टं प्रत्युत्पन्नं
वर्त्तमानं तथैव इच्छत्यसौ शब्दनयः । यद्यस्मात्पृथुबुधोदरकलितमृन्मयं जलाहरणादिक्रिया-
क्षमं प्रसिद्धघटरूपं भावघटमेवेच्छत्यसौ न तु शेषान् नामस्थापनाद्रव्यरूपान् त्रीन् घटानिति ।
शब्दार्थप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टालक्षणश्च घटशब्दार्थो 'घट चेष्टायां' घटते इति घटः अतो
जलाहरणादिचेष्टां कुर्वन् घटः । अतश्चतुरोऽपि नामादिघटानिच्छतः ऋजुसूत्राद्विशेषिततरं
वस्तु इच्छति असौ । शब्दार्थोपपत्तेर्भावघटस्यैवानेनाभ्युपगमादिति अथवा ऋजुसूत्रात् शब्द-
नयः विशेषिततरः ऋजुसूत्रे सामान्येन घटोऽभिप्रेतः, शब्देन तु सद्भावादिभिरनेकधर्मैरभि-
प्रेत इति ते च सप्तभङ्गाः पूर्वं उक्ता इति ॥

અર્થ—હવે શબ્દનયનું સ્વરૂપ કહિયેં છૈયેં શપતિ કે० બોલાવે તેને શબ્દ કહિયેં અથવા શપિયેં બોલાવિયેં વસ્તુપણે તે શબ્દ કહિયેં તે શબ્દ જે વાચ્ય અર્થ તેને ગ્રહે એહવો છે પ્રધાનપણો જે નયમાં તેપણ શબ્દનય કહિયેં જેમ કૃતક તે જે કયો તેનો હેતુ જે ધર્મ તે જે વસ્તુમાં હોય તે બોલાય એટલે શબ્દનું કારણ તો વસ્તુનો ધર્મ થયો જેમ જલાહરણ ધર્મ જેમાં છે તેને ઘટ કહિયેં છૈયેં એમ ઇહાં પણ શબ્દ વાચ્યઅર્થ ગ્રહે તે માટે તે નયનો નામ પણ શબ્દ કહેવાય જેમ ઋજુસૂત્રનયને વર્તમાનકાલના ધર્મ ઇષ્ટ છે તેમ શબ્દાદિકનયને પણ વર્તમાનતાના ધર્મજ ઇષ્ટ છે.

કેમકે પેટે પૃથુ કે० પહોલો બુદ્ધ કે० ગોલ સંકોચિત ઉદરકલિતયુક્ત જલાહરણક્રિયાને સમર્થ પ્રસિદ્ધ ઘટરૂપ ભાવ-ઘટ તેનેજ ઘટ ઇચ્છે છે પણ શેષ નામ સ્થાપના અને દ્રવ્યરૂપ ત્રણ ઘટને એ શબ્દનય ઘટ માને નહીં ઘટ શબ્દના અર્થને તે સંકેતનેજ ઘટ કહે. ઘટ ધાતુ તે ચેષ્ટાવાચી છે અતઃ કારણાત્ કે० એ કારણપણા માટે એ શબ્દનય તે ચેષ્ટાકર્તાનેજ ઘટ કહે એટલે ઋજુસૂત્રનય ચાર નિશ્લેષા સંયુક્તને ઘટ માને અને શબ્દનય તે ભાવઘટનેજ ઘટ માને એટલો વિશેષપણો છે. શબ્દના અર્થની જિહાં ઉપપત્તિ હોય તેનેજ તે વસ્તુપણે કહે એટલે ઋજુસૂત્રનયે સામાન્ય ઘટ ગવેષ્યો અને શબ્દનયે સદ્ભાવ જે અસ્તિધર્મ તથા અસદ્ભાવ જે નાસ્તિધર્મ તે સર્વ સંયુક્ત વસ્તુને વસ્તુપણે કહે.

એટલે વસ્તુને શબ્દે બોલાવતાં સાતભાંગે બોલાવવો માટે એ સપ્તભંગી જેટલાજ શબ્દનયના ભેદ જાણવા તે સપ્તભંગીનો સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું છે. એ શબ્દાદિકનય વસ્તુના પર્યાયને અવલંબીને વસ્તુના ભાવધર્મના ગ્રાહક છે, તે માટે વસ્તુના ભાવ નિશ્લેષા એ નયેં મુખ્ય છે ધુરના ચાર નયમાં નામાદિક ત્રણ નિશ્લેષા મુખ્ય છે એ શબ્દનયનું સ્વરૂપ કહ્યું.

गाथा ॥ जं जं सण्णं भासइ ॥ तं तं चिय समभिरोहइ जम्हा ॥ सण्णंतरत्थविमुहो, तओ
 नओ समभिरूढोत्ति ॥१॥ यां यां संज्ञां घटादिलक्षणां भाषते वदति तां तामेव यस्मात्संज्ञा-
 न्तरार्थविमुखः समभिरूढो नयः नानार्थनामा एव भाषते यदि एकपर्यायमपेक्ष्य सर्वपर्यायवा-
 चकत्वं तथा एकपर्यायाणां सङ्करः पर्यायसङ्करे च वस्तुसङ्करो भवत्येवेति मा भूत्संकरदोषः,
 अतः पर्यायान्तरानपेक्ष एव समभिरूढनय इति ॥

अर्थ—हवे समभिरूढनयनी व्याख्या कहिये छैये. जे शब्दनय ते इंद्र, शक्र, पुण्डरीक इत्यादिक सर्व इंद्रना नामभेद
 छे, पण एक इंद्र पर्यायवन्त इंद्र देखी तेना सर्व नाम कहे, “उक्तं च विशेषावश्यके एकस्मिन्नपि इंद्रादिके वस्तुनि
 यावत् इन्दन शकन—पुरदारणादयोऽर्था घटन्ते तद्वशेनेन्द्रशक्रादिवहुपर्यायमपि तद्वस्तु शब्दनयो मन्यते समभिरूढवस्तु
 नैवं मंस्यते इत्यनयोर्भेदः

जे एक पर्याय प्रगटपणे अने शेषपर्यायने अणप्रगटवे शब्दनय तेटला सर्वनाम बोलावे पण समभिरूढनय ते न
 बोलावे एटलो शब्दनय तथा समभिरूढनयमां भेद छे भाटे हवे समभिरूढनय कहे छे.

घटकुंभादिकमां जे संज्ञानो बाध्य अर्थ देखाय तेज संज्ञा कहे जेमां संज्ञांतर अर्थने विमुख छे तेने समभिरूढनय
 कहिये. जो एक संज्ञामध्ये सर्व नामांतर मानिये तो सर्वनो संकर थाय तेवारें पर्यायनो भेदपणो रहे नही अने जे पर्या-

यांतर होय तेतो भेदपणेज होय तेथी पर्यायांतरनो भेदपणेज रह्यो ते माटे लिंगादिभेदने सापेक्षपणे वस्तुनो भेदपणेज मानवो. ए समभिरूढनय वखाण्यो. ए नयमां पण भेदज्ञाननी मुख्यता छे.

एवं जह सद्वत्थो. संतो भूओ तदन्नहामूओ ॥ तेणेवभूयनओ, सद्वत्थपरो विसेसेणं ॥१॥ एवं यथा घट चेष्टायामित्यादिरूपेण शब्दार्थो व्यवस्थितः तद्वत्ति तथैव यो वर्तते घटादिकोऽर्थः स एवं सन् भूतो विद्यमानः 'तदन्नहामूओति' वस्तु तदन्यथा शब्दार्थोल्लंघनेन वर्तते स तत्त्वतो घटाद्यर्थोपि न भवति किंभूतो विद्यमानः येनैवं मन्यते तेन कारणेन शब्दनयसमभिरूढनयाभ्यां सकाशादेवंभूतनयो विशेषेण शब्दार्थनयतत्परः । अयं हि योषिन्मस्तकारूढं जलाहरणादिक्रियानिमित्तं घटमानमेव चेष्टमानमेव घटं मन्यते न तु गृहकोणादिव्यवस्थितं । विशेषतः शब्दार्थतत्परोयमिति । वंजणमत्येणत्थं च वंजणेणोभयं विसेसेइ । जह घडसइं चेष्टावया तहा तंपि तेणेव ॥१॥ व्यञ्ज्यते अर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं वाचकशब्दो घटादिस्तं चेष्टावता एतद्वाच्येनार्थेन विशिनष्टि स एव घटशब्दो यच्चेष्टावन्तमर्थं प्रतिपादयति, नान्यम्

इत्येवं शब्दमर्थेन नैयत्ये व्यवस्थापयतीत्यर्थः । तथार्थमप्युक्तलक्षणमभिहितरूपेण व्यञ्जनेन विशेषयति चेष्टापि सैव या घटशब्देन वाच्यत्वेन प्रसिद्धा योषिन्मस्तकारूढस्य जलाहरणादिक्रियारूपा, न तु स्थानतरणक्रियात्मिका, इत्येवमर्थं शब्देन नैयत्ये स्थापयतीत्यर्थः इत्येवमुभयं विशेषयति शब्दार्थो नार्थः शब्देन नैयत्ये स्थापयतीत्यर्थः । एतदेवाह यदा योषिन्मस्तकारूढश्चेष्टावानर्थो घटशब्देनोच्यते स घटलक्षणोऽर्थः स च तद्वाचको घटशब्दः अन्यदा तु वस्त्वन्तरस्येव तच्चेष्टाभावादघटत्वं, घटध्वनेश्चावाच्यत्वनिलेवसुभवाविशेषक एवंभूतनय इति ॥

अर्थ—हवे एवंभूतनयनो स्वरूप कहिये छैयें एवं के० जेम घटचेष्टावाची इत्यादिक रूपे शब्दनयनो अर्थ कह्यो छे ए रीते जे घटादिक अर्थ वर्ते ते एवं के० एमज जे विद्यमानपणे शब्दना अर्थने ओलंघीने वर्ते ते तेशब्दनो वाच्य नथी अने शब्दार्थपणो जेमां न पामियें ते वस्तु ते रूपे नही माटे जो शब्दार्थमांथी एक पर्याय पण ओछो होय तो एवंभूतनय तेने ते पणो कहे नही ते माटे शब्दनयथी तथा समभिरूढनयथी एवंभूतनय ते विशेषांतर छे.

ए एवंभूतनय ते स्त्रीने मस्तके चढ्यो, पाणी आणवानी क्रियानो निमित्त मार्गे आवतापणानी चेष्टा करतो होय तेने घट माने पण घरने खूणें रह्यो जे घट तेने घट करी माने नही. केमके ते चेष्टाने अणकरतो छे ते माटे.

જે થકી અર્થને વ્યંજીયે કે० પ્રગટ કરીયે તેને વ્યંજન કહિયે વ્યંજન તે વાચક શબ્દ છે તે અર્થને કહે તે ક્રિયાવંત થકો તેનેજ તે વસ્તુ કહે વીજાને ન કહે અને તેહિજ અર્થે કહ્યું. જે લક્ષણ તે કહ્યાને રૂપે વિશેષ થાય જેમ ચેષ્ટા ઘટ શબ્દ વાચે પ્રસિદ્ધ છે યોષિત્ કે० સ્ત્રીને માથે પાળી લાવતો તે ઘટ તથા સ્થાનકેં રહ્યો અથવા તરણ ક્રિયા કરતાને એવંભૂતનય ઘટ કહે નહીં. એ શબ્દે અર્થ તથા અર્થે શબ્દને થાપે છે એનું એ રહસ્ય છે જે સ્ત્રીને મસ્તકેં ચઢ્યો ચેષ્ટાવંત અર્થ તે ઘટ શબ્દે બોલાવે તેથી અન્યથા તેને તેપણે બોલાવે નહીં જેમ સામાન્ય કેવલી જે જ્ઞાનાદિક ગુણે સમાન છે તેને સમભિરૂઢનય અરિહંત કહે પણ એવંભૂતનય તો સમવસરણાદિ અતિશય સંપદા સહિત તથા કેવલી તે ઇંદ્રાદિકેં પૂજતાં યુક્ત હોય તેનેજ અરિહંત કહે તે વિના ન કહે. વાચ્ય વાચકની પૂર્ણતાને કહે એ સ્વરૂપે એવંભૂતનય જાણવો.

એ સાતે નયના ભેદ તે વિશેષાવશ્યકને અનુસારે કહ્યા. નૈગમના દસ ભેદ, સંગ્રહના છ ભેદ અથવા બાર કહ્યા. વ્યવહારના ભેદ આઠ અથવા ચૌદ કહ્યા. ઋજૂસૂત્રના ચાર અથવા છ કહ્યા શબ્દના સાત ભેદ કહ્યા. સમભિરૂઢના બે ભેદ અને એવંભૂતનો એક ભેદ કહ્યો. એ રીતે સર્વના ભેદ કહ્યા. વલી નયચક્રમાં નયના ભેદ સાતસો કહ્યા છે તે પણ જાણવા.

एवमेव स्याद्वादरत्नाकरात् पुनर्लक्षणत उच्यते नीयते येन श्रुताख्यप्रामाण्यविषयीकृतस्यार्थस्य शस्तादितरांशौदासीन्यतः सम्प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः । स्वाभिप्रेतादंशादपरांशापलापी पुनर्नयाभासः । स समासतः द्विभेदः द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिक आद्यो नैगमसंग्रह व्यवहार ऋजु-

સૂત્રભેદાન્નતુર્જા કેચિત્ક્રુજુસૂત્રં પર્યાયાર્થિકં વદન્તિ તે ચેતનાંશત્વેન વિકલ્પસ્ય ઋજુસૂત્રે ગ્રહ-
 ણાત્ શ્રીવીરશાસને મુખ્યતઃ પરિણતિચક્રસ્યૈવ ભાવધર્મત્વેનાંગીકારાત્ તેષાં ઋજુસૂત્રઃ દ્રવ્ય-
 નયે એવ ધર્મયોર્ધર્મિણોર્ધર્મધર્મિણોશ્ચ પ્રધાનોપસર્જન આરોપસંકલ્પાંશાદિભાવેનાનૈકગમગ્રહણા-
 ત્મકો નૈગમઃ સત્ચૈતન્યમાત્મનીતિધર્મયોઃ ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યમિતિ ધર્મધર્મિણોઃ ક્ષણમેકો
 સુખી વિષયાસક્તો જીવ ઇતિ ધર્મધર્મિણોઃ સૂક્ષ્મનિગોદીજીવસિદ્ધસમાનસત્તાકઃ અયોગીનો
 સંસારીતિ અંશગ્રાહો નૈગમઃ ધર્માધર્માદીનામેકાન્તિકપાર્થક્યાભિસન્ધિનૈગમાભાસઃ

અર્થ—હવે સ્યાદ્વાદરત્નાકરથી નયસ્વરૂપ લખિયે છેયે નીચતે કે० પમાડીયે જે થકી શ્રુતજ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રમાણે વિષયે
 કીધો જે પદાર્થનો અંશ તે અંશથી ઇતર કે० બીજો જે અંશ તે થકી ઉદાસીપણો તેને પહિવર્જવા વાલાનો જે અભિ-
 પ્રાય વિશેષ તેને નય કહિયે એટલે વસ્તુના અંશને ગ્રહે અને અન્યથી ઉદાસીનપણો તે નય કહિયે. એક અંશને મુખ્ય
 કરીને બીજા અંશને ઉત્થાપે તે નયાભાસ કહિયે. તે નયના બે ભેદ છે એક દ્રવ્યાર્થિક બીજો પર્યાયાર્થિક તેમાં દ્રવ્યા-
 થિકના ૧ નૈગમ ૨ સંગ્રહ, ૩ વ્યવહાર, ૪ ઋજુસૂત્ર એ ચાર ભેદ છે. કેટલાક આચાર્ય તે ઋજુસૂત્રને વિકલ્પરૂપ માટે
 ભાવનય ગણે છે તે રીતે દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ ભેદ છે.

હવે નૈગમનયનું સ્વરૂપ કહે છે. જે ધર્મને પ્રધાનપણે અથવા ગૌણપણે અથવા ધર્મોને પ્રધાનપણે અથવા ગૌણપણે તથા ધર્મ ધર્મો એ બેઉને પ્રધાનપણે તથા ગૌણપણે જે ગવેષવો એટલે ધર્મોની પ્રાધાન્યતા તે વારે પર્યાયોની પ્રધાનતા થયી અને જિહાં ધર્મોનો પ્રધાનપણો તિહાં દ્રવ્યનો પ્રધાનપણો તેમજ ગૌણપણો તથા ધર્મ ધર્મોનો પ્રધાન ગૌણપણો એ રીતે જે દ્રવ્ય પર્યાયનો ગૌણ પ્રધાનપણાની ગવેષણા રૂપ જ્ઞાનોપયોગ તે નૈગમનય જાણવો તેના બોધને નૈગમ બોધ કહિયે તેના ઉદાહરણ કહે છે.

સત્ કે० છતાપણે ચૈતન્ય કે० જાણપણો તે તે ધર્મ વચ્ચે એક ધર્મ એક મુખ્યપણે ગણે અને બીજાને ગૌણપણે ન ગવેષે. એ રીતે નૈગમનય જાણવો. ઇહાં ચૈતન્ય નામે જે વ્યંજન પર્યાય તેને પ્રધાનપણે ગણે કેમકે ચૈતન્યપણો તે વિશેષ ગુણ છે અને સત્વનામા વ્યંજન પર્યાય છે તે સકલ દ્રવ્ય સાધારણ છે તે માટે તેને ગૌણપણે લેખવે એ નૈગમનો પ્રથમ ભેદ કહ્યો.

તથા વલી “વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્ય” એમ બોલવું તે ધર્મોનો નૈગમ છે ઇહાં “પર્યાયવત્ દ્રવ્ય” એમ વસ્તુ છે ઇહાં દ્રવ્યનો મુખ્યપણો વલી વસ્તુને પર્યાયવંત કહેવું તે વસ્તુનો ગૌણપણો અને પર્યાયનો મુખ્યપણો ઇહાં ઉભયગોચરપણા માટે એ નૈગમનો બીજો ભેદ કહ્યો.

“ક્ષણમેકઃ સુખી વિષયાસક્તો જીવ इति धर्मधर्मिणोरिति” ઇહાં વિષયાસક્ત જીવાશ્ચ જે ધર્મોના મુખ્યતાના વિશેષપણાથી સુખલક્ષણ ધર્મની પ્રધાનતા તે વિશેષણપણે કરીને ધર્મધર્મોને આલંબને એ બીજો નૈગમ જેવારે ધર્મ તથા ધર્મો

ए नेने अवलंबे, ग्रहण, करे तेवारे संपूर्ण वस्तुनो ग्रहण थयो तेवारे ए ज्ञानने प्रमाण कह्यो तिहां उत्तर द्रव्य पर्याय ते वेहुने प्रधानपणे अनुभवतो जे ज्ञान प्रमाण थाय इहां बे पक्षने विषे एकनी गौणता बीजानी मुख्यता लइने ज्ञान थाय छे ते माटे नय कहियें तथा बली सूक्ष्मनिगोदि जीव ते समाज सत्तावंत छे अथवा अयोगी केवली जिन तेने संसारी कहेवुं ते अंशनैगम.

हवे नैगमाभास कहे छे. वस्तुमां धर्म अनेक छे ते एकांते माने पण एकबीजाने सापेक्षपणे न माने एटले एक धर्मने माने अने बीजा धर्मने न माने ते नैगमाभास कहियें ए दुर्नय जाणवो. केमके अन्य नयने गवेषे नही माटे जेस आत्माने विषे सत्त्व तथा चैतन्य ए धर्म भिन्नभिन्न छे तेमां चैतन्यपणो न माने ते नैगमाभास कहियें एटले नैगमनय कह्यो.

यथाऽऽत्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परं भिन्ने सामान्यमात्रग्राही सत्तापरामर्शरूपसङ्ग्रहः स परापरभेदाद् द्विविधः तत्र शुद्धद्रव्य सन्मात्रग्राहकः परसङ्ग्रहः चेतनालक्षणोजीव इत्यपरसङ्ग्रहः सत्ताद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान् निराचक्षाणः सङ्ग्रहाभासः सङ्ग्रहस्यैकत्वेन 'एगे आया' इत्यनभिज्ञानात् सत्ताद्वैत एव आत्मा ततः सर्वविशेषाणां तदितराणां जीवाजीवादिद्रव्याणामदर्शनात् द्रव्यत्वादिनावान्तरसामान्यानि मन्वानस्तदभेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः परा-

परसંગ્રહः धर्माधर्माकाशपद्मलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वादिभेदादित्यादिद्रव्यत्वादिकं प्रति-
 जानानस्तद्विशेषान् निन्दुवानस्तदाभासः यथा द्रव्यमेव तत्त्वं तत्त्वपर्यायाणामग्रहणाद्विपर्यास
 इति सङ्ग्रहः

अर्थ—हवे संग્રहनय कहे છે. સામાન્યમાત્ર સમસ્તવિશેષરહિત સત્યદ્રવ્યત્વાદિકને ગ્રહેવાનો છે. સ્વભાવ જેનો તે સં-
 કે- પિંડપણે વિશેષરાશીને ગ્રહે પણ વ્યક્તપણે ન ગ્રહે સ્વજાતિના દીઠા જે ઇષ્ટ અર્થ તેને અવિરોધે કરીને વિશેષ ધર્મોને
 એકરૂપપણે જે ગ્રહણ કરવો તે સંગ્રહનય કહિયે એ ભાવના છે તેના બે ભેદ છે ૧ પરસંગ્રહ, ૨ અપરસંગ્રહ તેમાં “અશે-
 પવિશેષોદાસીનં ભજમાનં શુદ્ધદ્રવ્યં સન્માત્રમભિમન્યમાનઃ પરસંગ્રહ इति” જે સમસ્તવિશેષધર્મ સ્થાપનાની ભજના
 કરતો એટલે વિશેષપણાને અગ્રહતો થકો શુદ્ધદ્રવ્યસત્તામાત્રપ્રતે માને જેમ દ્રવ્ય એ પરસંગ્રહ વિશ્વ એક સત્પણા માટે
 એમ કહ્યાથી છતાપણાના એકપણાનું જ્ઞાન થાય છે એટલે સર્વ પદાર્થનો એકપણો ગ્રહણ છે તે પરસંગ્રહ કહિયે.

તથા જે સત્તાનો અદ્વૈત સ્વીકારે અને દ્રવ્યાંતરભેદ ન માને સમસ્ત વિશેષપણાને ના કહેતો થકો જે ગ્રહણ કરે તે
 અદ્વૈતવાદિ વેદાંત તથા સાંખ્યદર્શન એ પરસંગ્રહાભાસ છે કેમકે જે ભેદધર્મ છતાં દેખાય છે તથા દ્રવ્યાંતરપણો તેને
 ન માને માટે પરસંગ્રહાભાસ કહિયે અને જૈન તો વિશેષ સહિત સામાન્યને ગ્રહે છે માટે સંગ્રહનય કહિયે.

“દ્રવ્યત્વાદિન્યાંતરસામાન્યાનિ મત્ત્વા તદ્ભેદેષુ ગજનિમીલિકામવલંબમાનઃ અપરસંગ્રહ.” દ્રવ્ય જે ઋષિ અજીવાદિક

જે અવાંતર સામાન્યને માનતો અને જીવને વિષે પ્રતિ જીવનો વિશેષ ભેદ ભવ્ય અભવ્ય સમ્યક્ત્વી મિથ્યાત્વી નરનાર-
કાદિ જે ભેદ તેને ગજનિમીલિકા કે० મસ્તાશ્યે ન ગવેષવો તે અપરસંગ્રહ કહિયે અને દ્રવ્યને સામાન્યપણે માને પણ
સ્વદ્રવ્યની પરિણામિકતાદિક ધર્મને ન માને તે અપરસંગ્રહભાસ કહિયે એ સંગ્રહનયનું સ્વરૂપ કહ્યું.

સદ્ગ્રહેણ ચ ગોચરીકૃતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં યેનાભિસન્ધિના ક્રિયતે સ વ્યવહારઃ,
યથા યત્ સત્ તત્ દ્રવ્યં પર્યાયશ્ચેત્યાદિઃ યઃ પુનરપરમાર્થિકં દ્રવ્યપર્યાયપ્રવિભાગમભિપ્રૈતિ સ
વ્યવહારાભાસઃ ચાર્વાકદર્શનમિતિ વ્યવહારદુર્નયઃ ।

અર્થ—હવે વ્યવહારનય કહે છે સંગ્રહનયે ગ્રહ્યા જે વસ્તુના તત્ત્વાદિક ધર્મ તેનેજ ગુણભેદે વેહેંચે મિશ્રમિશ્ર ગવેષે
તથા પદાર્થની ગુણપ્રવૃત્તિ તેનેજ મુખ્યપણે ગવેષે તે વ્યવહારનય કહિયે જેમ દ્રવ્ય છે તેના જીવ પુદ્ગલાદિક પર્યાયના
ક્રમભાવી તથા સહભાવી એ રીતે બે ભેદ છે તેમાં વલી જીવ બે પ્રકારે ૧ સિદ્ધના, ૨ સંસારી તેમજ પુદ્ગલના બે ભેદ
પરમાણુ તથા સ્થંધ ઇત્યાદિક કાર્યભેદે મિશ્ર માને તથા ક્રમભાવી પર્યાયના બે ભેદ એક ક્રિયારૂપ बीजो અક્રિયારૂપ
इम વેહેંચણ જે સામર્થ્યાદિક ગુણભેદે પડે તે સર્વ વ્યવહારનય જાણવો અને જે પરમાર્થ ત્રિના દ્રવ્યપર્યાયનો વિભાગ
કરે તે વ્યવહારાભાસ જાણવો.

જે કલ્પના કરી ભેદે વેંચે તે ચાર્વાકમત પ્રમુખ એ વ્યવહારનયનો દુર્નય છે જેમ ચાર્વાક પ્રમાણપણે છતો જીવપણો

લોકપ્રત્યક્ષમાં દૃષ્ટિગોચર નથી આવતો તે માટે જીવ નથી એમ કહે અને જગતમાં પંચભૂતાદિક વસ્તુ નથી એમ કલ્પના કરી સ્થૂલલોકને કુમાર્ગે પ્રવર્ત્તાવે તે વ્યવહારદુર્નય કહિયે એ વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ કહ્યું.

ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિપર્યાયમાત્રધાન્વતઃ સૂત્રવર્તિ અભિપ્રાયઃ ઋજુસૂત્રઃ । જ્ઞાનોપયુક્તઃ જ્ઞાની, દર્શનોપયુક્તઃ દર્શની, કષાયોપયુક્તઃ કષાયી, સમતોપયુક્તઃ સામાયિકી । વર્તમાના-પલાપી તદાભાસઃ યથા તથાગતમત્ત ઇતિ ॥

અર્થ—હવે ઋજુસૂત્રનય કહે છે ઋજુ કે° સરલપણે અતીત અનાગતને અણગવેષતો અને વર્તમાનસમય વર્તતા જે પદાર્થના પર્યાયમાત્ર તેને પ્રધાનપણે સૂત્રકે° ગવેષે તે ઋજુસૂત્રકહિયે । તે જ્ઞાનને ઉપયોગે વર્તતાને જ્ઞાની કહે, દર્શનોપયોગે વર્તતાને દર્શની કહે, કષાયપણે વર્તતા જીવને કષાયી કહે, સમતાને ઉપયોગે વર્તતા જીવને સામાયિકવંત કહે, इहां કોઈ પુછે જે ઉપર કહ્યા મુજબ તો ઋજુસૂત્ર તથા શબ્દનય એ બે એકજ થાય છે તેને ઉત્તર કહે છે જે વિશે-પાવશ્યકમાં કહ્યું છે “કારણં યાવત્ ઋજુસૂત્રઃ” એટલે જ્ઞાનને કારણપણે વર્તતો તે ઋજુસૂત્ર ગ્રહે છે અને જે જાણ-પણારૂપ કાર્યપણે થાય તે શબ્દનય કહિયે એ ફેર છે.

વર્તમાનકાલનેપણ ગ્રહણ ન કરે તે ઋજુસૂત્રાભાસ કહિયે, જે છતાં ભાવને અછતા કહે જેમ અથવા વિપરીત કહે જીવને અજીવ કહે, અજીવને જીવ કહે इत्याદિક તે તથાગત કે° બૌદ્ધનો મત છે જે છતો સદા સર્વદા વર્તતો જીવાદિ દ્રવ્ય તેના પર્યાયને પલટવે સર્વથા દ્રવ્યને વિનાશિ માને તેને ઋજુસૂત્રનયાભાસાભિપ્રાય જાણવો એ ઋજુસૂત્રનય કહ્યો.

एकपर्याયપ્રાગ્ભાવેન તિરોભાવિપર્યાયગ્રાહકઃ શબ્દનયઃ, કાલાદિભેદેન ધ્વનેરર્થભેદં પ્રતિપા-
 યમાનઃ શબ્દઃ, જલાહરણાદિક્રિયાસમર્થ એવ ઘટઃ, ન મૃત્પિંડાદૌ; તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ શબ્દવશાદ-
 ર્થપ્રતિપત્તિઃ તત્કાર્યધર્મે વર્તમાનવસ્તુ તથા મન્વાનઃ શબ્દનયઃ । શબ્દાનુરૂપં અર્થપરિણતં
 દ્રવ્યમિચ્છતિ ત્રિકાલત્રિલિંગત્રિવચનપ્રત્યયપ્રકૃતિભિઃ સમન્વિતમર્થમિચ્છતિ તદ્ભેદે તસ્ય
 તમેવ સમર્થમાણસ્તદાભાસઃ ।

અર્થ—હવે શબ્દનય કહે છે જે વસ્તુના એક પર્યાયને પ્રગટ દેખવે બીજા શબ્દવાચકપર્યાયને તિરોભાવે અણપ્રકટવે
 પણ તે પર્યાયને ગ્રહે અથવા કાલ ત્રણ વચન ત્રણ લિંગ ત્રણ તેને ભેદે શબ્દનો ભેદ પડે તે ભેદેજ અર્થને કહે અથવા
 જલાહરણાદિ સમર્થને ઘટ કહે તથા કુંભાદિક ચિન્હ પર્યાય જેટલા છે તેટલાનો અર્થ વર્તતો ન દેખાય તો પણ તેને નામ
 કહી બોલાવે એમ જેમાં કાર્યનો સામર્થ્યવંતપણો છે તેને ગ્રહે પણ માટીના પિંડને ઘટ કહે નહીં તે શબ્દનય કહિયે અને
 જે સંગ્રહ તથા નૈગમનયવાલો કહે તે સત્તા યોગ્યતા અંશના ગ્રાહક છે તથા તત્ત્વાર્થટીકા મધ્યે શબ્દવશથી અર્થ પડિવર્જવો
 તે શબ્દે બોલાવતો હોય જે અર્થ તે વસ્તુમાં ધર્મપણે પ્રગટ દેખાય તેનેજ તે વસ્તુ માને એ નયને શબ્દાનુયાયી અર્થે પરિ-
 ણતિ જે વસ્તુ કહે છે કાલલિંગાદિભેદે અર્થનો ભેદ છે તે ભેદ તેમ તે ધર્મે વસ્તુ માને તે શબ્દનય કહિયે અને તે અર્થ
 વિના તે વસ્તુમધ્યે તેપણો વર્તતો દેખાતો નથી તેને તે વસ્તુપણે સમર્થન કરે તે શબ્દાભાસ કહિજે ઘટલે શબ્દનય કહ્યો.

एकार्थावलंबिपर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन् समभिरूढः । यथा इंदना-
दिंद्रः, शकनाच्छक्रः, पुरदारणात् पुरंदरः इत्यादिषु । पर्यायध्वनिनामाभिधेयनानात्वमेव कक्षी-
कुर्वाणस्तदाभासः; यथा इंद्रः शक्रः पुरंदर इत्यादि भिन्नाभिधेये.

अर्थ—हवे समभिरूढनय कहे छे जे एक पदार्थने अविलंबी जेटला सरिखा नाम तेदला पर्याय नाम थया ते पर्याय
नाम जेटला होय तेदला निरुक्ति व्युत्पत्ति भिन्न होय ते अर्थनो पण भेद होय ते अर्थने सं० के० सम्यक प्रकारें आ-
रोहतो एटले एटला सर्व अर्थ संयुक्त जे होय ते समभिरूढनय कहियें जेम इदि धातु परमैश्वर्यने अर्थ छे ते परम ऐश्व-
र्यवंतने इंद्र कहियें, तथा शकन कहेतां नवि नवि शक्तियुक्तने शक्र कहियें, पुर के० दैत्यने दरे के० विदारे ते पुरंदर,
अने शचि जे इंद्राणी तेनो पति स्वामी ते शचिपति कहियें. एटला सर्व धर्म ते इंद्रमां छे ते माटे जे देवलोकनो
धणी छे तेने इंद्र एवे नामें बोलावे छे बीजा नामादिक इंद्रने ए नामे न बोलावे जेटला पर्याय नाम छे तेना जे अर्थ
थाय ते सर्वने भिन्न भिन्न अर्थ कहे छे पण एकार्थ न जाणे ते समभिरूढाभास कहिये एटलें समभिरूढनय कह्यो.

एवं भिन्नशब्दवाच्यत्वाच्छब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविशिष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवं-
भूतः । यथा इंदनमनुभवर्निंद्रः, शकनाच्छक्रः, शब्दवाच्यतया प्रत्यक्षस्तदाभासः । तथा विशि

ષ્ટચેષ્ટાશૂન્યં ઘટાશૂન્યવસ્તુનઃ ઘટશબ્દવાચ્યં ઘટશબ્દદ્રવ્યવૃત્તિભૂતાર્થશૂન્યત્વાત્ પટવદિત્યાદિ.

અર્થ—હવે એવંભૂતનય કહે છે શબ્દની પ્રવૃત્તિનો નિમિત્તભૂત જે ક્રિયા તે વિશિષ્ટ સંયુક્ત જે અર્થ તેને વાચ્ય જે ધર્મ તેને જે પહોંચતો હોય એટલે તે કારણ કાર્ય ધર્મ સહિત તેને એવંભૂતનય કહિયે તથા ऐश्वर्य સહિત તે ઇંદ્ર, શક્ર-રૂપ સિંહાસને બેશે તે શક્ર, શચિ કે. ઇંદ્રાણીને સાથે બેઠો તેવારે શાશ્વીપતિ કહે, એટલે જે શબ્દના જેટલા પર્યાય તે સર્વ તેમાં પહોંચતા ભાવને તે નામ કહિ બોલાવે અને જે પર્યાય પહોંચતો દેખે નહી તે પર્યાયની ના કહે, જિહાં સુધી એક પર્યાય ઊઠો છે તિહાં સુધી સમભિરૂઢનય કહિયે, અને સર્વ વચન પર્યાયને પહોંચે તે વારે એવંભૂતનય કહિયે. જે પદાર્થનો નામભેદનો ભેદ દેખીને પદાર્થની ભિન્નતા કહે તે એવંભૂતનયાભાસ કહિજે, નામભેદે તે વસ્તુજ ભિન્ન જેમ હાથી, ઘોડા, હિરણ્ય ભિન્ન છે તેમ ભિન્નપણો માને જેમ અર્થ ભિન્નપણા માટે ઘટથી પટ ભિન્ન છે તેમ ઇંદ્રપણાથી પુરંદરપણો ભિન્ન માને તે એવંભૂતનયનો દુર્નય જાણવો; એટલે એવંભૂતનય કહ્યો, એ રીતે સાતનયની વ્યાख्या કહી.

અત્ર આદ્યનયચતુષ્ટયમવિશુદ્ધં પદાર્થપ્રરૂપણાપ્રવણત્વાત્, અર્થનયા નામ દ્રવ્યત્વસામાન્યરૂપા નયાઃ । શબ્દાદયો વિશુદ્ધનયાઃ શબ્દાવલંબાર્થમુચ્યત્વાદાદ્યાસ્તે તત્ત્વભેદદ્વારેણ વચનમિચ્છન્તિ શબ્દનયાસ્તાવત્ સમાનલિંગાનાં સમાનવચનાનાં શબ્દાનાં ઇંદ્રશક્રપુરંદરાદીનાં વાચ્યં ભાવા-ર્થમેવાભિન્નમભ્યુપૈતિ ન જાતુચિત્ ભિન્નવચનં વા શબ્દં સ્ત્રી દારાઃ તથા આપો જલમિતિ સમ-

भिरूढवस्तुप्रत्यर्थं शब्दनिवेशादिद्रशक्रादीनां पर्यायशब्दत्वं न प्रतिजानीते अत्यंतभिन्नप्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वाद्भिन्नार्थत्वमेवानुमन्यन्ते घटशक्रादिशब्दानामिवेति एवंभूतः पुनर्यथा सद्भाव-
वस्तुवचनगोचरं आपृच्छतीति चेष्टाविशिष्ट एवार्थो घटशब्दवाच्यः चित्रालेख्यतोपयोगपरिण-
तश्च चित्रकारः । चेष्टारहितस्तिष्ठन् घटो न घटः, तच्छब्दार्थरहितत्वात् कूटशब्दवाच्यार्थव-
न्नापि भुंजानः शयानो वा चित्रकारः शिक्षात्तानिरेयश्चित्रज्ञानोपयोगपरिणतिशून्यत्वाद्भो-
पालवदेवमभेदभेदार्थवाचिनो नैकैकशब्दवाच्यार्थावलंबिनश्च शब्दप्रधानार्थोपसर्जनाच्छब्दनया
इति तत्त्वार्थवृत्तौ । एतेषु नैगमः सामान्यविशेषोभयग्राहकः, व्यवहारः विशेषग्राहकः द्रव्या-
र्थावलंबिक्रजुसूत्रविशेषग्राहक एव एते चत्वारो द्रव्यनयाः शब्दादयः पर्यायार्थिकविशेषाव-
लंबि भावनयाश्चेति शब्दादयो नामस्थापनाद्रव्यनिक्षेपादावस्तुतया जानन्ति परस्पर-सापेक्षाः
सम्यक्दर्शनिप्रतिनयं भेदानां शतं तेन सप्तशतं नयानामिति अनुयोगद्वारोक्तत्वात् ज्ञेयं.

अर्थ—ए सात नयमां आद्यना चार नय जे छे ते अविशुद्ध छे शा माटे के जे पदार्थ के० द्रव्य तेने सामान्यपणे

કહેવાના અધિકારી છે એ નયનું કિહાં એક અર્થનય એ પણ નામ છે તે અર્થ શબ્દે દ્રવ્ય લેવું તથા શબ્દાદિક ત્રણ નય તે શુદ્ધ નય છે કેમકે શબ્દના અર્થનીં એને મુખ્યતા છે પેહેલા નય તે ભેદપણે વચ્ચનને વાંછે છે અને શબ્દાદિક નય તે લિંગાદિકે અભેદ વચ્ચને અભેદ કહે તથા મિત્ર વચ્ચને મિત્રાર્થ કહી માને અને સમભિરૂઢ તે ભિન્ન શબ્દ તેને વસ્તુ પર્યાય ન માને તથા એવંમૂત તે મિત્રગોચર પર્યાયને ભિન્ન માને જે ચેષ્ટાકરતો હોય તેને ઘટ કહે પણ સૂણે પડ્યો ઘટ કહે નહીં ચિત્રામ કરતો હોય તથા તેજ ઉપયોગે વર્તતો હોય તેને ચિત્રકાર કહે પણ તેજ ચિત્રકાર સુતો હોય અથવા સ્વાવા વેઠો હોય તેને ચિત્રકાર ન કહે કેમકે તે ઉપયોગે રહિત છે માટે એ નય તે શબ્દ તથા અર્થને અભેદપણે માને છે અને અર્થથી શૂન્ય શબ્દ તે પ્રમાણ નથી અને શબ્દ પ્રધાન અર્થ તે દ્રવ્યને ગૌણપણે વર્તતા શબ્દાદિક ત્રણ નય છે એમ તત્ત્વાર્થ ટીકા મધ્યે કહ્યો છે.

એ સાત નયને વિષે પેહેલો નૈગમનય તે સામાન્ય વિશેષ વેહુને માને છે સંગ્રહનય તે સામાન્યને માને છે વ્યવહારનય વિશેષને માને છે અને દ્રવ્યાર્થાવલંબી છે તથા ક્રજુસૂત્ર તો વિશેષ ગ્રાહક છે એ ચાર તે દ્રવ્યનય છે અને પાછલા શબ્દાદિક ત્રણ નય તે પર્યાયાર્થિક વિશેષાવલંબી ભાવનય છે તથા શબ્દાદિક નય તે નામ સ્થાપના દ્રવ્ય એ પેહેલા ત્રણ નિષ્કેપાને અવસ્તુ માને છે “તિણ્હં સદનયાણં અવત્થુ” એ અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું વચન છે એ સાતે નય પરસ્પર સાપેક્ષપણે પ્રહે તે સમકેતિ જાણવા અને જો એ નય પરસ્પર વિરોધી હોય તો મિથ્યાત્વી જાણવા તથા એકેકા નયના સો સો ભેદ થાય છે એમ સાતે નયના મઠી સાતસો ભેદ થાય છે એ અધિકાર શ્રીઅનુયોગદ્વાર સૂત્રથી કહ્યો છે.

पूर्वपूर्वनयः प्रचुरगोचरः । परास्तु परिमितविषयाः । सन्मात्रगोचरात् संग्रहात् नैगमो भावा-
 भावभूमित्वाद् भूरिविषयः, वर्तमानविषयाद् ऋजुसूत्राद्व्यवहारस्त्रिकालविषयत्वात् बहुविषय-
 कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शनात् भिन्नऋजुसूत्रविपरीतत्वान्महार्थः । प्रतिपर्यायमशब्दमर्थभे-
 दमभीप्सितः समभिरूढाच्छब्दः प्रभूतविषयः । प्रतिक्रियां भिन्नमर्थं प्रतिजानानात् एवंभूतात्
 समभिरूढः महान् गोचरः । नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभंगी-
 मनुव्रजति । अंशग्राही नैगमः, सत्ताग्राही संग्रहः, गुणप्रवृत्तिलोकप्रवृत्तिग्राही व्यवहारः, का-
 रणपरिणामग्राही ऋजुसूत्रः, व्यक्तकार्यग्राही शब्दः, पर्यायांतरभिन्नकार्यग्राही समभिरूढः
 तत्परिणाममुख्यकार्यग्राही एवंभूत इत्याद्यनेकरूपो नयप्रचारः । “जावंतिया वयणपहा
 तावंतिया चेव हुंति नयवाया” इति वचनात् उक्तो नयाधिकारः ।

अर्थ—ए प्रकारे पूर्व के० पूर्वलो जे नैगम नय तेनो विस्तार घणो जाणवो अने तेथी ऊपरलो नय तेनो परिमित
 विषय छे एटले थोडो विषय छे केमके सत्तामात्रनो ग्राहक संग्रहनय छे. छति सत्ताने संग्रहनय ग्रहे अने नैगम ते छत्ता
 भाव अथवा संकल्पपणे अछत्ता भाव सर्वने ग्रहे अथवा सामान्य विशेष वे धर्मने ग्रहे ते माटे नैगमनो विषय घणो छे.

તથા સંગ્રહનય તે સત્તાગત સામાન્ય વિશેષ બેહુને ગ્રહે છે, અને વ્યવહાર તે સત્ એક વિશેષનેજ ગ્રહે છે; માટે સંગ્રહનયથી વ્યવહારનયનો વિષય થોડો છે અને વ્યવહારનયથી સંગ્રહનય તે બહુવિષયી છે. તથા ઋજુસૂત્રનય તે વર્તમાન વિશેષ ધર્મનો ગ્રાહક છે, અને વ્યવહારથી ઋજુસૂત્રનય તે કાલવિષયનો ગ્રાહક છે; તે માટે વ્યવહાર બહુવિષયી છે અને વ્યવહારથી ઋજુસૂત્ર અલ્પવિષયી છે. ઋજુસૂત્રનય તે વર્તમાનકાલ ગ્રહે, અને શબ્દનય કાલાદિવચન લિંગથી વેર્હેંચતા અર્થને ગ્રહે, અને ઋજુસૂત્રનય તે વચન લિંગને ભિન્ન પાડતો નથી; તે માટે ઋજુસૂત્રથી શબ્દનય અલ્પવિષયી છે, ઋજુસૂત્ર બહુવિષયી છે. અને શબ્દનય સર્વ પર્યાયનો એક પર્યાયને ગ્રહતા ગ્રહે, અને સમભિરુદ્ધ તે જે ધર્મ વ્યક્ત તે વાચક પર્યાયને ગ્રહે; તે માટે શબ્દનયથી સમભિરુદ્ધનય તે અલ્પવિષયી છે. કેમકે સમભિરુદ્ધ તે પર્યાયનો સર્વકાલ ગવેણ્યો છે, અને એવંભૂતનય તે પ્રતિસમયે ક્રિયાભેદે ભિન્નાર્થપણો માનતો અલ્પવિષયી છે; તે માટે એવંભૂતથી સમભિરુદ્ધ બહુવિષયી જાણવો અને એવંભૂત અલ્પવિષયી જાણવો.

જે નય વચન છે તે પોતાના નયને સ્વરૂપે અસ્તિ છે, અને પરનયના સ્વરૂપની તેમાં નાસ્તિ છે; એમ સર્વ નયની વિધિપ્રતિષેધે કરીને સપ્તભંગી ડ્રુપજે પણ નયની જે સપ્તભંગી તે વિકલાદેશીજ હોય અને જે સકલાદેશી સપ્તભંગી તે પ્રમાણ છે પણ નયની સપ્તભંગી ન ડ્રુપજે.

ઉક્તં ચ રક્ષાકરાવતારિકાયાં “વિકલાદેશસ્વભાવા હિ નયસપ્તભંગી વસ્ત્વંશમાત્રપ્રરૂપકત્વાત્, સકલાદેશસ્વભાવા તુ પ્રમાણસપ્તભંગી સંપૂર્ણવસ્તુસ્વરૂપપ્રરૂપકત્વાત્” એ વચન છે એટલે યથાયોગ્યપણે નયનો અધિકાર કહ્યો.

सकलनयग्राहकं प्रमाणं, प्रमाता आत्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धः चैतन्यस्वरूपपरिणामी कर्त्ता
साक्षाद् भोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रभिन्नत्वेनैव पञ्चकारणसामग्रीतः सम्यग्दर्शनज्ञानचारि-
त्रसाधनात् साधयते सिद्धिः । स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणं तद् द्विविधं प्रत्यक्षपरोक्षभेदात्स्पष्टं
प्रत्यक्षं परोक्षमन्यत् अथवा आत्मोपयोगत इन्द्रियद्वारा प्रवर्तते यज् ज्ञानं न तत्प्रत्यक्षं; अव-
धिमनःपर्यायौ देशप्रत्यक्षौ, केवलज्ञानं तु सकलप्रत्यक्षं, मतिश्रुते परोक्षे; तच्चतुर्विधं अनुमा-
नोपमानागमार्थापत्तिभेदात्, लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं लिङ्गं चाविनाभूतवस्तुकं नियतं ज्ञेयं यथा
गिरिगुहिरादौ व्योमावलम्बिधूम्रलेखां दृष्ट्वा अनुमानं करोति, पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात्,
यत्र धूमस्तत्राग्निः यथा महानसं; एवं पञ्चावयवशुद्धं अनुमानं यथार्थज्ञानकारणं. सदृश्यावलं-
बनेनाज्ञातवस्तूनां यज्ज्ञानं उपमानज्ञानं, यथा गौस्तथा गवयः गोसादृश्येन अदृष्टगवयाका-
रज्ञानं उपमानज्ञानं. यथार्थोपदेष्टा पुरुष आप्तः स उत्कृष्टतो वीतरागः सर्वज्ञ एव । आप्तोक्तं
वाक्यं आगमः, रागद्वेषाज्ञानभयादि दोषरहितत्वात् अर्हतः वाक्यं आगमः, तदनुयायिपू-

વૌપરાવિરુદ્ધં મિથ્યાત્વાસંયમકષાયભ્રાન્તિરહિતં સ્યાદ્વાદોપેતં વાક્યં અન્યેષાં શિષ્ટાનામપિ
વાક્યં આગમઃ । લિङ्ગગ્રહણાદ્ જ્ઞેયજ્ઞાનોપકારકં અર્થાપત્તિપ્રમાણં, યથા પીનો દેવદત્તો દિશ
ન ભુક્તે તદા અર્થાદ્રાત્રૌ ભુક્તે એવ, ઇત્યાદિ પ્રમાણપરિપાટીગૃહીતજીવાજીવસ્વરૂપઃ સમ્યક્-
જ્ઞાની ઉચ્યતે.

અર્થ—હવે પ્રમાણનું સ્વરૂપ કહે છે સર્વ નયના સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારો તથા સર્વ ધર્મનો જાળંગપણો છે જેમાં એહવું
જે જ્ઞાન તેને જાણ કહિયે જે પ્રમાણ છે તારવાનું નાનું છે. ત્રણ જગત્ના સર્વ પ્રમેયને માપવાનું પ્રમાણ તે જ્ઞાન છે અને
તે પ્રમાણનો કર્તા આત્મા તે પ્રમાતા છે તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણે સિદ્ધ કે ૦ ઠહેર્યો છે ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરિણામી છે. વલી
ભવન ધર્મથી ઉત્પાદ વ્યયપણે પરિણમે છે તે માટે પરિણામિક છે. તથા કર્તા છે તથા ભોક્તા છે. જે કર્તા હોય તેજ
ભોક્તા હોય. ભોક્તાપણા વિના સુખમયી કહેવાય નહીં તે ચૈતન્ય સંસારીપણે સ્વદેહ પરિમાણ છે પ્રતિક્ષેત્ર કે ૦ પ્રત્યેકે
શરીર ભિન્નપણા માટે ભિન્ન જીવ છે તે જીવ પાંચ કારણની સામગ્રી પામીને સમ્યગ્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્ચારિત્રને
સાધવાથી સંપૂર્ણ, અવિનાશી, નિર્મલ, નિઃકલંક, અસહાય, અપ્રયાસ, સ્વગુણ નિરાવરણ, સ્વકાર્ય પ્રવૃત્તિ, અક્ષર, અવ્યા-
વાધ, સુખમયી, એવી સિદ્ધતા નિષ્પન્નતા નીપજે એજ સાધન માર્ગ છે.

સ્વ શબ્દે કરી આત્મા પરશબ્દે પરદ્રવ્ય સ્વ આત્માથીભિન્ન અનંતા પર જીવ ધર્માદિક તેના વ્યવસાયી વ્યવચ્છેદક જે

જ્ઞાન તેને પ્રમાણ કહિયે. તેના મૂલ ભેદ બે છે, એક પ્રત્યક્ષ બીજો પરોક્ષ. તિહાં સ્પષ્ટ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ કહિયે તેથી इतर કે० બીજો જે અસ્પષ્ટ જ્ઞાન તે પરોક્ષ કહિયે. અથવા આત્માના ઉપયોગથી ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ વિના જે જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ કહિયે. તેના બે ભેદ છે. એક દેશપ્રત્યક્ષ બીજો સર્વપ્રત્યક્ષ. તેમાં અવધિજ્ઞાન તથા મનઃપર્યવજ્ઞાન તે દેશપ્રત્યક્ષ છે. કેમકે અવધિજ્ઞાન એક પુદ્ગલ પરમાણુને દ્રવ્ય તથા ક્ષેત્રે અને કાલે તથા ભાવે કેટલાક પર્યાયને દેખે. તથા મનઃપર્યવજ્ઞાની મનના પર્યાયને પ્રત્યક્ષ જાણે પણ બીજા દ્રવ્યને ન જાણે માટે બેહુ જ્ઞાનને દેશપ્રત્યક્ષ કહિયે. કારણ કે દેશથી વસ્તુને જાણે પણ સર્વથી ન જાણે માટે, અને કેવલજ્ઞાન તે જીવ તથા અજીવ રૂપી તથા અરૂપી સર્વ લોકાલોકના ત્રણ કાલના સર્વ ભાવને પ્રત્યક્ષપણે જાણે માટે સર્વ પ્રત્યક્ષ કહિયે.

તથા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે અસ્પષ્ટ જ્ઞાન છે માટે પરોક્ષ છે તે પરોક્ષ પ્રમાણના ચાર ભેદ છે. ૧ અનુમાન પ્રમાણ, ૨ સપમાન પ્રમાણ, ૩ આગમ પ્રમાણ, ૪ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ. તિહાં ચિન્હ કરીને જે પદાર્થને ઓલખવું તેને લિંગ કહિયે. તે પરામર્શ કે० સંભાલવાથી જે જ્ઞાન થાય તેને અનુમાનજ્ઞાન કહિયે. લિંગ તે જે વિના તે વસ્તુ હોયજ નહી તે વસ્તુનું લિંગ જાણવું. તે લિંગને દેખવાથી વસ્તુનો નિર્ધાર કરવો તે અનુમાન પ્રમાણ જાણવો.

જેમ ગિરિ ગુહિરને વિષે આકાશાવલંબી ધૂમની રેખા દેખીને અનુમાન કરે જે એ પર્વત અગ્નિ સહિત છે એ પક્ષ તથા સાધ્ય કહ્યો. જે પક્ષ તે પર્વત, અને સાધ્ય તે અગ્નિવંતપણો, સાધવો તે હેતુ જે ધૂમ્રવંતપણા માટે પટલે જિહાં ધૂમ્ર હોય તિહાં અગ્નિ અવશ્ય હોયજ. આકાશને પહોંચતી જે ધૂમ્ર રેખા તે અગ્નિ વિના હોય નહી તિહાં દૃષ્ટાંત કહે છે.

જેમ મહાનસે કે० રસોડાને વિષે રસોડાથા ધૂમ્ તથા અગ્નિને મેલા દીઠા તે માટે ઇહાં આ અમુક પર્વતને વિષે ધૂમ્ છે તો તિહાં નિશ્ચેથી અગ્નિ છેજ એહવી વ્યાસિ નિર્ધારીને જ્ઞાન કરવો તે પંચાવયવેં શુદ્ધ અનુમાન પ્રમાણ કહિયે. તે અનુમાન પ્રમાણ મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે. તે અનુમાને જે યથાર્થ જ્ઞાન થાય તેને માન કે० પ્રમાણ કહિયે અને જે અયથાર્થ જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ નહીં.

તથા સરિલાલંબીપણે અજાણી વસ્તુનો જે જાણવણો થાય જેમ ગો કે० બલદ તેમ ગવય કે० ગવો એ ગો સરિલો ગવયનું જ્ઞાન થયું તે ઉપમાન પ્રમાણ કહિયે.

યથાર્થ ભાવનો ઉપદેશક જે પુરુષ તે આત્મ કહિયે તે ઉત્કૃષ્ટ આત્મ વીતરાગ રાગદ્વેષરહિત સર્વજ્ઞ કેવલજ્ઞાની તે આત્મનો કહ્યો જે વચન તેને આગમ કહિયે. જે રાગ દ્વેષ તથા અજ્ઞાન એ દોષે આગો પાછો અધિકો ઓછો વોલાય છે તે આગમ નહીં અને રાગ દ્વેષ ભય અજ્ઞાન રહિત જે અરિહંત તેનું વચન તે આગમ પ્રમાણ જાણવો.

તથા ઘણી તે અરિહંતના વચનને અનુયાયી પૂર્વાપર અવિરોધિ મિથ્યાત્વ અસંયમ કપાયથી રહિત તે ભ્રાંતિવિના સ્વાદ્વાદેં યુક્ત તથા જે સાધક તે સાધક, બાધક તે બાધક, હેય તે હેય, ઉપાદેય તે ઉપાદેય, ઇત્યાદિક વહેંચણ સહિત જે હોય તેનો કહ્યો તે આગમપ્રમાણ જાણવો. ઉક્તં ચ “સુત્તં ગણહરરશ્યં, તદ્દેવ પત્તેયબુદ્ધરશ્યં ચ ॥ સુઅકેવલિણા રશ્યં અમિન્નદશપુલ્લિણા રશ્યં ॥ ૧ ॥” ઇત્યાદિક સદુપયોગી ભવમીરુ જગત જીવોના ઉપકારી એવા શ્રુત આત્માયધર જે શ્રુતને અનુસારેં કહે તેનો વચન પણ પ્રમાણ માનવું.

તથા કોઈક ફલરૂપ લિંગે કરીને જે અજાણ્યા પદાર્થનો નિર્ધાર કરિયે તે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ કહિયે. જેમ દેવદત્તનો પીન કે ૦ પુષ્ટ શરીર છે પણ તે દેવદત્ત દિવસનો જમતો નથી તેવારે અર્થાપત્તિથી જાણીયે જે રાત્રે જમતો હશે માટે પુષ્ટ શરીર છે. એમ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ જાણવો. એ પ્રમાણ તે જાતે અનુમાનનો અંશ છે તે માટે શ્રી અનુયોગદ્વારમાં પ્રથમ કહ્યો નથી.

હંમાં દર્શનાંતરીયો જે પ્રમાણ માને છે પણ તે સત્ય નથી જેમ છ પ્રકારના ઇન્દ્રિય સન્નિકર્ષથી ઝપનો જે જ્ઞાન તેને નૈયાયિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે, અને પરબ્રહ્મને ઇન્દ્રિય રહિત માને છે જ્ઞાનાનંદમયી માને છે તેવારે ઇન્દ્રિય રહિત જ્ઞાન તે અપ્રમાણ થાય છે. ઇત્યાદિક અનેક યુક્તિ છે તે માટે તે પ્રમાણ નહીં. તથા ચાર્વાક મતવાળા માત્ર એક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે એમ દર્શનાંતરીયના અનેક વિકલ્પ ટાલીને સર્વ નય નિષ્લેષ સપ્તભંગી સ્વાદ્વાદયુક્ત જે વસ્તુ જીવ તથા અજીવનો જો સમ્યક્ જ્ઞાન જેનામાં હોય તેને સમ્યક્ જ્ઞાની કહિયે એ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં । યથાર્થહેયોપાદેયપરીક્ષાયુક્ત(જ્ઞાનેન)જ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનં । સ્વરૂપરમ-
ણપરપરિત્યાગરૂપં ચારિત્રં । એતદ્રત્નત્રયીરૂપમોક્ષમાર્ગસાધનાત્સાધ્યસિદ્ધિઃ । ઇત્યનેનાત્મનઃ સ્વીયં
સ્વરૂપં સમ્યગ્જ્ઞાનં જ્ઞાનપ્રકર્ષ એવાત્મલાભઃ જ્ઞાનદર્શનોપયોગલક્ષણ એવાત્મા હ્રદયસ્થાનાં ચ
પ્રથમં દર્શનોપયોગઃ કેવલિનાં પ્રથમં જ્ઞાનોપયોગઃ પશ્ચાદ્દર્શનોપયોગઃ સહકારીકર્તૃત્વપ્રયોગાત્

ઉપયોગસહકારેણૈવ શેષગુણાનાં પ્રવૃત્ત્યભ્યુપગમાત્ હત્યેવં સ્વતત્ત્વજ્ઞાનકરણે સ્વરૂપોપાદાનં તથા
સ્વરૂપરમણધ્યાનૈકત્વેનૈવ સિદ્ધિઃ ।

અર્થ—હવે શ્રીવીતરાગના આગમથી જાણ્યો જે વસ્તુ સ્વરૂપ તેને હૈયોપાદેયપણે નિર્ધાર કરવો તે સમ્યક્ દર્શન કહિયેં તિજાં તત્ત્વાર્થને વિષે કહ્યો તે કે જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને સમ્યક્ દર્શનમ્ । ઉક્તં ચ ઉત્તરાધ્યયને જીવા જીવા ય બંધો ॥ પુણં પાવાસવો તદ્દા ॥ સંવરો નિજ્જરા મુક્કલો ॥ સંતિ એતહિયા નવ ॥ ૧ ॥ તદ્દિયાણં તુ ભાવાણં સદભાવે ઝવણ-સણ ॥ ભાવેણ સદ્દહંતસ્સ ॥ સમસંતિ વિયાહિયં ॥ ૨ ॥ इत्यादिक दशरुचिर्था सर्वं ज्ञाणवुं जे तत्त्वार्थ जीवादि पदार्थनो श्रद्धान निर्धार ते सम्यक् दर्शन कहिये अने जे सम्यक् दर्शन ते धर्मनुं मूल छे. तथा जे ह्ये ते तजवा योग्य, अने उपा-देय ते ग्रहण करवा योग्य, एहवी परीक्षा सहित जे जाणपणो ते सम्यक् ज्ञान छे. जेमां ह्येयोपयोग संकोच अकरण बुद्धी नथी पण उपादेयने उपयोगे एहवी चिंतवणा थाय जे हवे किवारे करूं? ए बिना केम चाले? एहवी जो बुद्धि नथी तो ते संवेदन ज्ञान छे तेथी संवर कार्य थाय एयो निर्धार नथी.

તથા સ્વરૂપ રમણ પરમાત્મા રાગ દ્વેષ વિભાવાદિકનો ત્યાગ તે ચારિત્ર કહિયેં, એ રત્નત્રયીરૂપ પરિણામ તે મોક્ષમાર્ગ છે. એ માર્ગને સાધવાથી સાધ્ય જે પરમ અઘ્યાધાધપદ તેની સિદ્ધિ નિષ્પત્તિ થાય. જે આત્માનો પોતાનું રૂપ તે ચતુર્થ જ્ઞાન છે. તથા ચેતના લક્ષણ તેજ જીવપણો છે, અને જ્ઞાનનો પ્રકર્ષ બહુલપણો તે આત્માને લાભ છે; જ્ઞાન તથા દર્શનનો

ઉપયોગ લક્ષણ આત્મા છે. તિહાં હ્રદયસ્થને પ્રથમ દર્શનોપયોગ પછે જ્ઞાનોપયોગ છે, અને કેવલીને પ્રથમ જ્ઞાનોપયોગપછે; દર્શનોપયોગ છે; જે સર્વ જીવ ત્રો ગુણ પામે તેનો કેવલીને જ્ઞાનોપયોગ તે કાલેં થાય તે માટે પ્રથમ જ્ઞાનોપયોગ વર્તે.

અને સહકારી જે કર્તૃતાશક્તિ તે જેમ હતો તેમજ છે. એક ગુણને સાહ્ય કરે અને બીજા ગુણનો ઉપયોગ સહકારેં વર્તે છે સહકાર તે જ્ઞાનોપયોગ વિશેષ ધર્મને જાણે તે જાણતાં વિશેષ તે સામાન્યને આધારેં વર્તે છે તે સહિત જાણે એટલે વિશેષ તે મેલા સામાન્ય ગ્રહવાળા અને સામાન્ય ગ્રહતાં સામાન્ય તે વિશેષતા જન કહેતાં સહિત જાણે તે માટે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શીપણો જાણવો એ રીતેસ્વતત્ત્વને જ્ઞાન કરવું. તેથી સ્વધર્મનો ઉપાદાન કે. ભેવાપણું થાય પછે સ્વરૂપને પામવે સ્વરૂપમાં રમણ થાય તે રમણ થકી ધ્યાનની એકત્વતા થાય એટલે નિશ્ચે જ્ઞાન નિશ્ચે ચારિત્ર તથા નિશ્ચે તપપણો થાય જે થકી સિદ્ધિ કે. મોક્ષ નિપજે એ સિદ્ધાંત જાણવો.

तत्र प्रथमतः ग्रन्थिभेदं कृत्वा शुद्धश्रद्धानजानी द्वादशकषायोपशमः, स्वरूपैकत्वध्यानपरिणतेन क्षपकश्रेणीपरिपाटीकृतघातिकर्मक्षयः, अवाप्तकेवलज्ञानदर्शनः, योगनिरोधात् अयोगीभावमापन्नः, अघातिकर्मक्षयानंतरं समय एवास्पर्शवद्गत्या एकांतिकाल्यंतिकानाबाधनिरूपाधिनिरूपचरितानायाशाविनाशिसंपूर्णात्मशक्तिप्रागुभावलक्षणं सुखमनुभवन् सिध्यति साद्यनंतकालं तिष्ठति परमात्मा इति । एतत् कार्यं सर्वं भव्यानां ॥

અર્થ—તે પ્રથમ ગ્રંથિભેદ કરીને શુદ્ધશ્રદ્ધાવાન તથા શુદ્ધ જ્ઞાની જે જીવ તે પ્રથમ ત્રણ ચોકડીનો ક્ષયોપશમ કરીને પામ્યો જે ચારિત્ર તે ધ્યાને એકત્વ ધરીને ક્ષપકશ્રેણિ માંડી અનુક્રમે ધાતિકર્મ ક્ષય કરીને કેવલ જ્ઞાન કેવલદર્શન પામે. પછે એ સયોગી ગુણે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટો આઠ વરશ ચળાપૂર્વકોડી રહીને કોઈક કેવલી સમુદ્ઘાત કરે, કોઈક કેવલી સમુદ્ઘાત ન કરે; પણ આવર્જિકરણ સર્વ કેવલી કરે તે આવર્જિકરણનું સ્વરૂપ કહે છે—ઈહાં આત્મપ્રદેશે રહ્યા જે કર્મદલ તે પેહેલા ચલેછે, પછે ઉદીરણ થાય છે, પછે ભોગવી નિર્જીરે છે. તિહાં કેવલીને જિવારે તેરમે ગુણઠાણે અલ્પાયુ રહે તિવારે આવર્જિકરણ કરે છે. તે આત્મપ્રદેશગત કર્મદલને પ્રતિ સમયે અસંખ્યાતગુણ નિર્જીરા કરવી છે તેદલા દલને આત્મધીર્યે કરીને સર્વ ચલાયમાન કરી મૂકે એવું જે વીર્યનું પ્રવર્તન તે આવર્જિકરણ કહિયે. એમ કરતાં ત્રણ કર્મદલ વધતાં રહ્યા તો સમુદ્ઘાત કરે નહીતો ન કરે તે માટે આવર્જિકરણ સર્વ કેવલી કરે. પછે તેરમા ગુણઠાણને અંતે યોગનો રોધ કરીને અયોગી અશરીરી, અનાહારી અપ્રકંપ ઘર્નીકૃત આત્મપ્રદેશી થકો, પાંચ લઘુઅક્ષર જેટલો કાલ અયોગી ગુણઠાણે રહીને, શેષસત્તાગત પ્રકૃતિ વિદ્યમાન તથા અવિદ્યમાન સ્તિબુક સંક્રમે સત્તાથી સ્વપાથી, સકલ પુદ્ગલ સંગપણાથી રહિત થયી, તેહિજ સમયે આકાશ પ્રદેશની વીજી શ્રેણિને અણફરસતો થકો લોકાંતે સિદ્ધ કૃતકૃત્ય સંપૂર્ણ ગુણ પ્રાગ્ભાવી પૂર્ણ પરમાત્મા પરમાનંદી અનંતકેવલજ્ઞાનમયી, અનંતદર્શનમયી, અરૂપી સિદ્ધ થાય. ઉક્તં ચ ઉત્તરાધ્યયને “કહિં પડિહયા સિદ્ધા, કહિં સિદ્ધા પચઢિયા ॥ કહિં વોંદિ ચઈત્તાણં ॥ કત્થ ગંતૂણ સિજ્ઞઈ ॥ અલોપ પડિહયા સિદ્ધા, લોયગો ય પડિહયા ॥ ઇહ વોંદિં ચઈત્તાણં તત્થ ગંતૂણ સિજ્ઞઈ ॥” इत्यादि ते सिद्ध एकांतिक आत्यंतिक,

અનાવાધ, નિરુપાધિ, નિરુપચરિત, અનાયાસ, અવિનાશી, સંપૂર્ણ આત્મશક્તિ પ્રકટરૂપ સુખપ્રતે અનુભવે અવ્યાવાધ સુસ્થતે પ્રદેશો પ્રદેશો અનંતો છે ઉક્તં ચ ઉચ્ચવાઈસૂત્રે “સિદ્ધસ્સ સુહોરાસિ ॥ સત્ત્વદ્વા પિણ્ડિયં જહુ હવિજ્ઞા ॥ સોળંતવગ્ગોભયો ॥ સત્ત્વાગાસે ન માઈજ્ઞા ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ વચ્ચનાત્ એ રીતે પરમાનંદ સુખ ભોગવતા રહે છે. સાદિ અનંતકાલ પર્યંત પરમાત્માપણે રહે છે. તો એહિજ કાર્ય સર્વ ભવ્યને કરવો, તે કાર્યનો પુષ્ટ કારણ શ્રુતાભ્યાસ છે તે શ્રુતઅભ્યાસ કરવા માટે એ દ્રવ્યાનુયોગ નય સ્વરૂપ લેશથી કહ્યો. તે જાણપણો જે ગુરુની પરંપરાથી હું પામ્યો તે ગુર્વાદિકની પરંપરાને સંભાલું છું.

કાવ્ય

ગચ્છે શ્રીકોટિકાશ્યે વિશદસ્વરતરે જ્ઞાનપાત્રા મહાન્તઃ, સૂરિશ્રીજૈનચંદ્રા ગુરુતરગણભૃત્શિષ્ય-
મુખ્યા વિનીતાઃ ॥ શ્રીમત્પુણ્યાત્પ્રધાનાઃ સુમતિજલનિધિપાઠકાઃ સાધુરંગાઃ, તચ્છિષ્યાઃ પાઠ-
કેન્દ્રાઃ શ્રુતરસરસિકા રાજસારા મુર્નીદ્રાઃ ॥ ૧ ॥ તચ્ચરણાંબુજસેવાલીના શ્રીજ્ઞાનધર્મધરાઃ ॥
તચ્છિષ્યપાઠકોત્તમદીપચંદ્રાઃ શ્રુતરસજ્ઞાઃ ॥ ૨ ॥ નયચક્રલૈશમેતત્તેષાં શિષ્યેણ દેવચંદ્રેણ ॥
સ્વપરાવબોધનાર્થ કૃતં સદભ્યાસવૃદ્ધયર્થ ॥ ૩ ॥ શોધયન્તુ સુધિયઃ કૃપાપરાઃ, શુદ્ધતત્ત્વર-
સિકાશ્ચ પઠંતુ ॥ સાધનેન કૃતસિદ્ધિસત્સુખાઃ, પરમમંગલભાવમશ્રુતે ॥ ૪ ॥

दीहा.

सूक्ष्मबोध विष्णु भविकने । न होये तत्त्व प्रतीत ॥ तत्त्वालंबन ज्ञान विष्णु । न दले भवभ्रमभीत ॥ १ ॥
 तत्त्वते आत्मस्वरूप छे । शुद्धधर्म पण तेह ॥ परभावानुग धेतना । कर्मगेह छे एह ॥ २ ॥
 तजी परपरिणतिरमणता । भज निजभाव विशुद्ध ॥ आत्मभावथी एकता । परमानंद प्रसिद्ध ॥ ३ ॥
 स्याद्वाद गुणपरिणमन । रमता समतासंग ॥ साधे शुद्धानंदता । निर्विकल्परसरंग ॥ ४ ॥
 मोक्षसाधनतणु मूल ते । सम्यग्दर्शनज्ञान ॥ वस्तुधर्म अवबोध विष्णु । तुसखंडन समान ॥ ५ ॥
 आत्मबोध विष्णु जे क्रिया । ते तो बालकखाल ॥ तत्त्वार्थनी वृत्तिमें । लेजो वचन संभाल ॥ ६ ॥
 रत्नत्रयीविष्णु साधना । निश्फल कही सदीव ॥ लोकविजयअध्ययनमें । धरो उत्तमजीव ॥ ७ ॥
 इंद्रिविषयआसंसना । करता जे मुनिलिंग ॥ खूता ते भवपंकमें । भाखे आचारंग ॥ ८ ॥
 इम जाणी नाणी गुणी । न करे पुद्गलआस ॥ शुद्धात्मगुणमें रमे । ते पामे सिद्धिविलास ॥ ९ ॥
 सत्यार्थ नयज्ञानविनुं । न होये सम्यग्ज्ञान ॥ सत् ज्ञान विष्णु देशना । न कहे श्रीजिनभाण ॥ १० ॥
 स्यादवादवादी गुरु । तसु रसरसिया शीस ॥ योगे मिले तो नीपजे । पूरण सिद्ध जगीस ॥ ११ ॥
 वक्ता श्रोता योगथी । श्रुतअनुभवरस पीन ॥ ध्यानध्येयनी एकता । करता शिवसुख लीन ॥ १२ ॥

इम जाणी शासनरुचि । करजो श्रुतअभ्यास ॥ पामी चारित्रसंपदा । लेहेसो लीलविलास ॥ १३ ॥
 दीपचंद्रगुरुराजने । सुपसार्ये उल्लास ॥ देवचंद्र भविहितभणी । कीधो ग्रंथप्रकाश ॥ १४ ॥
 सुणसे भणसे जे भविक । एह ग्रंथ मनरंग ॥ ज्ञानक्रियाअभ्यासतां । लहेसो तत्त्वतरंग ॥ १५ ॥
 द्वादशसार नयचक्र छे । मलवादिभूत वृद्ध ॥ सप्तशतिनय वाचना । कीधी तिहां प्रसिद्ध ॥ १६ ॥
 अल्पमतिना चित्तमें । नावे ते विस्तार ॥ मुख्यधूलनयभेदनो । भाष्यो अल्पविचार ॥ १७ ॥
 खरतरमुनिपति गच्छपति । श्रीजिनचंद्रसरीश ॥ तास शीस पाठकप्रवर । पुन्यप्रधान मुनीश ॥ १८ ॥
 तसु विनयी पाठकप्रवर । सुमतिसागर सुसहाय ॥ साधुरंग गुणरत्ननिधि । राजसार उवजाय ॥ १९ ॥
 पाठक ज्ञानधर्म गुणी । पाठक श्रीदीपचंद्र ॥ तास सीस देवचंद्रकृत ॥ भणतां परमानंद ॥ २० ॥

इति श्रीनयचक्रविचरणं समाप्तम् ॥

इति जीवविचारादिप्रकरणसंग्रहः तथा
आगमसार-नयचक्रसारः समाप्तः ।